

**Zachowania społeczne młodzieży a uwarunkowania
rodzinne i osobowościowe**

**Katarzyna Wałęcka-Matyja
Instytut Psychologii, UŁ**

Spis treści

Wstęp.....	5

Rozdział I

Dynamika przemian współczesnej rodziny

1. Pojęcie rodziny i kierunki przemian w jej funkcjonowaniu.....	9
2. Rodzina jako system powiązań.....	16
3. Strukturalne ujęcie rodziny.....	20

Rozdział II

Specyfika oddziaływań wychowawczych rodzin o zróżnicowanej strukturze

1. Specyfika oddziaływań wychowawczych rodziny pełnej wobec młodzieży.....	32
2. Funkcjonowanie rodzin niepełnych i charakter ich oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży.....	37
3. Rodzaje rodzin zrekonstruowanych oraz specyfika ich oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży.....	53

Rozdział III

Psychospołeczne uwarunkowania zachowań społecznych w okresie młodości

1. Pojęcie okresu młodości.....	66
2. Style funkcjonowania interpersonalnego.....	69
3. Niektóre determinanty zachowań społecznych w okresie młodości.....	80
4. Osobowościowe wyznaczniki zachowania społecznego w okresie młodości.....	84
5. Emocjonalne uwarunkowania funkcjonowania społecznego w okresie młodości.....	92

Rozdział IV

Metodologia badań własnych

1. Problematyka badań.....	96
2. Określenie pytań badawczych i hipotez badawczych.....	97
3. Metody badawcze.....	98
4. Charakterystyka grupy badawczej.....	101
5. Przebieg i organizacja badań.....	106

Rozdział V

Klimat życia emocjonalnego i poczucie bezpieczeństwa w rodzinach o zróżnicowanej strukturze

1. Klimat rodzinny i jego uwarunkowania.....	109
2. Jakość klimatu emocjonalnego w rodzinach o zróżnicowanej strukturze.....	111
3. Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w percepcji młodzieży z badanych typów rodzin.....	113
4. Wnioski.....	115

Rozdział VI

Specyfika stylów zachowania społecznego młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze

1. Wprowadzenie.....	117
2. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych.....	118
3. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych.....	120
4. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych.....	121
5. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupie dziewcząt o zróżnicowanej strukturze rodziny.....	123
6. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupie chłopców o zróżnicowanej strukturze rodziny.....	127
7. Wnioski.....	130

Rozdział VII

Wymiary osobowości młodzieży z badanych typów rodzin

1. Wprowadzenie.....	133
2. Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych.....	134
3. Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych.....	135
4. Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych.....	136
5. Zróżnicowanie w zakresie wymiarów osobowości dziewcząt z rodzin o zróżnicowanej strukturze.....	137
6. Zróżnicowanie w zakresie wymiarów osobowości chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze.....	139
7. Wnioski.....	142
Dyskusja.....	144
Bibliografia.....	156
Spis rysunków.....	171
Spis tabel.....	172
Spis wykresów.....	173

Wstęp

Rzeczywistość XXI wieku charakteryzuje się różnorodnymi i wielokierunkowymi przemianami oraz wielkimi osiągnięciami nauki i techniki, które stwarzają nie znane dotąd możliwości poznawania świata, rozwijania zainteresowań, a także zdobywania nowych doświadczeń. Przyspieszenie procesów cywilizacyjnych skutkuje jednak nie tylko wspaniałym rozwojem, ale także pojawianiem się efektów niezamierzonych, często negatywnych, jak terroryzm, katastrofy ekologiczne, przemoc, ubóstwo czy patologie społeczne.

Refleksja humanistyczna od zarania dziejów obejmowała instytucję rodziny, której problematyka znajdowała się zawsze w centrum zainteresowań wszelkich systemów religijnych, filozoficznych, etycznych, prawnych. Rodzina tworzy bowiem najbardziej podstawową rzeczywistość człowieka.

Aktualnie dokonujące się wielostronne kierunki przemian wyznaczają nowy typ społeczeństwa i rodziny, które zmierzają ku ponowoczesności. W obrębie rodziny spowodowały one intensywne zmiany strukturalne, funkcjonalne i świadomościowe, istotne dla niej jako środowiska wychowawczego. Mimo, że rodzina nadal zajmuje wysokie miejsce w hierarchii deklarowanych przez człowieka wartości, uwidacznia się w niej wiele niepożądanych zmian i zagrożeń, jak np. konsumpcjonizm, bezrobocie, ubóstwo, patologie społeczne. Coraz więcej rodzin nie jest w stanie prawidłowo realizować wszystkich swoich funkcji i przez to zapewnić dzieciom optymalnych warunków do rozwoju. Dom, który stanowił źródło wszelkich więzi emocjonalnych przestaje zapewniać poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji. Zjawiska tego rodzaju dotyczą także rodzin pełnych, które mogą być dotknięte permanentnymi konfliktami czy powszechnie występującymi chorobami społecznymi jak np. alkoholizm, przemoc, jak również rodzin niepełnych, osieroconych i zrekonstruowanych.

Niewątpliwie, wszelkie nieprawidłowości w funkcjonowaniu rodziny, przekładają się na doświadczenia życiowe dziecka, na jego sytuację, przeżywane emocje i zachowania.

W literaturze psychologicznej szeroko omawiane jest zagadnienie wielopłaszczyznowego oddziaływania rodziny na rozwój życia uczuciowego i społecznego, a także na całą osobowość człowieka (Ziemska, 1979; Horney, 1980; Maccoby, 1980; Ganong, Coleman, 1984; Adler, 1986; Fromm, 1992; Braun - Gałkowska, 1993; Winnicott, 1993; Freud, 2001; Pawłowska, 2001; Cartwright, 2003; Harwas - Napierała, 2003; Rostowska, 2003; Rostowski, 2003; Plopa, 2005).

Przyjmuje się, że podstawę prawidłowego rozwoju człowieka, w tym kształtowania się obrazu siebie i stosunku zarówno do siebie jak i do innych ludzi stanowią doświadczenia rodzinne, a zwłaszcza warunki oraz poziom zaspokajania podstawowych potrzeb psychicznych, szczególnie takich jak: potrzeba przynależności, poczucia bezpieczeństwa i akceptacji (Reykowski, 1992; Ziemska, 1979; Kukołowicz, Kulczycka, 1988; Han - Iglewicz, 1995).

Doświadczenia rodzinne mogą zarówno otwierać możliwości rozwoju jednostki, jak i w przypadku niekorzystnych, silnych oddziaływań mogą zakłócać procesy rozwoju psychicznego i społecznego, nie dopuszczając do ukształtowania pożądanych właściwości u człowieka.

Tym, co wyróżnia doświadczenia rodzinne spośród innego typu doświadczeń jest długość ich trwania oraz nieuchronność. Pierwsza z wymienionych cech odnosi się do faktu, iż doświadczenia rodzinne obejmują przedział czasowy od momentu narodzin człowieka poprzez dalsze etapy życia. Natomiast nieuchronność doświadczeń rodzinnych zakłada, że są one udziałem każdego człowieka, poza wyjątkami dzieci osieroconych i wychowywanych w domach dziecka.

Szczególne znaczenie omawianych doświadczeń dla rozwoju jednostki związane jest także z faktem, że ich wpływ koncentruje się najsilniej w okresie dzieciństwa, kiedy psychika dziecka jest najbardziej chłonna, wrażliwa, plastyczna oraz w nikłym stopniu podlega oddziaływaniom środowiska zewnętrznego (Pawłowska, 2001).

Familiolodzy zwracają uwagę na ogromne znaczenie zarówno ojca, jak i matki dla prawidłowego funkcjonowania rodziny i rozwoju dziecka. Istnieje jednak wiele pytań o przebieg rozwoju i funkcjonowanie dziecka w innym niż pełne środowisko rodzinne. Na wyjątkową uwagę zasługuje sytuacja, kiedy rodzina staje się niepełną lub kiedy rodzina niepełna zostaje zrekonstruowana.

Literatura przedmiotu, dotycząca funkcjonowania rodzin o zróżnicowanej strukturze ukazuje szeroki zakres problemów, jakie w nich występują. Najczęściej przedmiotem badań były zagadnienia związane ze społeczno - ekonomicznymi warunkami życia badanych rodzin. Postępowanie takie okazało się przydatne dla wstępnego rozpoznania problematyki i potwierdziło znaczenie takich czynników jak np. poziom wykształcenia czy sytuacja materialna rodziny dla rozwoju jej członków (Kozdrowicz, Pilch, 1984; Bruynooghe, 1986; Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Błazucka, 1991; Czapiga, 1994 i inni).

Współcześnie na tym tle coraz silniej zarysowują się problemy psychologiczne, dostrzegane przez wielu badaczy. Istnieje jednak potrzeba naukowych poszukiwań, które

będą dotyczyć rzeczywistego funkcjonowania rodzin o zróżnicowanej strukturze i przyczynią się do dalszego rozwoju oraz większej integracji wiedzy o rodzinie.

Kolejnym, istotnym argumentem za prowadzeniem badań w tym obszarze jest fakt, że rodziny zrekonstruowane stanowią zjawisko w znacznej mierze pochodne od szerszego problemu społecznego, jakim są rozwody. W XXI wieku obydwie przypadki mają tendencję narastającą, dlatego tak ważne jest zbadanie problemów występujących w życiu rodziny niepełnej po rozwodzie oraz w rodzinach zrekonstruowanych, bowiem wiedza psychologiczna na ten temat ciągle jest niewystarczająca.

W przedstawionych badaniach za podstawę analizy zagadnień dotyczących struktury i funkcjonowania współczesnej rodziny przyjęto perspektywę holistyczną, w której człowiek ujmowany jest w ramach związków i relacji z otoczeniem. Teoria systemowa umożliwia określenie modelu funkcjonowania jednostki w kontekście jej środowiska oraz pozwala uchwycić ramy funkcjonowania rodziny. Uzasadnia to zatem rozważanie uzyskanych wyników badań własnych w tym nurcie.

Niniejsza praca składa się z siedmiu rozdziałów.

Rozdział I oraz II stanowi tło teoretyczne dla podejmowanej problematyki. W pierwszej części przedstawiono rozumienie pojęcia rodziny w zespole nauk oraz kierunki przemian zachodzących współcześnie w rodzinie. Natomiast w rozdziale drugim skoncentrowano się na omówieniu specyficznego charakteru oddziaływań wychowawczych rodzin o zróżnicowanej strukturze oraz na ukazaniu rozwoju podejścia systemowego w badaniach nad rodziną.

W Rozdziale III, poza terminologicznymi uściśleniami dotyczącymi rozumienia stylu funkcjonowania interpersonalnego i przedstawieniem wybranych modeli wyjaśniających genezę zachowań międzyludzkich, podjęto próbę określenia społecznych, osobowościowych oraz emocjonalnych determinant funkcjonowania interpersonalnego w okresie młodości.

Omówienie wykorzystanych metod badawczych, przebiegu badań własnych oraz charakterystyka badanych grup stanowią przedmiot rozważań Rozdziału IV.

Treści prezentowane w rozdziałach V, VI oraz VII przedstawiają wyniki szeregu badań empirycznych, przeprowadzonych w celu udzielenia odpowiedzi na sformułowany w formie pytania problem badawczy: czy młodzież z rodzin o zróżnicowanej strukturze cechują odmienne style zachowań społecznych oraz różne cechy osobowości?

Opierając się na literaturze z zakresu familiologii przyjęto hipotezę, wskazującą na fakt, iż poziom wypełniania przez rodzinę podstawowych zadań oraz zaspokajanie potrzeb psychicznych są zróżnicowane w zależności od struktury rodziny. Odmienne doświadczenia

emocjonalne młodzieży z rodzin pełnych, niepełnych i zrekonstruowanych mogą zatem znajdować ilustrację w odmiennym kształtowaniu się cech osobowości oraz w sposobie jej społecznego funkcjonowania.

Należy zaznaczyć, że problematyka poruszana w rozprawie nie wyczerpuje całości zagadnienia. Z uwagi na ogromną złożoność struktury osobowości, bogactwa form oddziaływań środowiska rodzinnego, jak i czynników determinujących występowanie i przebieg kontaktów międzyludzkich nadal istnieje wiele obszarów, mogących stanowić teren dla kontynuacji zaprezentowanych badań własnych.

Podjmując badania z zakresu jedynie wstępnie udokumentowanego w literaturze przedmiotu autorka starała się przyczynić do większej integracji wiedzy o funkcjonowaniu młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze i wskazać naukowo wytyczone kierunki oddziaływań praktycznych w tym obszarze.

Rozdział I

Dynamika przemian współczesnej rodziny

1. Pojęcie rodziny i współczesne kierunki przemian w jej funkcjonowaniu

Podając próbę określenia pochodzenia rodziny, sprecyzowania kiedy i w jakiej formie pojawiła się po raz pierwszy podaje się okres czasu między dwoma milionami a stu tysiącami lat temu.

Antropologowie i socjologowie zajmujący się tą problematyką dostrzegają związek między pojawieniem się rodziny a początkami używania mowy jako środka komunikacji, przy czym nie jest ustalone, czy rodzina rozwinęła się przed czy po powstaniu języka w jego gramatycznej formie (Kwak, 2002).

Współczesne rozważania dotyczące pochodzenia rodziny opierają się na dwóch konkurencyjnych teoriach.

Jedna z nich J.J. Bachofena i L.H. Morgana zakłada, że pierwotnie ludzie żyli w warunkach *społecznego bezładu*. Relacje między kobietą i mężczyzną nie miały charakteru stałych stosunków, dozwolona była całkowita swoboda zachowań seksualnych. Teoria społecznego bezładu sugeruje, że najwcześniejsza forma rodziny bazowała na więzi pary, która wytwarzała się między matką a dzieckiem.

Druga teoria głosi, że rodzina stanowi uniwersalną instytucję tworzoną przez wszystkich ludzi. Zwolennicy tego podejścia jako argument podają wyniki analiz przeprowadzonych przez antropologa G. Murdocka, który przebadiał 250 społeczeństw z różnych obszarów i stwierdził, że rodzina nuklearna występowała we wszystkich badanych społecznościach. Uniwersalny charakter rodziny jako formy współżycia autor badań tłumaczy jej użytecznością w spełnianiu celów koniecznych do przetrwania gatunku i społecznej kontynuacji (za Kwak, 2002).

Problematyka rodziny zajmuje jedną z podstawowych pozycji w zespole nauk humanistycznych, stanowi bowiem ona immanentny składnik rzeczywistości ludzkiej.

M. Tyszkowa (1990) uważa, że „psychologiczna problematyka rodziny obejmuje bogaty zestaw zagadnień, w tym przede wszystkim problematykę interakcji i stosunków wzajemnych między jednostkami tworzącymi rodzinę oraz ich uwarunkowań, form i treści, a także

oddziaływanie na funkcjonowanie i rozwój tworzących rodzinę jednostek (...)” Tyszkowa, 1990, s.5).

Aktualnie precyzyjne określenie pojęcia *rodzina* stanowi permanentne intelektualne wyzwanie dla przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Definicja rodziny powinna bowiem uwzględniać różnorodne formy życia rodzinnego, występujące w różnych społeczeństwach, kulturach i okresach historii, obejmować wszystkie typy rodzin i podkreślać ważne funkcje, jakie powinna spełniać (Kwaula, Brągiel, Janke, 1998).

Tradycyjne ujęcie rodziny zakłada, że tworzą ją żyjący we wspólnocie kobieta i mężczyzna, będący małżeństwem i wychowujący swe biologiczne lub/ i adoptowane dzieci. Jednak powyższa koncepcja aktualnie ulega znaczącej zmianie. Coraz więcej jest bowiem rodzin niepełnych, zastępczych, zrekonstruowanych a także związków alternatywnych, np. kohabitacyjnych czy homoseksualnych (Izdebska, 2000; Slany 2002, Janicka, 2006).

Socjologia ujmuje rodzinę pod kątem struktury społecznej i funkcji pełnionych w społeczeństwie, co znajduje odzwierciedlenie w definicji rodziny zaproponowanej przez Z. Tyszkę. Autor definiuje rodzinę jako: ustrukturalizowany i funkcjonalnie powiązany zbiór jednostek i specyficznych substruktur oraz mikroelementów społecznych tworzących mikrogrupę i zarazem instytucję społeczną, powiązaną wewnątrznie więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji oraz wypełniających jednocześnie szereg istotnych, zintegrowanych ze sobą funkcji wobec jednostek i społeczeństwa, opierający się na regulatorach występujących w kulturze behawioralnej (Tyszka, 2001).

Powyższe ujęcie ilustruje zarówno grupowy, jak i instytucjonalny charakter rodziny, wskazując na dynamiczny aspekt rodziny oraz pozwalając odróżnić ustrukturalizowaną grupę rodzinną od zbiorowości krewnych.

Inne definicje rodziny z zakresu socjologii zwracają uwagę na fakt, iż rodzina stanowi małą grupę społeczną o pierwotnym, naturalnym charakterze, który odnosi się głównie do więzi łączących jej członków, którzy utrzymują ze sobą kontakty cechujące się: wysoką częstotliwością, bliskością, bezpośredniością i intymnością (Szczepański, 1990; Adamski, 2002).

Ekonomia rozpatruje rodzinę pod kątem jej funkcji i podmiotowości w procesach ekonomicznych, np. pracy, produkcji.

Polityka ujmuje rodzinę jako podmiot praw i zarazem przedmiot postanowień legislacyjnych, regulujących stosunek rodziny do instytucji państwowych.

Etyka i teologia moralna omawiają prawa i obowiązki moralne wynikające ze specyficznej konstytucji rodziny na gruncie teorii powołania osoby w rodzinie, jak też powołania rodziny w kontekście planu Bożego.

W psychologii i pedagogice rodzina jest najczęściej ujmowana jako podstawowa grupa społeczna z uwagi na relacje, stosunki oraz typy zależności między członkami rodziny.

Rodzina jest postrzegana także jako instytucja społeczna ze względu na odpowiedzialność za dziecko, usankcjonowaną przepisami zawartymi w kodeksie rodzinnym.

Stanowiąc środowisko, w którym podstawą wszelkich kontaktów jest naturalna przynależność i więź emocjonalna, rodzina jest również ujmowana jako prymarne środowisko wychowawcze (Żebrowska, 1975; Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002; Rostowska, 2006a).

W literaturze przedmiotu można zauważyć komplementarne ujęcie rodziny jako grupy społecznej i instytucji wychowawczej, oddziałującej na rozwój osobowości jednostki. Ilustrację powyższego może stanowić definicja rodziny zaproponowana przez E. Trempałę (1984), wskazująca na instytucjonalny charakter grupy rodzinnej. Stwierdza ona też, iż rodzina stanowi nie tylko instytucję wychowania naturalnego, ale także intencjonalnego, w pełni świadomego i ukierunkowanego na realizację określonych celów. Rodzina jest również pierwszą i podstawową instytucją zajmującą się opieką, wychowaniem i kształceniem dziecka.

Nie ulega wątpliwości, że współczesna rodzina podlega znacznym przeobrażeniom, zarówno w zakresie struktury (zmiana wielkości, liczby krewnych zamieszkujących razem, trwałości grupy, podziału zadań i ról społecznych), jak i w zakresie wywiązywania się z przydzielonych jej funkcji. Interesujący jest natomiast kierunek dokonujących się zmian.

Z prowadzonych w tym obszarze badań o charakterze interdyscyplinarnym wynika, że współczesna rodzina zbliża się do modelu niezależności¹. Świadczą o tym następujące trendy, przyczyniające się do istotnych zmian w rodzinie, tj. zmniejszenie się wpływu grupy krewnych, wolny wybór małżonka, zwiększenie uprawnień kobiet przy podejmowaniu decyzji w rodzinie, coraz powszechniejsze zatrudnianie kobiet poza domem, większy zakres

¹ Model niezależności, charakteryzujący kultury Zachodu podkreśla wartość bycia jednostką autonomiczną, polegającą na sobie. Rodzina ujmowana jest tu jako system niezależnych stosunków międzyludzkich, czego konsekwencją jest poczucie wolności, przy braku możliwości oparcia. Typ rodzicielstwa postulowany w tym modelu cechuje wysoki poziom autonomii, polegający na kształtowaniu u dzieci silnej potrzeby uniezależnienia się od innych. Relacje między rodzicami a dziećmi opierają się na kontaktach zbliżonych do koleżeńskich, które nie stwarzają odpowiednich warunków do rozwoju dziecka. Może stanowić to jeden z powodów dysfunkcyjności rodziny, gdy dziecko zajmuje miejsce dorosłego członka rodziny bądź gdy wzrasta jego podatność na wpływ autorytetów konkurencyjnych, np. media masowego przekazu (Harwas-Napierała, 2003).

swobód seksualnych w społeczeństwach, które były restrykcyjne oraz trend w kierunku rozwoju praw dzieci (Kwak, 2002).

Do rozwoju rodziny, rozpatrywanej w aspekcie modelu niezależności, niewątpliwie przyczyniły się także takie procesy społeczne jak industrializacja, urbanizacja oraz modernizacja (Tobiasz - Adamczyk, 2002).

Omawiając przemiany, jakim podlega współczesna rodzina, posłużono się porównaniem podstawowych cech charakteryzujących dwa typy rodzin - tradycyjną i współczesną. Poniżej przedstawiono za Z. Tyszką (1991) modelowe cechy obu typów rodzin.

Tabela nr 1.

Modelowe cechy rodziny tradycyjnej i współczesnej w ujęciu Z. Tyszki (1991).

Rodzina tradycyjna	Rodzina współczesna
- duża, wielopokoleniowa	- mała, dwupokoleniowa
- biologicznie zdeterminowana, wielodzietna	- planowana, małodzietna
- produkcyjna	- nieprodukcyjna
- patriarchalna	- egalitarna
- zinstytucjonalizowana	- nastawiona na jednostkę
- otwarta	- zamknięta
- stabilna	- ruchliwa
- sakralna	- laicka
- trwała	- względnie trwała
- połączona więzią rzeczową	- połączona więzią emocjonalną i osobową
- realizacja dużej liczby funkcji	- ograniczenie liczby funkcji
- długotrwała zależność od rodziców	- wczesna emancypacja dzieci

Źródło: Tyszka Z. (1991), s. 241-251.

Jak wynika z przedstawionej powyżej tabeli nr 1 współcześnie występuje tendencja do zanikania wielopokoleniowych rodzin na rzecz dominacji modelu rodziny małej, dwupokoleniowej (nuklearnej), która jest niezależną jednostką ekonomiczną i mieszkalną.

Według Z. Tyszki (1991) aktualnie nastąpiło oddzielenie funkcji seksualnej od prokreacyjnej, co umożliwiło rodzinie planowanie dzietności. Autor podkreśla, że nie chodzi wyłącznie o liczbę dzieci w rodzinie, ale o możliwość stworzenia im optymalnych warunków rozwoju.

Coraz bardziej powszechne planowanie rodziny wiąże się dążeniem obu płci do osiągnięcia wyższego poziomu życia, przez podejmowanie działań o charakterze edukacyjnym, ukierunkowanym na doskonalenie umiejętności z różnych dziedzin, co często wpływa na wyższy przeciętny wiek zawierania małżeństw i posiadania potomstwa (Adamski, 2002).

Z danych przedstawionych przez Główny Urząd Statystyczny (2006) wynika, że od początku lat 90 prawie czterokrotnie wzrósł odsetek matek z wykształceniem wyższym (z 6% do 21%), natomiast istotnie zmniejszył się odsetek kobiet z wykształceniem podstawowym (z 19% do 12%).

Dowodem słuszności tezy o przesunięciu granicy wieku, w którym kobiety decydują się na dziecko są wyniki badań statystycznych, wskazujące, że w roku 1990 najczęściej rodziły 20-24-latki (30% wszystkich rodzających). W 2000 roku równa liczba kobiet w dwóch kategoriach wiekowych, tj. 20-24 lata i 25-29 lat, została matkami (ponad 33% w obu kategoriach). Natomiast w roku 2001 najczęściej rodziły kobiety w wieku 25-29 lat (35% wszystkich rodzających). Przeprowadzone w tym zakresie badania pozwoliły określić przeciętny wiek kobiet, które w 2003 roku urodziły dziecko, wynosił on 27 lat.

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika także, że w dalszym ciągu na dzietność kobiet największy wpływ mają zawierane prawnie związki małżeńskie, w których rodzi się zdecydowana większość dzieci (84%). W związku z tym można przewidywać, iż przeciętny wiek zawierania małżeństw to okres około 30 roku życia (http://www.stat.gov.pl/opracowania_zbiorcze/mały_rocznik_stat/2006/index.htm).

Ponadto zauważa się, iż nastąpiło przejście od produkcyjnego do nieprodukcyjnego typu rodziny. Miejsce pracy poszczególnych członków rodziny znalazło się poza domem. Fakt ten koresponduje z generalną zmianą modelu rodziny, w którym wzrosła pozycja społeczna kobiety. Niewątpliwie jest to związane z jej aktywizacją zawodową oraz ze współudziałem w utrzymywaniu rodziny. Fakt ten wpływa na wzrost tendencji egalitarnych w stosunkach między członkami rodziny, przez zmniejszenie dotychczasowej roli mężczyzny jako jedyne go żywiciela, posiadającego władzę sprawczą i decyzyjną (Rostowski, 2006).

Obserwowana zmienność oraz uelastycznienie traktowania ról w tym zakresie może być wynikiem zarówno bezrobocia, zmuszającego do przerywania aktywności zawodowej, jak

i swobodnego wyboru (Nowak, Wójcik, 2000).

Zmiany zauważalne w strukturze rodziny dotyczą także pozycji zajmowanej przez dziecko, które w rodzinie współczesnej przestało być uważane za opiekuna na stare lata, za osobę do pracy w gospodarstwie domowym czy dziedzica majątku. Stało się ono wartością samą w sobie, źródłem satysfakcji, spełnieniem osobistych dążeń rodziców. Przestał obowiązywać dystans między rodzicami i dziećmi oraz konieczność bezwzględnego podporządkowywania się woli rodzicielskiej. Z większą uwagą zaczęto dostrzegać potrzeby psychiczne dziecka, dbać o jego rozwój i okazywać więcej uczucia. Wychowanie małego dziecka stało się dziedziną aktywności obejmującą oboje rodziców. Zauważa się duże zmiany w realizacji roli ojca (Kwak, 2002; Pospiszyl, 2004).

Analizując różnice między omawianymi typami rodzin Z. Tyszka (1991) podkreśla, iż rodzina traci swoją instytucjonalność na rzecz związku partnerskiego i przyjacielskiego. Aktualnie najczęściej interes rodziny nie jest nadrzędnym w stosunku do potrzeb jednostek ją tworzących. Liczą się potrzeby i dążenia członków rodziny, indywidualizm, wolność osobista członków rodziny. Kształtuje się system wartości akcentujący głównie indywidualne sukcesy człowieka, przedkładane nad dobro rodziny jako całości.

Współczesne małżeństwo stanowi związek o charakterze dobrowolnym, który jednostka może utworzyć jak i rozwiązać, nie jest on spostrzegany jako społeczny obowiązek. Zmieniły się także oczekiwania kierowane pod adresem związku i osoby partnera. Partnerzy mają pomagać sobie w codziennym życiu i zaspakajać wzajemnie potrzeby. Nie pojmują oni związku w kategoriach tradycyjnych, które zakładały, że małżeństwo ma zapewnić bezpieczeństwo ekonomiczne i konieczność prokreacji (Tyszka, 1991).

Przemiany, jakim podlega współczesna rodzina, prowadzą także do wytworzenia szerszej sfery prywatności rodziny oraz ograniczeń w kontaktach z otoczeniem zewnętrznym. Rodzina tradycyjna była mocno związana ze środowiskiem lokalnym, podlegała wyraźnej kontroli ze strony swego środowiska społecznego, a normy zwyczajowe silnie wyznaczały sposób zachowania. Aktualnie zachowanie członków rodziny determinowane jest w coraz większym zakresie przez doświadczenia wynikające z indywidualnych doświadczeń jednostek (Tyszka, 1991).

Obserwuje się rozluźnienie więzi czy wręcz jej zanik zarówno między członkami rodziny, jak i kolejnymi pokoleniami. Jedną z konsekwencji powyższego stanowi ograniczenie dostępu do tradycyjnego oparcia społecznego, które zapewniały rodziny wielopokoleniowe, nastawione na działania typu samopomocy, zaspokajające potrzeby członków rodziny bez względu na ich wiek, stan zdrowia i przydatność produkcyjną

Głównymi czynnikami determinującymi ten stan są: nowoczesna ekonomika oraz ruchliwość społeczna aż po globalizację (migracje zarobkowe, internetowa wymiana wzorów funkcjonowania w społeczeństwie, idei).

Industrializacja poprzez zwiększanie ruchliwości społecznej prowadzi do większego zróżnicowania klasowego w obrębie tej samej rodziny, implikując różne style życia oraz wzory zachowania. Ruchliwość społeczna powoduje przestrzenne oddalenie się od siebie członków rodzin, co także nie sprzyja podtrzymywaniu więzi (Tobiasz - Adamczyk, 2002).

Pod wpływem procesów industrializacji i urbanizacji zmieniają się także formy realizowania funkcji przypadających rodzinie. Często dochodzi do ich utraty przez rodzinę na rzecz różnych instytucji społecznych. Przykładem mogą być sytuacje związane z przyjściem na świat nowego członka rodziny, które zostało zinstytucjonalizowane, bowiem w większości przypadków porody odbywają się w szpitalach, a nie w domach. Pielęgnowanie i wychowanie dzieci ma miejsce w żłobkach, przedszkolach a proces socjalizacji został przejęty głównie przez szkoły.

Innym argumentem świadczącym o tym, iż niektóre funkcje rodziny przejęły placówki publiczne jest fakt, iż w dobie rewolucyjnego postępu wiedzy medycznej zapewniają one podstawy bytu materialnego dla starych oraz chorych członków rodziny poprzez system rent, emerytur, zasiłków chorobowych. W wielu przypadkach organizacje pozarodzinne przejmują także rolę opiekunów osób wymagających pomocy (Adamski, 2002).

Ewolucja małżeństwa i rodziny zachodzi na całym świecie. Zmiany, którym podlega rodzina przebiegają szybciej w krajach o wysokim wskaźniku dobrobytu, otwartych na przemiany społeczne, gdzie respektowane są prawa człowieka, równouprawnienie kobiet, dostęp do edukacji dla obu płci itp.

W krajach wolniej rozwijających się utrzymuje się tendencja do funkcjonowania rodzin o charakterze tradycyjnym, gdzie istnieje wyraźny podział ról wyznaczony przynależnością płciową, preferowanie dużej liczby dzieci, przywiązanie do tradycyjnych autorytetów. Czynniki takie jak zideologizowana polityka, religia, stałe, wzajemne kontakty między członkami rodziny oraz akceptowany w danej społeczności model rodziny wpływają wzmacniająco na jej spójność (Tyszka, 2001).

2. Rodzina jako system powiązań

Zainteresowanie konstruowaniem teorii psychologicznych dotyczących funkcjonowania rodziny ma stosunkowo niedługą tradycję. Praca R. Hill'a i D. Hansena pt. „The identification of conceptual frameworks utilized in family study”, opublikowana w 1960 roku, jest uznawana za pierwszą, systematyzującą poglądy w tej dziedzinie (Cieślak, 1989).

W. Burr, R. Hill, F. Nye, I. Reiss w pracy „Contemporary theories about the family”, opublikowanej w 1979 roku wymieniają pięć głównych koncepcji teoretycznych, które współcześnie były dominującymi w badaniach nad rodziną: teoria wymiany, symboliczny interakcjonizm, ogólna teoria systemów, teoria konfliktu oraz socjologia fenomenologiczna.

Według K. Cieślaka (1989), mimo dużej różnorodności w ujmowaniu problematyki rodziny, trzy podejścia wydają się dominującymi, tj. podejście koncentrujące się na rozumieniu rodziny jako instytucji społecznej, związanej ze społeczeństwem, podejście podkreślające istotne znaczenie interakcji zachodzących między członkami rodziny oraz podejście uwypuklające zmiany w sposobie funkcjonowania rodziny w związku z kolejnymi fazami życia rodzinnego.

Aktualnie badania nad procesami i zjawiskami zachodzącymi w rodzinie, oddające ich pełnię i złożoność wymagają ujęcia systemowego, które współcześnie jest dominującym. Postuluje ono, iż rodzina stanowi system otwarty, czyli „(...) złożoną, zintegrowaną całość, charakteryzującą się zorganizowanymi wzorcami interakcji, które przybierają raczej cyrkularną niż linearną formę”² (Minuchin, 1988b, s.8).

Kierując się powyższym w niniejszej pracy za podstawę analizy zagadnień dotyczących struktury i funkcjonowania współczesnej rodziny przyjęto teorię systemową, której ogólny zarys w odniesieniu do grupy rodzinnej zostanie przedstawiony poniżej.

Ogólna teoria systemów, której twórcą był L. von Bertalanffy (1968) jest próbą oglądu zjawisk naturalnych jako hierarchii systemów, z których każdy jest jednocześnie częścią większego systemu i zbiorem systemów podrzędnych.

System stanowi układ wyższego rzędu, składający się ze zbioru oddziaływujących wzajemnie na siebie elementów. Zmiany na jednym z poziomów hierarchii systemów mają wpływ także na niżej i wyżej znajdujące się systemy, np. zmiany na poziomie tkankowym,

² Fakt, że oddziaływanie nie ma charakteru linearnego oznacza, że nie można jednoznacznie wyodrębnić przyczyny i skutku. Cyrkularny charakter oddziaływania określa, że przebiega ono na zasadzie sprzężenia zwrotnego, które może być dodatnie lub ujemne (Grzesiuk, Jakubowska, 1995).

np. nowotwór, znajdują implikacje na poziomie osobowym, rodzinnym, a nawet społeczności lokalnej (Bishop, 2000).

Rysunek nr 1.

Graficzna ilustracja hierarchicznego modelu systemów naturalnych.

biosfera→ społeczeństwo-naród→ kultura-subkultura→ społeczność-lokalna→ rodzina→ małżeństwo→ osoba (doświadczenia, zachowania)→ system nerwowy→ organ→ tkanka→ komórka→ organella→ cząsteczka→ atom→ cząsteczka składowa atomu

Źródło: Bishop G. D. (2000), s. 47.

Innymi specyficznymi cechami systemu są m.in. dynamizm, zróżnicowanie, organizacja i zdolność do homeostazy.

Dynamizm systemu oznacza, że stale podlega on przekształceniom, w których poszczególne elementy wchodzą w interakcje, w obrębie których przebiegają specyficzne procesy. Elementy będące w interakcji tworzą podsystemy. Liczba podsystemów wskazuje na stopień zróżnicowania systemu. Podsystemy tworzą strukturę, wyróżnioną ze względu na pełnione w systemie funkcje i znaczenia, jakie mają dla regulacji systemu (Grzesiuk, Jakubowska, 1995).

Zdolność do homeostazy wyjaśnia koncepcja autoregulacji. Zakłada ona, że systemy są zorientowane na określony cel i dążenie do uzyskania równowagi funkcjonalnej, polegającej na tym, iż systemy dążą do utrzymania równowagi i stabilności funkcji wewnętrznych, a w obliczu zjawisk odbiegających od norm są podejmowane działania korekcyjne. Oznacza to, że w systemie istnieją mechanizmy samoregulacyjne, które dostosowują wewnętrzne właściwości systemu do zachodzących zmian.

U podstaw autoregulacji znajdują się zasadnicze koncepcie wartości odniesienia, które opisują docelowy stan systemu oraz pętla wzmocnienia zwrotnego, czyli sposób regulacji systemu, w którym wyniki czynności korygującej trafiają na nowo do systemu, wpływając na dalsze reakcje.

Sprzężenie zwrotne może być dwojakiego rodzaju: ujemne i dodatnie. Sprzężenie zwrotne ujemne występuje, kiedy wyniki działań korygujących redukują odchylenie odniesienia i w ostateczności prowadzą do równowagi w systemie i zaprzestania czynności korygujących.

Natomiast sprzężenie zwrotne dodatnie, ma miejsce kiedy podjęte działania prowadzą do zwiększenia różnicy między stanem bieżącym a wartością odniesienia (Bishop, 2000).

Zgodnie z ogólną teorią systemów jednostka traktowana jest tu jako element różnych systemów, np. rodziny, w obrębie których stanowi część podsystemów, np. podsystem dzieci. Jednostka aktywnie oddziałuje na członków grupy rodzinnej, z którymi nawiązuje interakcje i sama także podlega oddziaływaniom ze strony tych osób. Oddziaływanie to odbywa się za pośrednictwem zachowań komunikacyjnych i ma charakter cyrkularny. Zatem podejmując próbę zrozumienia zachowań ludzi należy rozpatrywać je w ramach określonego kontekstu społecznego, np. zachowań innych członków rodziny.

W ujęciu systemowym rodzina to złożona struktura składająca się ze wzajemnie od siebie zależnych grup osób, które dzielą historię, przeżywają jakiś stopień emocjonalnej więzi i wprowadzają strategie potrzebne indywidualnym członkom i grupie, jako całości (Rostowski, 2003).

Zgodnie z powyższym rodzina stanowi całość, a zmiany każdego z elementów w tym systemie zależą od wszystkich pozostałych. Sytuacja, w której zmianom ulegają warunki wewnętrzne lub zewnętrzne systemu rodzinnego, zmusza cały system rodzinny do podjęcia działań o charakterze przystosowawczym, umożliwiającym prawidłowe funkcjonowanie.

W odniesieniu do rodziny sytuacja powyższa ma miejsce, gdy np. dochodzi do separacji, rozvodu rodziców lub/ i adoptowania nowego członka rodziny czy śmierci osoby z bliskiego kręgu rodzinnego. Należy zatem oczekiwać, iż powyższe wydarzenia spowodują głębokie zmiany w funkcjonowaniu pozostałych osób w rodzinie, traktowanej jako całość. Zmiany tego typu są tym większe, im utrata bądź zysk, w sytuacji rozbicia/ rekonstrukcji rodziny, dotyczy podsystemu centralnego, jaki stanowią rodzice. Następuje wtedy zachwianie dotychczasowego wzorca zachowań i poszukiwanie nowego, lepiej pasującego do aktualnych warunków (Tryjarska, 1994; Namysłowska, 1997; Minuchin, 1988a).

Indywidualność rodziny, wynikająca z szeregu czynników psychologicznych oraz będąca konsekwencją zaburzeń sytuacji rodzinnej, np. występowania napięć nerwowych czy traumatycznych przeżyć ma ogromne znaczenie dla procesu wychowania dziecka.

Poniżej przedstawiono wybrane koncepcje dotyczące wpływu interakcji w grupie rodzinnej na rozwój sfery społeczno - emocjonalnej i osobowościowej człowieka.

Zwrócenie uwagi na powyższą problematykę przypisuje się przedstawicielowi psychoanalizy Z. Freudowi, który twierdził, iż wczesnodziecięce doświadczenia, uwarunkowane stylem opieki i wychowania wpływają na formowanie się potencjału zdrowia lub zaburzeń w ontogenetycznym funkcjonowaniu jednostki. Autor przyjmował także, że

choć osobowość rozwija się w sposób ciągły, istnieje możliwość wyróżnienia pewnych istotnych etapów w tym procesie: fazy oralnej, analnej, fallicznej, latencji oraz genitalnej. Zatrzymanie się w rozwoju na którejś z wymienionych faz ma ogromne znaczenie dla funkcjonowania człowieka, szczególnie w wymiarze jego relacji interpersonalnych (Freud, 2001).

E.H. Erikson zaproponował inny model rozwoju osobowego człowieka, w którym szczególną uwagę obdarzył początkowe fazy rozwoju człowieka, twierdząc, iż to one w głównej mierze wpływają na ukształtowanie się ogólnego modelu zachowania jednostki w życiu dorosłym (Witkowski, 2000; Zimbardo, 2001; Erikson, 2004).

W kolejnych ujęciach zaburzenia występujące u dziecka rozpatrywano jako konsekwencję patologii rodzinnej. Podkreślano, że dziecko stanowi część układu stosunków międzyludzkich łączących je z osobami dorosłymi (Winnicott, 1993).

N.W. Ackermann zbadał i opisał podstawowe zespoły kliniczne zaburzeń interpersonalnych w rodzinie, zaś pewne nieprawidłowości występujące u dziecka uważał za ściśle z nimi związane. W związku z tym jako pierwszy podjął próbę zastosowania terapii rodzinnej (Ackermann, 1958).

Nowe ujęcie problematyki rodziny zaproponowała przedstawicielska psychoanaliza kulturowej K. Horney. W relacjach łączących dziecko z rodzicami autorka dostrzegła źródło późniejszych trudności w relacjach interpersonalnych. Na podkreślenie zasługuje fakt, że zwracała ona uwagę na mający swe źródło w rodzinie *lęk podstawowy*, wyznaczający neurotyczne formy kontaktów z innymi ludźmi w dorosłym życiu (Horney, 1980).

W świetle koncepcji A. Adlera negatywne dla rozwoju i powodzenia jednostki skutki niesprzyjającej konstelacji rodzinnej w dzieciństwie mogą przejawiać się jako słabo ukształtowane poczucie wspólnoty, które aktywizuje działania społeczne jednostki czy zdolność do wyboru partnera życiowego (Adler, 1986).

Teoria stosunków interpersonalnych H.S. Sullivana sugerowała, że wiele zaburzeń interakcyjnych, obecnych w dorosłym życiu człowieka stanowi efekt deformacji nabytych we wczesnym dzieciństwie. Powstają one na tle nieadekwatności oraz prymitywizmu w spostrzeganiu zdarzeń. Dziecko niezdolne jest do synkretycznego ujmowania zdarzeń, uświadamia sobie tylko niektóre ich związki i w efekcie dokonuje generalizacji. Jeśli są to zdarzenia o charakterze negatywnym, najczęściej związane z domem rodzinnym, to u dziecka narasta lęk i poczucie braku bezpieczeństwa, co dezorganizuje jego zachowanie (Sullivan, 1953).

E. Fromm podkreślał z kolei, iż niemożność odnalezienia się jednostki w otaczającym świecie wynika głównie z faktu nie przekazania jej przez rodziców miłości, rozumianej jako cecha charakteru (Fromm, 1992).

Nawiązaniem do psychoanalizy było ujęcie zaburzeń przystosowania dziecięcego zaproponowane przez N. Han - Ilgiewicz, która defekty w obszarze kontaktów interpersonalnych korelowała z wadliwą strukturą życia rodzinnego (Han - Ilgiewicz, 1995).

Innymi aspektami rozwoju osobowego zajęli się przedstawiciele teorii społecznego uczenia się, głównie A. Bandura, J. Dollard i N.E. Miller. Badacze uznali, że okres wczesnego dzieciństwa jest czasem ważnych doświadczeń, w którym rozwój sprowadzony jest do procesu przyswajania nawyków zależnych od kar i nagród. Małe dziecko nie dysponując wystarczającymi możliwościami wyrażania swych odczuć jest narażone na szokowe reakcje urazowe, które mogą stanowić przyczynę urazów psychicznych. Stąd w życiu dorosłym jednostki można zauważyć odreagowywanie konfliktów dziecięcych zamiast realizowania motywów autonomicznych (Bandura, 1968; Dollard, Miller, 1969).

Z kolei przedstawiciele analizy transakcyjnej sformułowali pogląd, że jednostka postępuje w swym życiu według scenariusza ukształtowanego we wczesnym dzieciństwie i utrwalonego przez rodziców. O tym, jakiego rodzaju będzie to zapis decyduje przede wszystkim typ wsparcia (negatywne/pozytywne) udzielany przez rodziców (Rogoll, 1988).

Także teorie systemowe podkreślają, że podstawowym źródłem zaburzeń zachowania człowieka są czynniki tkwiące w systemie rodzinnym (Radochoński, 1994).

3. Strukturalne ujęcie rodziny

Wśród przedstawicieli nauk społecznych panuje zgodność, iż zmiany we wzorcach zapewniania sobie egzystencji ewaluowały wraz ze zmianami organizacji rodziny. Nadal jednak trwa dyskusja co było pierwsze: zmiana środków i sposobów uzyskiwania materialnych podstaw egzystencji czy zmiana organizacji rodziny (Kwak, 2002)?

Rodzina jako system definiowana jest najczęściej za pomocą dwóch głównych wymiarów: struktury i funkcji (zadań)³.

³ Przez funkcje rodziny Z. Tyszka (2001) rozumie „wyspecjalizowane, permanentne działania i współdziałania członków rodziny wynikające z bardziej lub mniej uświadamianych sobie przez nich zadań, podejmowanych w ramach wyznaczonych przez obowiązujące wzory, a prowadzące do określonych efektów głównych i pobocznych” (Tyszka, 2001, s.45).

B. Tobiasz - Adamczyk ujmuje strukturę rodziny jako stałe ramy, rzadko sformalizowane, wewnątrz których przebiega życie i zachowania małżeńsko - rodzinne. Stanowi to system modelowych zachowań zachodzących między członkami rodziny a siłami zewnętrznymi, które na nich oddziałują. Autorka zwraca uwagę na dynamiczny charakter struktury rodziny, która podlega zmianom wraz z rozwojem rodziny.

Do elementów składających się na strukturę rodziny B. Tobiasz - Adamczyk (2000) zalicza:

- formy instytucjonalne tworzące małżeństwo i rządzące nim (wybór partnera, wiek uprawniający do zawarcia związku małżeńskiego, instytucjonalne formy zawarcia małżeństwa i rozwiązania go)
- wiek, pozycja społeczna, zawód rodziców
- liczba rodzeństwa, wiek, płeć
- liczba pokoleń w rodzinie
- wzory regulujące współżycie wewnątrz rodziny
- zasady wyznaczające hierarchię władzy i autorytetu
- układ wzajemnie powiązanych ról, struktury dziedziczenia majątku, władzy, nazwiska
- cykle życia rodzinnego.

Według Z. Tyszki strukturę rodziny określa: „liczba i rodzaj pokrewieństwa członków rodziny (liczba dzieci, liczba innych krewnych), układ ich ról i pozycji społecznych, przestrzenne ich usytuowanie, siła i układ więzi instytucjonalnych oraz psychicznych łączących poszczególnych członków rodziny, świadczące o większej lub mniejszej spójności rodziny, podział czynności oraz struktura wewnątrzrodzinnej władzy i autorytetów, łącząca się dość ściśle z układem pozycji społecznych, a także wewnątrzrodzinny rozkład miłości i względów oraz sieć wewnątrzrodzinnej komunikacji” (Tyszka, 2001, s.44).

Bazując na powyższym rozumieniu struktury rodziny Z. Tyszka (2001) wyróżnia trzy układy jej elementów: układ przestrzenny i skład osobowy rodziny, układ ról i pozycji społecznych oraz układ wewnątrzrodzinnych więzi i sieci komunikacji społecznej⁴.

Dokonując przeglądu klasyfikacji rodzin uwzględniono kryteria zawarte w powyższych definicjach.

⁴ Charakterystyka układów wymienionych elementów struktury rodziny wykracza poza ramy niniejszej pracy. Informacje dotyczące tego zagadnienia można znaleźć w książce Z. Tyszki (2001) pt. *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*. Poznań: UAM.

Rozpatrując kryterium liczby członków rodziny i różne formy organizacyjne życia rodzinnego wyróżnia się za B. Tobiasz - Adamczyk (2000) rodzinę nuklearną, rodzinę poligamiczną, rodzinę poszerzoną oraz zmodyfikowaną rodzinę poszerzoną.

Rodzina nuklearna (nuclear family) tworzona jest przez męża, żonę, czasami może występować tylko jeden rodzic oraz ich własne dzieci (jedno lub dwoje) (Zych, 2001).

Rodzinę poligamiczną tworzy kilka związków małżeńskich (najczęściej jednego mężczyzny z wieloma kobietami) połączonych w jedną zbiorowość rodzinną. Ta forma życia rodzinnego znana była w społeczeństwach pierwotnych i dziś występuje u wybranych ludów Afrykańskich, wśród muzułmanów oraz niektórych sektach religijnych.

Rodzina poszerzona, wielopokoleniowa składa się z dwóch lub więcej rodzin nuklearnych, podporządkowanych organizacyjnie jednemu kierownictwu rodzinnemu. Pod jednym dachem zamieszkuje kilka pokoleń uznających patriarchalną władzę *ojca rodziny*. Ten typ rodziny znany był w licznych społeczeństwach historycznych - dziś występuje w niektórych rejonach krajów Trzeciego świata.

Zmodyfikowana rodzina poszerzona stanowi związek rodzin nuklearnych, będących w częściowej zależności od siebie. Nie występuje tu hierarchiczna struktura autorytetu, przy istnieniu intensywnej więzi rodzinnej. Członkowie tego typu rodzin wymieniają między sobą usługi, czym różnią się od członków wyizolowanej rodziny nuklearnej. Poszczególne rodziny nuklearne zachowują tu jednak swoją niezależność ekonomiczną, a niekiedy są przestrzennie rozproszone, co je różni od klasycznej rodziny poszerzonej (Tobiasz - Adamczyk, 2000).

Biorąc pod uwagę kryterium liczby partnerów w małżeństwie wyróżnia się *związki poligamiczne*, w sytuacji, gdy jeden mężczyzna posiada kilka żon oraz *poliandryczne*, gdy żona posiada kilku mężów.

Ze względu na zakres wyboru małżonka małżeństwa klasyfikuje się na: *endogamiczne*, gdy zostało zawarte w ramach własnych zbiorowości oraz na *egzogamiczne*, gdy zawarto je między partnerami należącymi do różnych grup terytorialnych czy społecznych.

Kryterium hierarchii prestiżu i władzy pozwala wyróżnić związki określane mianem *patriarchalnych*, w których władzę sprawuje mąż - ojciec i cieszy się najwyższym autorytetem oraz *matriarchalne*, w których władza należy do żony - matki. Obok tych dwóch typów należy jeszcze wyróżnić *związki egalitarne*, charakteryzujące się równym podziałem władzy oraz obowiązków między mężem i żoną.

W zależności od typu więzi przeważającej między członkami można wyodrębnić rodziny opierające się na stosunkach *instytucjonalnych*, gdzie postępowanie współmałżonków

i rodziców opiera się na sztywnych, nienaruszalnych formach i wzorach życia codziennego, utrzymywanych w tradycyjnym duchu lub *równopartnerskich*, (koleżeńskich), w których podstawowe znaczenie przypisuje się interakcji i ekspresji poszczególnych członków rodziny. Istnieje tu możliwość swobodnej interpretacji poszczególnych ról społecznych.

Rozpatrując linię dziedziczenia nazwiska, prestiżu lub majątku wyróżnia się *związki patrylinearne*, gdzie dziedziczenie następuje po linii ojca oraz *związki matrylinearne*, gdzie dziedziczenie następuje po linii matki.

Biorąc pod uwagę miejsce zamieszkania po ślubie związku określa się *patrylokalnymi*, jeśli żona osiedliła się w domu męża lub *matrylokalnymi*, jeśli mąż zamieszkał u żony (Adamski, 1984).

Charakter źródła utrzymania i środowiska zamieszkania wyznacza następujące typy organizacyjne rodzin: rodzina chłopska, rodzina robotnicza, rodzina inteligencka, rodzina miejska oraz rodzina wiejska.

Rodzina chłopska utrzymuje się głównie z gospodarstwa wiejskiego. Obecnie ten typ rodzin występuje w różnych modyfikacjach, tj. rodzina chłopsko - robotnicza, która zachowuje gospodarstwo dawnego typu, a część rodziny łączy zajęcia rolnicze z pracą fizyczną w przemyśle lub branży usługowej oraz rodzina chłopsko - urzędnicza, która również zachowuje gospodarstwo dawnego typu a część rodziny łączy zajęcia rolnicze z pracą urzędniczą.

Rodzinę robotniczą cechuje dochód uzyskany z fizycznej pracy najmniejszej członków rodziny, nie posiadających własnego warsztatu pracy.

Rodzina inteligencka różni się od rodziny robotniczej charakterem pracy zawodowej jej członków, którzy wykonują pracę umysłową, ale przede wszystkim stylem życia i udziałem w kulturze.

Rodzina miejska wyróżniona ze względu na miejsce zamieszkania i tak zwany *miejski styl życia*, związany z organizacją czasu wolnego, możliwością korzystania z dóbr kultury oraz infrastruktury miasta (komunikacja, służba zdrowia itp.).

Rodzina wiejska może być zarówno rodziną chłopską, robotniczą czy też inteligencką - różni się jednak od rodziny miejskiej miejscem zamieszkania i możliwością korzystania z dorobku kultury i cywilizacji, stylem życia oraz organizacją czasu wolnego. Należy jednak podkreślić, że te różnice coraz bardziej się zacierają (Tobiasz - Adamczyk, 2000).

Ze względu na zakres tematyczny niniejszej rozprawy szczególnie skoncentrowano się na przedstawieniu typologii rodzin opartej o kryterium jakie stanowi struktura rodziny,

koncentrując się głównie na aspekcie demograficznym, określającym liczebność członków rodziny, rodzaj pokrewieństwa występujący między nimi oraz ich usytuowanie przestrzenne.

Biorąc pod uwagę kompletność struktury N. Han - Ilgiewicz (1995) wyodrębniła następujące typy rodzin:

- *rodzina pełna*
- *rodzina niepełna* (matka niezamężna z dzieckiem)
- *rodzina zdekompletowana* (wskutek śmierci matki lub ojca)
- *rodzina rozbita* (opuszczona przez matkę lub ojca)
- *rodzina zrekonstruowana* (w skład której wchodzi ojczym lub macocha albo też adoptowane dziecko).

W polskiej literaturze naukowej, obejmującej problematykę rodziny dominuje pogląd, że normę społeczną stanowi *rodzina pełna*, która jest modelem rodziny opartym na nierozzerwalnym związku małżeńskim, składającym się z rodziców i dzieci (Marynowicz - Hetka, 1980).

Brak pełnego składu osobowego rodziny związany jest z problemem tzw. *niekompletności struktury rodziny*. Terminy proponowane przez badaczy do określenia innej niż pełnej struktury rodzinnej wskazują na trudności w funkcjonowaniu tych rodzin, np. rodziny rozbite, rodziny dysfunkcyjne, rodziny z nieobecny ojcem czy macierzyństwo kobiet niezamężnych.

M. Tyszkowa stosuje termin *rodzina niepełna* jako przeciwieństwo terminu *rodzina pełna*. Rozumie przez to rodzinę, w której jedno z rodziców zajmuje się gospodarstwem domowym i wychowywaniem dzieci (Tyszkowa, 1974).

Wielu badaczy zjawisk rodzinnych (Stasiak, 1975; Szymanowska, 2000) używa pojęcia *rodzina zdekompletowana*. Wyróżniane są dwa typy tego rodzaju rodzin: *niekompletne*, czyli takie które nigdy nie były pełne, np. rodziny niezamężnych matek oraz *zdekompletowane*, czyli rodziny, których kompletność uległa zniszczeniu z różnych przyczyn, np. rozwód, separacja czy śmierć. Podkreśla, iż brak pełności rodziny może odnosić się zarówno do nieobecności rodziców, jak i dzieci.

Zwracając uwagę na przyczynę nieobecności jednego z rodziców w rodzinie E. Kozdrowicz i T. Pilch (1984) wśród rodzin niepełnych wyróżnili:

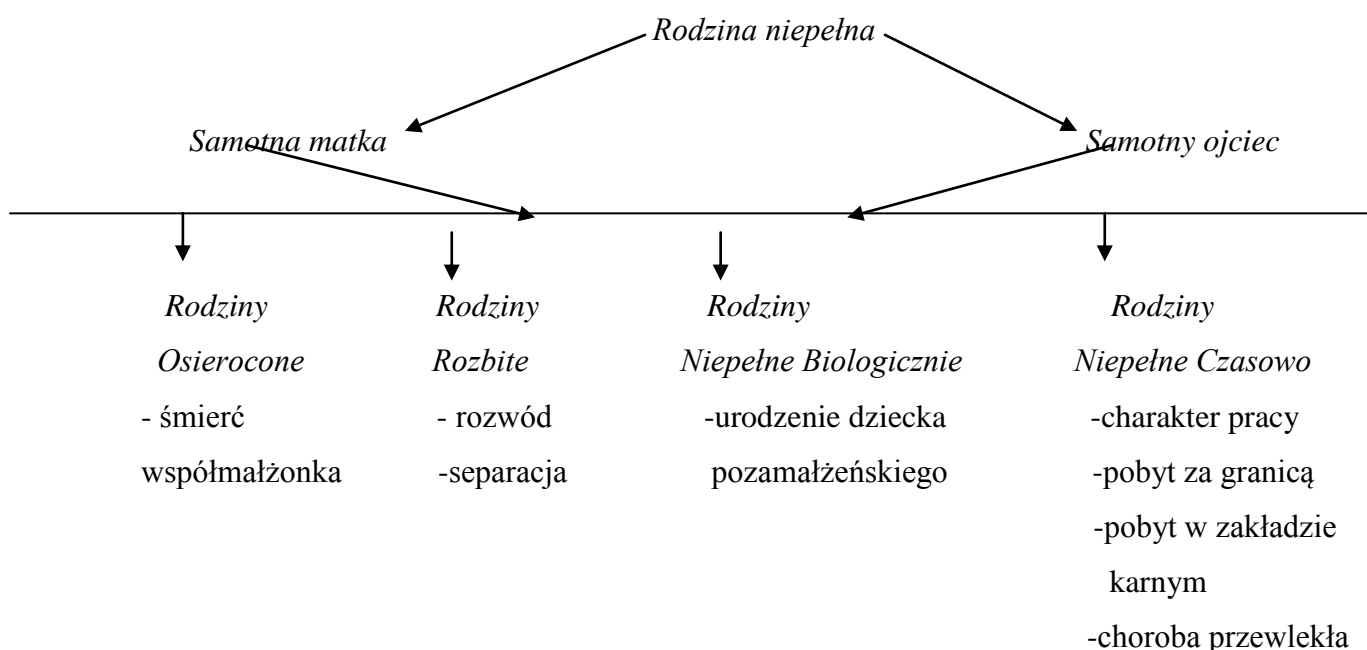
- *rodziny osierocone na skutek śmierci jednego z rodziców*
- *rodziny rozbite na skutek rozwodu lub porzucenia rodziny*
- *rodziny samotnych, niezamężnych matek z dzieckiem*
- *rodziny niepełne czasowo.*

Rodziny niepełne czasowo określono ze względu na:

- charakter pracy rodzica
- pobyt w zakładzie karnym
- dłuższe leczenie w szpitalu
- dłuższy pobyt za granicą.

Typologię rodzin niepełnych w ujęciu E. Kozdrowicz przedstawia rysunek nr 2:

Rysunek nr 2.

Źródło: Kozdrowicz E. (1989), s.16.

Termin *rodzina niepełna* bywa używany także na określenie rodzin, w których brak jest obojga rodziców i dzieci wychowywane są przez starsze rodzeństwo, dziadków lub krewnych, oraz rodziny z obojgiem rodziców, w których jedno z rodziców z powodu pracy zawodowej poza miejscem zamieszkania (np. marynarz) lub choroby nie spełnia obowiązków wynikających z ról rodzinnych (Czapiga, 1994).

W literaturze przedmiotu można również spotkać określenie *rodzina dysfunkcyjna*. Pojęcie dysfunkcji odnosi się tu do konsekwencji działania społecznego, która powoduje osłabienie adaptacyjnych mechanizmów systemu społecznego lub utrudnia realizację pewnych wartości i potrzeb. Przez określenie rodziny jako dysfunkcyjnej rozumie się fakt jej zdeorganizowania. Czynnikiem przyczyniającymi się do tego stanu są m.in. rozbicia

rodziny usankcjonowane prawnie (rozwód) oraz niezalegalizowane- spontaniczna separacja rodziców (mieszkają razem lub osobno), śmierć jednego z współmałżonków (przy założeniu, że tylko w określonych warunkach może być to czynnik powodujący dezorganizację życia rodzinnego), w tym samobójstwa i inne (Jodłowska, 1999).

Według L. Dyczewskiego *rodziny zdeorganizowane* to takie, w których występują obiektywne zaburzenia struktury rodziny, czyli rodziny niepełne. L. Dyczewski określa tę kategorię rodzin następująco: "jeden rodzic z dziećmi do lat 24 na utrzymaniu" (Dyczewski, 1994, s.163).

Współcześnie można zaobserwować tendencję do stosowania określeń rodziny niepełnej nie mających negatywnych konotacji czy wyraźnego aspektu moralnego, a jedynie będących porządkującym kryterium społecznym omawianego zjawiska, np. rodziny z jednym rodzicem. Chodzi o wywołanie zmiany w społecznym myśleniu, które typ rodziny niepełnej często utożsamia z odchyleniem od normy, zaburzeniem. Wskazanie na fakt, iż wraz ze zmianami w makrostrukturze społeczeństwa zachodzą zmiany w jego mikrostrukturze powoduje różnorodne konsekwencje, np. w postaci nowych form stylu życia rodzinnego, może przeciwdziałać stygmatyzacji rodzin niepełnych i poprawiać ich społeczne funkcjonowanie.

Przedstawione powyżej typologie rodzin niepełnych wskazują, iż w literaturze przedmiotu panuje duża różnorodność pojęć określających je, co w konsekwencji staje się istotnym problemem dla badaczy zajmujących się opisem i wyjaśnianiem funkcjonowania jednostek w tego typu rodzinach.

Trudności dotyczą zdefiniowania oraz klasyfikacji rodzin niepełnych, bowiem grupa rodzinna może być bardzo zróżnicowaną w zakresie wieku, zmian w liczebności członków rodziny, liczby pokoleń w rodzinie, stanu cywilnego rodziców i wynikającej z niego sytuacji prawnej dziecka oraz różnego poziomu zależności członków rodziny od siebie.

Problemy z klasyfikacją omawianych rodzajów rodzin dotyczą także prób uwzględnienia kontekstu całego cyklu życia rodziny i określenia długości samotnego funkcjonowania i/ lub wychowywania dzieci.

W niniejszej pracy przyjęto następującą klasyfikację rodzin niepełnych, gdzie za główne kryterium przyjęto demograficzny aspekt struktury rodziny, ujmujący liczebność członków rodziny, rodzaj pokrewieństwa występujący między nimi oraz ich usytuowanie przestrzenne.

W ramach pojęcia *rodzina niepełna* wyróżniono dwa podtypy rodzin, ze względu na powód nieobecności rodzica: rodzina zdekompletowana, w przypadku śmierci jednego z rodziców i rodzina rozbita, w sytuacji separacji bądź rozwodu rodziców.

Analizując zjawisko *rodzin zrekonstruowanych* zauważa się, iż przypominają one rodziny pełne, gdyż opierają się na związku pary dorosłych ludzi, którzy wspólnie prowadzą gospodarstwo domowe i często wychowują dzieci. Na tym jednak kończy się zewnętrzne podobieństwo.

Swoją strukturą rodzina zrekonstruowana przypomina najbardziej rodzinę zastępczą. W obydwu przypadkach jest przynajmniej jedna osoba dorosła, która nie uczestniczyła w rozwoju dziecka od początku. Istotna różnica dotyczy także faktu, iż dziecko w rodzinie zastępczej nawiązuje i buduje kontakt równocześnie z obydwójgiem dorosłych. Ponadto rodzice zastępczy mogą zrzec się władzy oraz obowiązków rodzicielskich i powrócić do statusu pary małżonków, co jest nie możliwe w przypadku rodziny zrekonstruowanej (Dobosz - Sztuba, 1989).

W rzeczywistości rodziny zrekonstruowane stanowią odrębną kategorię rodzin. Ich specyfika polega na tym, iż nowy członek bądź członkowie zostają dołączeni do biologicznego, naturalnego systemu rodzinnego. Nowy członek/ członkowie rodziny są wybrani przez przynajmniej jednego z członków rodziny i nie są biologicznie spokrewnieni. W przypadku rodzin zrekonstruowanych ta sytuacja dotyczy osoby dorosłej, w innych kategoriach rodzin - zastępczych czy adopcyjnych będzie to dziecko (Lewandowska - Walter, 2006a).

W obszarze tego zjawiska społecznej literatura podaje wiele klasyfikacji. Najprostszy podział uwzględnia trzy kryteria; osoba wprowadzana do rodziny (macocha/ ojczym), powód rozbicia poprzedniej rodziny (rozwód/ śmierć współmałżonka) oraz posiadanie dzieci (dzieci jednego małżonka lub obydwu). Oczywiście kryteria te można uwzględniać łącznie (Kwak, 2000).

Poniżej omówiono przedstawiane w literaturze próby systematyzacji rodzin zrekonstruowanych, które oprócz funkcji porządkującej umożliwiają lepsze zrozumienie specyfiki tej kategorii rodzin i uchwycenie problemów oraz trudności, które są z nimi związane.

Uwzględniając fakt, iż aktualnie małżeństwa powtórne są tworzone przez osoby owdowiałe, jak i rozwiedzione, można wyróżnić osiem ich typów. Cztery z nich to tzw. *małżeństwa czyste*, a cztery pozostałe to tzw. *małżeństwa mieszane*.

Typy czyste małżeństw, to rodziny tworzone przez osoby, które pozostawały już poprzednio w małżeństwie. Natomiast typy mieszane to rodziny, w których osoby nie pozostające uprzednio w małżeństwie łączą się z osobami owdowiałymi lub rozwiedzionymi (Kluzowa, Slany, 1990).

Rozpatrując koloryt emocji i poziom nasilenia kontaktów między członkami nowego i poprzedniego gospodarstwa domowego wyodrębniono:

- *rodziny współzależne pozytywnie*, charakteryzujące się częstymi kontaktami i wzajemnie pozytywnymi uczuciami
- *rodziny współzależne negatywnie*, gdzie obserwuje się częste kontakty przy wzajemnych negatywnych uczuciach
- *rodziny niezależne pozytywnie* cechujące się sporadycznymi kontaktami i pozytywnymi postawami
- *rodziny niezależne negatywnie*, w których występują sporadyczne kontakty oraz negatywne postawy (Ihinger- Tallman, Pasley, 1987).

Obecność dzieci w rodzinie znacznie komplikuje podział. W najbardziej wyczerpującej typologii Sagera i współpracowników wyróżniono 24 typy rodzin zrekonstruowanych, przyjmując za kryteria podziału, np. roztaczanie władzy rodzicielskiej, płeć, były stan cywilny partnera. Jednakże ze względów teoretycznych i praktycznych podział ten jest bezcelowy, bowiem wprowadza zagmatwanie (za Dobosz - Sztuba, 1989).

M. Ihinger - Tallman, K. Pasley (1987) wyróżniają 9 typów rodzin zrekonstruowanych w zależności od posiadania dzieci, ich stosunku do nowego rodzica oraz miejsca zamieszkania (wspólnie z rodzicami/ oddzielnie).

Mniej złożoną klasyfikację proponuje P. Papernow (1980), wyróżniając jedynie dwa typy rodzin zrekonstruowanych:

- *prosty system rodziny zrekonstruowanej*, tworzony przez układ: rodzic biologiczny
 - dziecko i rodzic przybrany
- *rodzina złożona*, składająca się z dwóch podukładów: rodzic - dziecko.

Powyższy podział jest bardzo ogólny i nie uwzględnia istotnych dla badaczy czy terapeutów informacji, np. o tym, który z rodziców dochodzi do rodziny - macocha czy ojczym.

Rozpatrując dwa kryteria podziału, jakie stanowią: dzieci z poprzednich związków oraz sytuacja poprzedzająca rekonstrukcję W.G. Clingempeel wyróżnia: *rodziny rekonstruowane proste*, w których jeden małżonek ma dzieci z poprzedniego związku oraz *rodziny rekonstruowane złożone*, w których obydwójce małżonkowie mają dzieci z poprzednich związków.

Dodatkowym, rozpatrywanym przez autora kryterium podziału jest sprawowanie opieki nad dzieckiem. W ten sposób utworzył on następujące typy rodzin rekonstruowanych:

1. *rodziny rekonstruowane proste*, w których:
 - a) kobieta opiekuje się przynajmniej jednym dzieckiem z poprzedniego związku, mężczyzna nie ma dzieci w ogóle, jest rozwodnikiem lub kawalerem
 - b) mężczyzna sprawuje opiekę przynajmniej nad jednym dzieckiem z poprzedniego związku, kobieta nie ma dzieci, jest rozwódką lub panną
2. *rodziny rekonstruowane złożone*, w których oboje partnerzy mają dzieci z poprzednich związków, ale mężczyzna nie może opiekować się swoimi dziećmi (za Kwak, 2000).

W typologii M. Robinson uwzględniono następujące kryteria różnicujące: czynniki, które doprowadziły do utworzenia rodziny zrekonstruowanej, sytuacja prawna oraz trudności pojawiające się w rodzinie. Na tej podstawie wyróżniono 4 następujące typy rodzin:

- 1) *rodzina zrekonstruowana, usankcjonowana prawnie* (zawarcie związku małżeńskiego przez osobę wychowującą dziecko z osobą nie będącą jej naturalnym rodzicem)
- 2) *rodzina zrekonstruowana, ożywiona* (zawarcie nowego związku małżeńskiego przez biologicznego rodzica dziecka po śmierci naturalnego rodzica dziecka)
- 3) *rodzina zrekonstruowana, ponownie założona* (poprzedzona rozwodem naturalnych rodziców dziecka)
- 4) *złożona rodzina zrekonstruowana* (obydwoje partnerzy mają dzieci z poprzednich związków).

W ramach trzeciej z wyróżnionych powyżej typów kategorii rodzin zrekonstruowanych M. Robinson wyróżnia trzy podgrupy, ze względu na motyw zawarcia związku:

- a) *małżeństwo zawarte z miłości*, gdy w czasie trwania poprzedniego małżeństwa jeden z jego małżonków rozbija swoje małżeństwo będąc już związanym z inną osobą i pragnąc ten układ usankcjonować
- b) *małżeństwo utworzone przez wolny wybór*, przez biologicznego rodzica dziecka po kilku latach po rozwodzie
- c) *małżeństwo zawarte dla wygody*, gdzie wybór partnera jest podyktowany potrzebą opieki nad dziećmi i rodziną (za Kwak, 2000).

Typologia rodzin zrekonstruowanych zaproponowana przez A. Dobosz - Sztubę (1989) rozróżnia cztery typy: rodzina zrekonstruowana z macochą, rodzina zrekonstruowana z ojczymem, połączona rodzina zrekonstruowana oraz rodzina zrekonstruowana z własnym dzieckiem/ dziećmi.

W klasyfikacji zaproponowanej przez A. Kwak, opartej na podejściu N.J. Ackermana jako kryterium różnicujące przyjęto więź emocjonalną łączącą matkę, ojczyrna i pasierba. Przyjęto, że wzajemne stosunki między członkami rodziny mają charakter dwustronny i ruchomy, tj. każda strona nawiązuje i odbiera kontakt oraz strony układu mogą dowolnie zwiększać i zmniejszać liczbę interakcji. Stosunki między członkami rodziny cechuje także otwartość na inne układy w rodzinie oraz na ich wpływy. W zrównoważonym układzie rodzinnym pełna liczba interakcji pozostaje względnie taka sama a pewnego rodzaju ich płynność gwarantuje trwałość rodziny. Na podstawie tej teorii A. Kwak (2000) wyróżniła następujące typy rodzin zrekonstruowanych:

1) *rodziny z pozytywną więzią między członkami*

2) *rodziny z pozytywną więzią w diadzie mąż - żona oraz matka - dziecko a słabą w diadzie*

ojczym - pasierb. Jest to bardzo zróżnicowana grupa, w której wyróżniono trzy typy funkcjonowania rodzinnego:

a. *pozytywna więź między małżonkami, silna diada matka - dziecko, słaba ale zrównoważona diada ojczym - pasierb*

b. *pozytywna więź między małżonkami, silna diada matka - dziecko, nie zrównoważona (konfliktowa) diada ojczym - pasierb*

c. *silna więź między małżonkami, silna więź matka - dziecko, nie zrównoważona (konfliktowa) diada ojczym - pasierb*

3) *rodziny ze słabą więzią w diadzie mąż - żona oraz ojczym - pasierb, a pozytywną w diadzie matka - dziecko*

4) *rodziny o pozytywnej więzi między małżonkami, a słabej między rodzicami a dziećmi.*

Konsekwencją istnienia wielości typów strukturalnych małżeństw powtórných w Polsce jest także wielość tworzonych przez nie typów rodzin zrekonstruowanych oraz mnogość i złożoność problemów psychospołecznych związanych z powstaniem i funkcjonowaniem tak samych małżeństw, jak i powstałych na ich bazie rodzin.

Przedstawione powyżej typologie rodzin zrekonstruowanych wskazują, iż w literaturze badawczej panuje duża różnorodność pojęć używanych na ich określenie, co w konsekwencji staje się istotnym problemem dla badaczy zajmujących się opisem i wyjaśnianiem funkcjonowania jednostek w tego rodzaju rodzinach.

W niniejszej pracy przyjęto następującą klasyfikację rodzin zrekonstruowanych, gdzie za główne kryterium przyjęto demograficzny aspekt struktury rodziny, ujmujący liczebność członków rodziny, rodzaj pokrewieństwa występujący między nimi oraz ich usytuowanie przestrzenne.

Rodzina zrekonstruowana, złożona z ojczyma, macochy i adoptowanego dziecka może prezentować następujące typy rodzin, z możliwością uwzględniania ich łącznie:

- *rodzina z macochą*
- *rodzina z ojczymem*
- *rodzina poprzedzona śmiercią małżonka*
- *rodzina poprzedzona rozwodem*
- *rodzina, w której wychowują się dzieci jednego z rodziców (rodzina prosta)*
- *rodzina, w której wychowują się dzieci dwojga rodziców (rodzina złożona).*

Reasumując typologia rodzin jest jednym z najslabszych punktów badań nad rodziną, bowiem nie wypływa ona ze szczegółowych badań empirycznych, ale jest tworzona każdorazowo na użytek inaczej formułowanych potrzeb diagnostycznych, przy czym nie zawsze zachowane są te same kryteria podziału.

Podkreśla się, iż tylko polikategorialne spojrzenie na rodzinę umożliwia jej wieloaspektowe ujmowanie z pozycji psychologicznej, co wyraża polimorficzny z natury obraz rodziny (Trawińska, 1980; Lachowska, 1998).

Rozdział II

Specyfika oddziaływań wychowawczych rodzin o zróżnicowanej strukturze

1. Specyfika oddziaływań wychowawczych rodziny pełnej wobec młodzieży

Wychowanie stanowi bardzo złożony proces, który dokonuje się na przestrzeni wielu lat i zdeterminowany jest różnorodnymi czynnikami. Człowiek w toku swego życia podlega oddziaływaniom wielu różnych środowisk społecznych, a w ich ramach - środowisk wychowawczych, wśród których podstawowa rola przypada rodzinie i szkole, a później także w środowisku pracy (Żebrowska, 1975; Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa podejścia do procesu wychowania, tj. wąskie i szerokie.

Wychowanie w znaczeniu wąskim odnosi się do oddziaływań na sferę afektywną człowieka, jego system wartości, osobowość.

W znaczeniu szerokim *pojęcie wychowania* określane jest jako całokształt oddziaływań wychowawców i środowiska na jednostkę lub grupę (Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002).

Według A. Brzezińskiej (2000) wychowanie to złożony system działań, podejmowanych przez osoby o przypisanej społecznie roli wychowawcy względem drugiej osoby, o społecznie przypisanej roli wychowanka, lub względem jej otoczenia, z intencją wywołania zmiany zgodnej z założonym programem.

Wychowanie może być ujmowane jako działanie permanentne, kiedy zachodzące oddziaływania dotyczą rozwoju dzieci i młodzieży, jak i ustawiczne, kiedy oddziaływania mają miejsce w ciągu całego życia człowieka.

Wychowanie może mieć charakter naturalny, gdy udział oddziaływań wychowawczych na jednostkę zaznacza się w różnych formach życia społecznego w ramach jej naturalnego środowiska, np. rodzina, jak i instytucjonalny, gdzie wychowanie odbywa się poza otoczeniem rodzinnym np. w przedszkolu, szkole.

Ze względu na stosowanie w wychowaniu metody można wyróżnić wychowanie instrumentalne (masowe), w którym wychowanek jest przedmiotem manipulacji lub oddziaływanie odbywa się za pomocą środków masowego przekazu, jak i podmiotowe

(konstruktywne), stymulujące aktywność jednostki, w sposób wyzwalaający zachowania twórcze.

Wychowanie można sklasyfikować jako ideologiczne, w którym występuje praktyczne realizowanie z góry wytyczonych celów, np. kształtowanie określonego poglądu na świat, jak i aksjologiczne, wywodzące się z systemu wartości, filozofii.

Wychowanie może mieć także charakter bezpośredni jak i pośredni.

Charakter *bezpośredni* związany jest z aktywnym kontaktem rodzica (wychowawcy) z dzieckiem (wychowankiem), mający na celu wywołanie zmian w dziecku (wychowanku) lub w jego otoczeniu.

Charakter *pośredni* procesu wychowania związany jest z kierowaniem oddziaływań wychowawczych nie wprost do dziecka (wychowanka), lecz do innych osób znaczących dla niego bądź do grup, stanowiących ważny kontekst społeczny (Rostowska, 2006a).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się rodzaj *świadomych* (zamierzonych) i *nieświadomych* (niezamierzonych) oddziaływań wychowawczych.

Oddziaływania świadome związane są z działaniem rodzica (wychowawcy) zgodnie z założonym programem, który wynika z przyjętych lub narzuconych przez niego wartości.

Natomiast nieświadome oddziaływania wychowawcze dotyczą sytuacji, gdy rodzic (wychowawca) nie zakłada wprowadzenia zmian w zachowaniu dziecka (wychowanka), a one jednak następują pod wpływem procesu modelowania czy identyfikacji z rodzicem (wychowawcą) (Przetacznik -Gierowska, Włodarski, 2002).

Wychowanie w aspekcie psychologicznym traktuje się jako jeden z ważnych mechanizmów regulujących aktywność człowieka. Mechanizm ten warunkują społeczeństwo i kultura. Wraz z wiekiem jednostka wykształca i doskonali system regulacji wewnętrznej, przybierającej postać m.in. samowychowania.

W naukach społecznych można odnaleźć wiele koncepcji nastawionych nie tylko na opis i wyjaśnianie rzeczywistości, ale także na działanie w niej. Pojawia się tu *pojęcie interwencji wychowawczej* (edukacyjnej). Oznacza ona podjęcie działań zmierzających do wywołania zmian u osób w zakresie umiejętności, wiedzy, postaw, wartości, przy założeniu, że osoby, które podlegają tejże interwencji są gotowe do takiej zmiany.

Podkreśla się, iż działalność wychowawcza zawsze ma charakter podwójnej interwencji, bowiem dotyczy interwencji w rzeczywistość indywidualną, w prywatny świat osoby, obraz siebie oraz w rzeczywistość społeczną, związaną z kulturowym światem znaczeń (Brzezińska, 2000).

Od wychowania społeczeństwo oczekuje spełniania dwóch funkcji: emancypacyjnej

i socjalizacyjnej.

Funkcja socjalizacyjna (adaptacyjna) wiąże się z przygotowaniem jednostek do podejmowania różnych zadań w społeczeństwie i na jego rzecz w sposób nie naruszający ładu społecznego.

Natomiast *funkcja emancypacyjna* (wyzwalająca) wiąże się z organizowaniem takich warunków działania w środowisku rozwijającej się osoby, aby jej potencjał mógł się wyzwalać i realizować.

W prawidłowym środowisku wychowawczym istnieje dynamiczna równowaga między funkcją socjalizacyjną i emancypacyjną, co oznacza, że oferty wychowawcze realizowane są efektywnie, a jednocześnie z poszanowaniem odrębności i indywidualności wszystkich uczestników procesu wychowawczego. Podstawowe cechy takiego środowiska związane są z jasnością reguł dotyczących funkcjonowania wszystkich uczestników procesu wychowawczego, z drożnością kanałów komunikacji wewnątrz niego oraz poza nim oraz między nim a społecznością lokalną oraz federalnego stylu działania, respektującego względną autonomię osób, grup i instytucji (Rostowska, 2006a).

Współcześnie *rodzina pochodzenia* (macierzysta, generacyjna) zajmuje się i wychowuje dzieci bardzo długo, bowiem od momentu urodzenia do około 20 lat, z tendencją do wydłużania się tego czasu, odgrywając ważną rolę we wszystkich fazach ich rozwoju. Po osiągnięciu dojrzałości psychicznej oraz niezależności finansowej młode pokolenie opuszcza dom rodzinny, często zakładając swoją *rodzinę prokreacyjną* (rozwojową), w której w przyszłości pojawią się dzieci. Zaznacza się jednak, że przez cały cykl życia jednostka jest uwikłana w sieć stosunków pokrewieństwa i powinowactwa z osobami tworzącymi tzw. *rodzinę rozszerzoną* (Bee, 1998; Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002; Przetacznik - Gierowska, Tyszkowa, 2002).

Podkreśla się, że proces wychowania w środowisku rodzinnym cechuje naturalność, gdyż oddziaływania na młodą jednostkę odbywają się najwcześniej, najczęściej, najdłużej i w sposób ciągły, w sytuacjach życia codziennego. Tu dziecko uczy się kontaktu emocjonalnego z matką, nawiązuje relacje społeczne oraz zdobywa pierwsze doświadczenia w zakresie współżycia z innymi ludźmi. Rodzina stanowi dla niego grupę odniesienia, z którą silnie się identyfikuje oraz w dużej mierze ma wpływ na kształtowanie jego rozwoju społecznego i osobowościowego (Pawłowska, 2001).

Liczne badania dotyczące wpływu oddziaływań wychowawczych rodziny na rozwój społeczny dziecka dowiodły, że czynnikami warunkującymi ich charakter są: świadomość celów wychowawczych rodziców i sposoby ich realizacji, postawy rodzicielskie, więzi

emocjonalne w rodzinie, rodzaj stosunków interpersonalnych w grupie rodzinnej, a także struktura rodziny i jej poziom moralno - społeczny (Niebrzydowski, 1988).

Struktura rodziny, jako jeden z wymienionych wyżej czynników warunkujących oddziaływania wychowawcze wobec młodego pokolenia szczególnie zasługuje na uwagę ze względu na problematykę poruszaną w niniejszej pracy.

Nie ulega bowiem wątpliwości, iż w rodzinie pełnej, niepełnej czy zrekonstruowanej proces wychowania przebiega w odmienny sposób. Poniżej omówiono wybrane aspekty oddziaływań wychowawczych rodziny pełnej wobec młodzieży.

Rodzina pełna (nuklearna) składa się z dwojga rodziców, z jednym bądź kilkorgiem dzieci. Rodzicielstwo jest najczęściej poprzedzone byciem parą. Jest to istotna uwaga na temat składu grupy rodzinnej, bowiem psychologowie podkreślają konieczność obecności obojga rodziców dla prawidłowego rozwoju identyfikacji i kształtowania osobowości społecznej dzieci (Ziemska, 1979).

W ujęciu E. Fromma „(...) miłość matki jest szczęściem, jest spokojem, nie trzeba jej zdobywać, nie trzeba na nią zasługiwać” (Fromm, 1992, s. 53).

Matka kocha swe dziecko miłością bezwarunkową, ojciec zaś miłością, która można określić jako warunkową. „Ojciec reprezentuje świat myśli, przedmiotów, które są dziełem rąk ludzkich, świat prawa i ładu, dyscypliny, podróży, przygody. Ojciec jest tym, który uczy dziecko, tym, który mu wskazuje drogę w świat”(Fromm, 1992, s. 55).

Rodzice wypełniają swe obowiązki rodzicielskie w formie realizacji wielu funkcji, które można ująć w cztery grupy: funkcje biopsychiczne (prokreacyjna, seksualna), funkcje ekonomiczne (materialno - ekonomiczna, opiekuńczo - zabezpieczająca), funkcje społeczno-wyznaczające (stratifikacyjna, legalizacyjno - kontrolna) oraz funkcje socjopsychologiczne (socjalizacyjno - wychowawcza, kulturalna, religijna, rekreacyjno - towarzyska, emocjonalno - ekspresyjna).⁵

Prawidłowy poziom realizacji tychże funkcji rodziny prowadzi do optymalnego funkcjonowania systemu rodzinnego, rozumianego jako odpowiednie zaspokojenie potrzeb dziecka i innych członków rodziny.

J. Brągiel uważa, że istnieje „(...) pewna minimalna lista potrzeb u człowieka, które muszą być zaspokojone, aby mógł on normalnie funkcjonować, zaś ich niezaspokojenie powoduje zaburzenia w zachowaniu jednostki” (Brągiel, 1998, s.107).

⁵ Omawiane poszczególnych rodzajów funkcji i pojęć z nimi związanymi wykracza poza zakres niniejszej pracy. Informacje na ten temat znajdują się m.in. w Tyszką Z. (2001). System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego. Poznań: UAM

Do wyżej opisanej grupy potrzeb zaliczane są: potrzeba bezpieczeństwa, miłości, akceptacji i przynależności, kontaktu emocjonalnego, uznania, sensu życia oraz potrzeba nowych doświadczeń (Ziemska, 1979; Kukołowicz, Kulczycka, 1988; Brągiel, 1998; Reykowski, 1992; Han - Iglewicz, 1995; Rostowska, 2006a).

Zatem adekwatny poziom zaspokojenia psychospołecznych potrzeb członków rodziny można określić mianem profilaktyki, bowiem zapobiega on powstawaniu zaburzeń rozwoju w sferze społecznej, emocjonalnej oraz moralnej.

Członkowie rodziny pełnej należą do jednego systemu rodzinnego, który jest stosunkowo zamknięty. Przynależność do niego jest jasno zdefiniowana i jednoznaczna, biologicznie prawnie oraz lokalowo uzasadniona.

W świetle teorii systemowej najistotniejszą cechą optymalnie funkcjonującej rodziny, określanej mianem *rodziny funkcjonalnej* jest jej elastyczna struktura, przy założeniu, że autorytet należy do rodziców, a granice międzypokoleniowe są wyraźne. Innymi ważnymi cechami *rodziny funkcjonalnej* są sprzyjające warunki do indywidualnego rozwoju każdego członka rodziny, przy jednoczesnym zachowaniu więzi wewnątrzrodzinnej oraz styl komunikacji międzyrodzinnej, charakteryzujący się otwartością myśli, uczuć, spontanicznością, respektowaniem różnic i subiektywnego świata innych a także humorem (Barbaro, 1997; Harwas - Napierała, 2006).

W omawianym typie rodziny pozycja prawna rodziców w stosunku do ich dzieci jest symetryczna. Wszystkie dzieci są ze sobą spokrewnione. Role matki i ojca są określone przez więź biologiczną i różnicę wiekową. Role biologicznych rodziców są ściśle określone w społeczeństwie przez fakt więzów krwi i normy społeczne.

W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że mężczyzna wolniej dojrzewa do roli ojca niż kobieta do roli matki. Uzasadnieniem powyższego stwierdzenia jest fakt, iż stanie się ojcem nie narusza biologicznej równowagi organizmu mężczyzny, a często nie jest on świadomy poczęcia dziecka i swego ojcostwa. Natomiast macierzyństwo zawiera w swej genezie element ścisłego kontaktu fizycznego z dzieckiem, co z pewnością wpływa na podejmowanie roli matki przez kobietę (Pospiszyl, 1980; Kornas - Biela, 2002).

W pierwszych trzech latach życia dziecka kształtują się podstawowe cechy jego osobowości, a szczególnie istotny jest rozwój emocjonalny. Najistotniejszym zadaniem rozwojowym tego okresu jest utworzenie silnego, specyficznego związku (przywiązania) z rodzicami, którzy powinni się stać najważniejszymi osobami w jego życiu. Codzienny kontakt o charakterze opiekuńczym staje się dla dzieci podstawą poczucia, że są kochane i wyjątkowe oraz dla ukształtowania u nich zdolności kochania w przyszłości.

Dzieci wychowywane w rodzinach pełnych mają dwie pary dziadków, którzy, jak wynika z badań przeprowadzonych H. Świdę - Ziembę stanowią dla nich opokę i stwarzają realną możliwość obcowania ze światem zasad, stabilnym i pewnym (Świda - Zięba, 2002).

Członkowie rodziny nuklearnej wypracowują wspólny system znaczeń, w zakresie poglądów, tradycji, wartości, co powoduje, że znaczenie rodziny jako grupy, do której się przynależy jest zdecydowanie silne.

Zaznacza się, że rodzina nuklearna jest zwykle akceptowana przez członków obydwu rodzin rdzennych, co wzmacnia poczucie wzajemnej przynależności (Dobosz - Sztuba, 1989).

We współczesnych rodzinach polskich można zaobserwować wiele niekorzystnych zmian w zakresie nie wywiązywania się rodziców z zadań socjalizacyjnych i wychowawczych, czego efektem może być np. sieroctwo społeczne. Określa się je jako stan, w którym dzieci znajdują się w rodzinie, formalnie są jej członkami, mają rodziców a mimo tego chronicznie doświadczają samotności, są jakby sierotami. Dzieci te są pozbawione zainteresowania ze strony rodziców, brakuje im ciepła, poczucia bezpieczeństwa, miłości i czasu rodziców (Kubik, 1999).

Z punktu widzenia zdrowia psychicznego ważnym jest zagadnienie trwałości rodziny. Rozpad rodziny może nastąpić na skutek wielu różnych wydarzeń życiowych, do których należą: śmierć jednego ze współmałżonków, opuszczenie, separacja czy rozwód. Często wymienione wyżej sytuacje prowadzą do zaburzeń w prawidłowym funkcjonowaniu rodziny, rozumianym jako optymalne zaspokojenie potrzeb zarówno dziecka, jak i innych członków rodziny. Zaznacza się, iż dysfunkcjonalność (funkcja negatywna) rodziny może być całkowita bądź częściowa.

Dysfunkcjonalność całkowita oznacza, że wystąpiło kompletne niepowodzenie w realizacji zadań rodziny, w związku z czym muszą ją w tym zastąpić inne osoby czy instytucje. Natomiast dysfunkcjonalność częściowa związana jest z trudnościami w realizacji niektórych funkcji, np. emocjonalnej, wychowawczej (Izdebska, 2000).

2. Funkcjonowanie rodzin niepełnych i charakter ich oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży

Dla dzieci rodzina prawidłowo realizująca wszystkie swoje funkcje, w której panuje miłość, zgoda oraz wzajemna troska o siebie jest gwarantem optymalnego środowiska stymulującego i wspierającego rozwój. Niestety, coraz więcej dzieci jest wychowywanych w rodzinach, które nie są w stanie zapewnić im warunków prawidłowego rozwoju.

Problem ten dotyczy zarówno rodzin pełnych, które mogą być dotknięte permanentnymi konfliktami między członkami rodziny czy powszechnie występującymi chorobami społecznymi, np. alkoholizm, przemoc, bezrobocie, jak również rodzin niepełnych.

Problem rodzin niepełnych dotyczy głównie środowisk miejskich, co związane jest z liczbową przewagą ludności miejskiej i większą częstotliwością rozwodów w miastach niż na wsiach (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Kluzowa, 1990).

Sytuacja psychologiczna dziecka wychowywanego w rodzinie niepełnej w dużym stopniu zależy od przyczyny niekompletności rodziny. Inne problemy występują w rodzinach rozwiedzionych, inne w rodzinach osieroconych, a inne w rodzinach samotnych matek, które nigdy nie były w związku małżeńskim (Szymanowska, 2000).

Familiolodzy wskazują, iż wśród rodzin niepełnych najliczniejszą grupę stanowią rodziny rozwiedzione, gdzie opiekę nad dziećmi przejęła matka (zdecydowanie rzadziej ojciec) (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Wideł, 2000; Rajkiewicz, 2004).

Znaczenie problemów dotyczących rodzin niepełnych wiąże się z tym, iż wszystkie główne czynniki powodujące niepełność mają działanie długookresowe.

W związku z tematyką niniejszej pracy ważnym jest zatem omówienie procesów prowadzących do rozpadu rodziny oraz specyficznych oddziaływań wychowawczych rodzin rozbitych wobec adolescentów.

Rozwód jako sytuacja dezintegracji rodziny jest zaliczany przez większość badaczy do problemów społecznych (Bożkowska, Sito, 1994; Adamski, 2002).

Według J. Szczepańskiego (1990) problemy społeczne są zjawiskami, których geneza upatrywana jest w niedoskonałych warunkach życiowych albo w pojawieniu się nowych czynników w życiu społecznym, które zaczynają wywoływać skutki nieprzewidziane i niepożądane.

W. Majkowski wymienia trzy grupy przyczyn rozwodów: makrostrukturalne, mikrostrukturalne oraz osobowościowe.

Pierwsza grupa czynników wpływających na liczbę rozwodów związana jest ze stopniem i skutkami procesów industrializacji oraz urbanizacji. Uzasadnieniem dla powyższego jest fakt, iż środowisko wielkomiejskie charakteryzuje się wysokim poziomem anonimowości, co powoduje brak społecznej kontroli zachowania jednostek. Ponadto istnieją tu duże możliwości znalezienia nowego partnera oraz liberalne podejście do sytuacji rozwodu.

Druga grupa czynników determinująca zjawisko rozwodów dotyczy społeczno-ekonomicznych warunków życia rodziny. Istotne znaczenie ma skład rodziny, liczba dzieci,

praca zawodowa matki, warunki mieszkaniowe oraz brak wsparcia ze strony innych członków rodziny.

Ostatnią grupę czynników, wymienioną przez W. Majkowskiego stanowią cechy osobowościowe osób tworzących rodzinę. Autor zwraca uwagę na takie zjawiska jak: niezgodność charakterów małżonków, różny system wartości małżonków, kwestia małżeńskiej wierności oraz problem uzależnień (Majkowski, 1999).

Zaznacza się jednak, że jednoznaczne ustalenie determinant dezintegracji małżeństwa i rodziny poprzez rozwód bądź separację jest zagadnieniem wieloaspektowym oraz interdyscyplinarnym. Stanowi ono także zadanie złożone i trudne w realizacji działań profilaktycznych, mających na celu zmniejszenie skali tego zjawiska (Mościcka, 1984).

Rozpatrując jakąkolwiek formę definiowania rozwodu, niezmienna pozostaje jego istota, która polega na rozłączeniu, ustaniu więzi. Od separacji rozwód odróżnia rozmiar konsekwencji oraz fakt, iż ostatecznie i nieodwracalnie stabilizuje on status osobisty partnerów (Beisert, 2000).

Analiza literatury przedmiotu pozwala wyodrębnić dwa skrajne sposoby opisywania rozwodu i jego skutków.

Stanowisko tradycyjne ujmuje rozwód jako zjawisko niepożądane (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Ziemska, 1990; Grochocińska, 1992; Tyszka, 2001) zaś ujęcie późniejsze gloryfikuje rozwód, upatrując w nim możliwości rozwoju jednostki, np. koncepcja M. Krantzlera⁶ (1975) czy teorie feministyczne, poświęcone zagadnieniu wyzwania się ze związku (Beisert, 2000).

W niniejszej dysertacji skoncentrowano się na zjawisku rozwodu oraz jego konsekwencjach dla rodziny i rozwoju dziecka ujmowanych negatywnie.

Przyjęto, że rozwód stanowi niewątpliwie wydarzenie przełomowe dla wszystkich członków rodziny, najczęściej dezorganizujące życie obydwójgu partnerom, a także niekorzystnie wpływające na ich kondycję fizyczną i psychiczną. Ponadto dezintegracja rodziny powoduje szkodliwe skutki społeczne w postaci świadomości o nietrwałości związków małżeńskich, wpływa na wzrastającą liczbę sierot społecznych i osób

⁶ Koncepcja M. Krantzlera (1975) opiera się na założeniach, że rozwój jest procesem nieustannych zmian, gdzie okresy stabilności przeplatają się z okresami przejściowymi (destabilizacji) oraz, że zmiany te są przewidywalne. M. Krantzler przyjął, iż pewien zbiór zdarzeń powinien w życiu jednostki wystąpić. Do zbioru tego należą m.in. małżeństwo, a później rozwód. W tym rozumieniu rozwód otwiera drogę do wolności i radości życia. Zatem rozwód jako akt opuszczenia jednego stadium rozwojowego na rzecz kolejnego jest aktem twórczym (za Beisert, 2000).

zawiedzionych, rozczarowanych, funkcjonujących w sytuacji konfliktu oraz stresu (Mościcka, 1984).

W Skali Stresu Przystosowania do Wydarzeń Życiowych (The Social Readjustment Rating Scale) T.H. Holmes'a i R. H. Rahe'a wydarzenie „rozwód” zajmuje drugie miejsce wśród najbardziej dotkliwych doświadczeń życiowych (73 punkty), po wydarzeniu „śmierć małżonka”, punktowanym maksymalnie - 100 punktów.

Z badań przeprowadzonych przez G. Witkin (2003) wynika, iż 51% badanych kobiet przyznało sytuacji rozwodu 100 punktów, zaś 75% kobiet przyznało 90 i więcej punktów.

Z wypowiedzi badanych jasno wynikało także, iż wolałyby radzić sobie z doświadczeniem śmierci małżonka niż z jego odejściem, ponieważ ta druga sytuacja jest źródłem odradzającego się poczucia żalu. Trzecie miejsce na liście stresogennych wydarzeń życiowych zajmuje „separacja” (78 punktów).

Badania porównawcze nad stanem zdrowia i jakością życia osób samotnych i żyjących w związkach wskazały na znaczną przewagę dobrej kondycji zdrowotnej tych ostatnich (Ziemska, 1990; Janicka, 2002).

Wyżej przedstawione wyniki badań mogą pośrednio wyjaśniać problemy zdrowotne osób rozwiedzionych w kontekście modelu psychosomatycznego.

Wiadomość o rozwodzie dawnej szokowała zarówno krewnych, jak i opinię publiczną. Etykieta osoby rozwiedzionej była silnie stygmatyzującą dla jednostki. Szczególnie warto podkreślić dwa skutki stygmatyzacji.

Pierwszy wiązał się z samopoczuciem osób, które doświadczyły sytuacji rozwodu i dotkliwie zetknęły się z jego negatywnymi konsekwencjami. Niezależnie od roli przyjętej w sprawie rozwodowej konfrontacja z decyzją rozwodową była prawdopodobnie najtrudniejszym elementem całego procesu przeżywania rozwodu. Stanowi ona bowiem moment, który decyduje o zaszeregowaniu rodziny (po rozstaniu małżonków) do kategorii rodzin określanych pejoratywnie, np. rodzina patologiczna, zaburzona, dewiacyjna, rozbita, dysfunkcyjna niepełna, problemowa itp. U jednostek wychodzących z inicjatywą rozwodu zwiększa się poziom odpowiedzialności za dokonany wybór. Z kolei osoby podporządkowane lub czynnie przeciwstawiające się cudzej decyzji również są w bardzo trudnej emocjonalnie sytuacji, którą cechuje bezradność (Beisert, 2000).

Drugi skutek stygmatyzacji odnosił się do znaczenia momentu decyzyjnego, bowiem w koncepcjach nierozzerwalności związku małżeńskiego negatywnie oceniany jest wybór rozwodu zamiast innych rozwiązań. Tymczasem sama decyzja nie stanowi przyczyny rozwodu. Najczęściej występujące motywy rozwodu zaliczane są do patologii społecznej, np.

alkoholizm, zdrada, problemy seksualne, kłopoty z porozumiewaniem się, niezgodności w kwestii wychowywania dzieci, problemy materialne i istniały już dawniej, natomiast do decyzji doprowadziła niemożność uporania się z nimi (Adamski, 2002).

Współcześnie rozwód nie jest już traktowany jako zjawisko nietypowe. Przemiany społeczno - kulturowe, jakie nastąpiły w Polsce spowodowały zmiany w obyczajowości, postawach oraz hierarchii wartości. Społeczeństwo stało się bardziej tolerancyjne w odniesieniu do pewnych faktów, które dawniej traktowano jako wstydlive. Jednym z przykładów takiej sytuacji był rozwód.

Aktualnie rozwody stały się utrwalonym zjawiskiem rzeczywistości społecznej. Wiele rodzin rozpada się, ale na ich miejsce powstają nowe rodziny, w skład których wchodzi ludzie już raz czy nawet wiele razy rozwiedzeni.

Z badań wynika, że procesy dezintegracji rodzin obejmują wszystkie generacje małżeństw, zarówno młodych, jak i starszych, o długim okresie pożycia (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986).

Przechodząc do skrótowej, ale jak się wydaje niezbędnej statystycznej ilustracji zjawiska rozwodu wykorzystano dane udostępniane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS), a w szczególności informacje zawarte w materiałach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 roku.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że Polska jest krajem o znacznej i nieustającej przewadze liczby zawieranych małżeństw nad rozwodami, mimo występowania dwóch istotnych zjawisk (tabela nr 2).

Pierwsze z nich dotyczy tendencji wzrostowej w zakresie wysokości współczynnika rozwodów. Należy jednak podkreślić, że jest ona dużo niższa niż w większości krajów, np. Niemcy, Wielka Brytania, Francja, Szwecja, Austria, Finlandia (Rajkiewicz, 2004).

Natomiast drugie wiąże się z wyraźnie obserwowalnym, od lat 90-tych, spadkiem liczby zawieranych małżeństw. W roku 2004 roku odnotowano najniższą ich liczbę w całym okresie powojennym (191824). Utrzymująca się skala wymienionego zjawiska oraz jego przyczyny stanowią przedmiot zainteresowania wielu badaczy.

Teorie, które podejmują próbę wyjaśnienia opisanej sytuacji podkreślają upowszechnianie się alternatywnych form życia małżeńsko - rodzinnego oraz fakt narastania bezdzietności (Janicka, 2006; Woźniak - Krakowian, 2006).

Tabela nr 2. Liczbowy rozkład małżeństw zawartych i małżeństw rozwiązanych w wyniku rozwodów w Polsce, w latach 1970 - 2005.

Lata	Małżeństwa zawarte	Małżeństwa rozwiązane przez rozwód	Współczynnik rozwodów na 1000 istniejących małżeństw
1970	280311	34574	4,6
1975	330848	41298	5,1
1980	307373	39833	4,6
1985	266816	49095	5,4
1990	255369	42436	4,6
1995	207081	38115	4,1
1996	203641	39449	4,3
1997	204850	42549	4,6
1998	209430	45230	4,9
1999	219398	42020	4,6
2000	211150	42770	4,7
2001	195122	45308	4,9
2002	191935	45414	5,0
2003	195446	48632	5,4
2004	191824	56332	6,3
2005	206916	67578	7,6
2006	226181	71912	8,1

Zródło: <http://stat.gov.pl/demografia/index.html>.

Liczba separacji, wprowadzonych prawnie w 1999 roku także nie jest wielka, choć wskazuje tendencje wzrostową - 1.340 w 2000 roku, 2.345 w roku 2001 i 2.649 w 2002 roku.

Z raportu GUS, dotyczącego liczby małżeństw, rodzin i gospodarstw domowych (2003) wynika, że 19,4% rodzin w Polsce (co piąta) jest niepełnymi. Liczba utrzymywanych w nich dzieci wynosi 1.661 tys., w tym 1.511 tys. jest na utrzymaniu matek a 150 tys. na utrzymaniu ojców. Ta populacja stanowi 15,4% ogółu dzieci polskich, pozostających na utrzymaniu rodziny. Zatem co szóste dziecko w Polsce nie odczuwa pełnej opieki rodzicielskiej (Rajkiewicz, 2004).

Należy dodać, iż co roku powstaje w Polsce około 100 tys. nowych takich rodzin. Tworzy je ponad 45 tys. matek rodzących dzieci pozamałżeńskie, około 30 tys. matek (częściej) lub ojców po rozwodach, wychowujących łącznie około 43 tys. dzieci, zaś około 25-30 tys. jest skutkiem zgonu jednego z rodziców. Co roku odnotowuje się także przypadki porzucenia rodziny przez jednego z rodziców, przy czym małżeństwo z formalnego punktu widzenia nadal trwa. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z maja 2002 roku wskazał na 399 tys. matek i 40 tys. ojców w takiej sytuacji rodzinnej (<http://stat.gov.pl/dane/spol-gosp/nsp/ludnosc/index.html>).

Ponadto samotnie wychowywało dzieci 263 tys. matek rozwiedzionych i 23 tys. rozwiedzionych ojców, 178 tys. panien i 7 tys. kawalerów, 159 tys. wdów i 34 tys. wdowców (Rajkiewicz, 2004).

Biorąc pod uwagę skalę zjawiska rodzin niepełnych w rzeczywistości polskiej nie ulega wątpliwości, iż problematyka ta zasługuje szczególnie na uwzględnienie w polityce społecznej.

Rozpad rodziny może się zdarzyć w każdym stadium dorosłości i wywołać poważny kryzys w rodzinie. Nie jest to wydarzenie statyczne, ale seria przemian modyfikująca życie uczestniczących w nim osób. Powstałe zmiany także nie mają charakteru stałego, bowiem żadna rodzina nie stoi w miejscu.

Badacze wskazują, iż przemiany w zakresie struktury i funkcji w rodzinie po rozwodzie osiągają pewien stopień stabilizacji w ciągu pierwszego roku tej sytuacji. Warunkiem powyższego jest jednak brak poważnych konfliktów w systemie rodzinnym, bowiem w przeciwnym razie stabilizacja przebiega w dłuższym okresie czasu lub nie jest osiągnięta (Beisert, 2000).

Adaptacja do zaistniałych zmian w rzeczywistości polega na ułożeniu kontaktów między rodzicami a dziećmi, głównie z rodzicem, który nie mieszka z rodziną, na nowej organizacji codziennego życia i obowiązków z nim związanych oraz często na wejściu do rodziny nowego partnera któregoś z rodziców (Conway, 1997).

Podkreśla się, że procesowi powstawania rodzin niepełnych towarzyszy proces tworzenia rodzin zrekonstruowanych. Z danych spisowych w roku 2002 takich rodzin było w Polsce prawie 108 tys. i wychowywało się w nich 131 tys. dzieci (Rajkiewicz, 2004).

Badania wskazują, iż większość rozwiedzionych osób zawiera powtórne małżeństwo. Pięciu z sześciu rozwiedzionych mężczyzn i trzy na cztery rozwiedzione kobiety wchodzi w powtórne związki małżeńskie, przejmując rolę ojca lub matki wobec nie swojego potomstwa. Kobiety z dziećmi znacznie częściej wychodzą za mąż niż kobiety bezdzietne.

Z badań przeprowadzonych w Pensylwanii (Furstenberg, 1982) wynika, że osoby rozwiedzione przejawiają inne postawy i oczekiwania wobec drugiego małżeństwa. Ważna jest dla nich stabilizacja i wzajemny szacunek, podczas, gdy wcześniej bardziej liczyły się własne ambicje, prezentacja siebie, rozwój zawodowy (za Harwas-Napierała, Trempała, 2000).

Choć obecne społeczeństwo bardziej akceptuje rozwody, negatywny wpływ tego zjawiska na dzieci nie uległ zmianie.

W ujęciu systemowym rozwód, jak każdy kryzys stwarza ryzyko wystąpienia następstw zarówno pozytywnych i negatywnych, natomiast w odniesieniu do przyczyn zmian rozwojowych występujących u dzieci rozwiedzionych rodziców przyjmuje się, iż tkwią one w konfliktowych relacjach dorosłych (Conway, 1997).

Badacze podejmują często dyskusje na temat istnienia wieku rozwojowego, w którym rozpad rodziny z powodu rozwodu rodziców wyrządziłby stosunkowo małe straty w psychice dziecka, które nie czekając na dorosłość, traci najważniejszą płaszczyznę rozwoju, czyli nie skłóconą rodzinę.

Dyskusja na ten temat jest trudna, bowiem w każdym wieku rodzice pełnią ważne funkcje, z punktu widzenia rozwoju rodziny i wychowania dziecka.

Z pewnością rozważając następstwa rozpadu rodziny na rozwój i wychowanie dziecka należy uwzględnić czynniki towarzyszące, takie jak: wiek dziecka w momencie rozstania rodziców, osobowość dziecka, rozmiar konfliktu między rodzicami, sytuację ekonomiczną rodzica, z którym dziecko mieszka i jakość relacji między nimi (Kelly, 1998).

Przegląd literatury przedmiotu dostarcza informacji na temat faktu, iż niepełność rodziny wpływa na dziecko w dwojaki sposób, tj. bezpośredni i pośredni. Poniżej rozpatrzono kategorię wpływu bezpośredniego, który dotyczy nieobecności jednego z rodziców w systemie rodzinnym.

W pierwszych trzech latach życia dziecka kształtują się podstawowe cechy jego osobowości, a szczególnie istotny jest rozwój emocjonalny. Badania wskazują, że dzieci w tym okresie są zdolne do uczuciowego odzwierciedlania złożonych sytuacji społecznych, istniejących w jego otoczeniu, żywo reagują na konflikty zachodzące między rodzicami, ważne są dla nich także stosunki z rodzeństwem. Mimo tego cechuje je niski poziom świadomości faktu, iż ich rodzice się rozchodzą.

Konflikty między rodzicami, ich rozstanie niewątpliwie utrudniają wytworzenie prawidłowego kodu emocjonalnego u dziecka. Uważa się, że z tego okresu wywodzą się początki różnych zakłóceń równowagi emocjonalnej, trudności w nawiązywaniu bliskich kontaktów interpersonalnych oraz nerwic o charakterze lękowym (Pohorecka, 1994; Vasta, Haith, Miller, 1995; Obuchowska, 2000).

W sytuacji rozwodu podstawowa potrzeba dziecka, jaką stanowi obecność przy nim dwojga rodziców zostaje naruszona. Mimo, że dziecko zostaje z jednym, kochającym rodzicem, trudno sobie wyobrazić, iż będzie on szczęśliwy, gdy rozpada się jego małżeństwo i w sposób optymalny zaspokoi emocjonalne potrzeby dziecka.

Podkreśla się, że choć dziecko nie potrafi wyrazić jeszcze wielu spraw werbalnie to wpływają one często na całokształt jego postawy uczuciowej wobec ludzi i świata (Turner, Helms, 1999; Jabłoński, 2000).

Dzieci w wieku przedszkolnym są już bardziej świadome zmian zachodzących w życiu rodziny, choć nadal ich nie rozumieją. Rozwód oznacza, że dziecko traci istotnego opiekuna. Tęsknota za utraconym rodzicem wzbudza w nim poczucie smutku, co powoduje większą płaczliwość i trudności z koncentracją uwagi. Dziecko może obarczać siebie winą za rozwód rodziców, może odczuwać złość z powodu porzucenia, obniżenia warunków ekonomicznych czy konieczności podjęcia nowych obowiązków domowych, jak np. opieki nad rodzeństwem (Witkin, 2003).

Typową reakcją na rozbitcie rodziny jest występowanie u dziecka silnego lęku oraz obawy, o to, że rodzic, który się nim aktualnie opiekuje także zniknie i będzie niedostępny. Pojawia się lęk przed porzuceniem przy rutynowych, normalnych rozstaniach, dlatego dziecko stara się nie opuszczać rodzica na krok, nawet w nocy. Zjawisko to określane jest mianem wczepienia się dziecka (Pohorecka, 1994).

Czasem rodzice odczytują te zachowania jako przejaw miłości i wielkiego przywiązania, a ponieważ sami czują się samotni akceptują i wzmacniają opisaną wyżej postawę dziecka, czyli tzw. wczepienie się dziecka.

Tego typu związek przeszkadza dziecku w realizowaniu zadań rozwojowych, do których należą: proces usamodzielniania się, nabywanie nowych umiejętności, nawiązywanie kontaktów z rówieśnikami oraz uczestniczenie w zabawach grupowych. W rezultacie dziecko uzależnione od matki staje się lękliwe, niesamodzielne, niepewne siebie. Dla rodzica, szczególnie gdy pracuje on zawodowo, taki związek z dzieckiem może być bardzo uciążliwym, a nawet drażniącym i złościącym. Wówczas dziecko przeżywające silny lęk przed utratą rodzica może być karane, w jego rozumieniu za to, że chce być blisko, że poszukuje bezpieczeństwa.

Zdarza się, że u dzieci występuje tendencja do zachowań regresyjnych, w dziedzinie, którą ostatnio opanowały, np. trening czystości czy ubieranie się. Obserwuje się także występowanie u nich zaburzeń snu, wyższego niż dotychczas poziomu rozdrażnienia i stawiania wymagań. Niektóre z dzieci przypisują sobie winę za rozstanie rodziców (Canzani, 1996).

Nieobecność jednego z rodziców w tym wczesnym stadium oznacza brak tzw. *wzorca płci*. Ze względu na fakt, iż w literaturze przedmiotu wskazuje się, że wśród rodzin niepełnych najliczniejszą grupę stanowią rodziny rozwiedzione, gdzie opiekę nad dziećmi

przejęła matka, skoncentrowano się na przedstawieniu wyników badań ilustrujących wpływ powyższej sytuacji rodzinnej na rozwój dziecka (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Wideł, 2000; Kukołowicz, 2001; Rajkiewicz, 2004).

Brak wzoru osobowego mężczyzny i ojca niekorzystnie oddziałuje na rozwój zarówno chłopców i dziewcząt w rodzinie. Dla dziewczynek obserwacja zachowań ojca umożliwia im lepsze rozumienie postępowania kolegów, a w przyszłości mężów i synów. Kształtuje się obraz mężczyzny, jego roli względem kobiety, jego pozycji w rodzinie (Czapiga, 1994).

W konsekwencji małe dziecko wychowywane przez samotną matkę, jeśli jest to dziewczynka, może mieć kłopoty ze zdefiniowaniem roli mężczyzny oraz trudności w tworzeniu własnych interakcji partnerskich. Natomiast w przypadku chłopca może to wpływać na znaczące problemy w kształtowaniu jego męskich cech charakteru. Badania wskazują także, iż dzieci nie posiadające ojca stwarzają sobie nierealny, niekonkretny, często wyidealizowany obraz ojca, co może mieć wpływ na wyobrażane relacje między rodzicami, które z kolei są podstawą kreowania obrazu rodziny i obrazu siebie jako osoby funkcjonującej w rodzinie (Rembowski, 1978; Kwak, 1988; Gapik, 1989).

Ponadto dzięki obecności ojca dziecko wzbogaca swój kontakt ze światem, uczy się, że trzeba liczyć się z innymi i nie można żyć tylko dla siebie (Braun - Gałkowska, 1990).

J. Rembowski (1986) uważa, że dzieci wychowywane bez ojca może charakteryzować niedojrzałość społeczna.

Z badań E.M. Hetherington (1993) wynika, że chłopcy w wieku przedszkolnym potrzebują modelu mężczyzny, który ukształtuje ich dojrzałość i samokontrolę. Brak ojca nie pozwala im skanalizować agresji i nadać jej pozytywnego wymiaru.

Wyniki wielu badań wskazują, że brak obecności ojca w rodzinie i identyfikacja z matką może przyczynić się u chłopców wychowywanych przez samotne matki do występowania u nich tendencji homoseksualnych, jak również zaburzeń życia seksualnego w okresie dorosłości. Przejawia się to wadliwą orientacją w rolach społecznych związanych z płcią i brakiem umiejętności nawiązywania stosunków z płcią przeciwną, co prognozuje nieudane związki (Pospiszyl, 1980; Gapik, 1989; Tyszkowa, 1991; Pawłowska, 2001; Grochocińska, 2002).

Dzieci w wieku 7 - 14 lat są już bardziej świadome tego, co się dzieje między rodzicami, potrafią wyobrazić sobie dalszy ciąg jakiegoś wydarzenia. Dlatego wiele rozmyślają o zatroskanej twarzy matki czy ponurej atmosferze w domu.

Z badań wynika, że dzieci rozwodzących się rodziców charakteryzuje wysoki poziom płaczliwości i silne poczucie odrzucenia. Zwłaszcza chłopcom bardziej dokucza brak ojca i w

konsekwencji, częściej niż dziewczynki, okazują matce złość, obwiniając ją za odejście ojca od rodziny. Obniżeniu ulegają osiągnięcia szkolne tych dzieci (Grochocińska, 1992, 2002).

Podkreśla się, iż odejście rodzica w wyniku rozwodu stanowi dla dziecka wydarzenie bardziej stresogenne niż śmierć rodzica. W konsekwencji rozluźnienia więzi z ukochaną osobą dziecko często traci poczucie bezpieczeństwa i czuje się gorsze w porównaniu z dzieckiem z pełnej rodziny (Harwas - Napierała, Trempała, 2000).

W okresie szkolnym i wczesnej adolescencji dla dzieci ważna zaczyna być grupa rówieśnicza i opinia kolegów. Często przeżywają wstyd i lęk z powodu swojej sytuacji rodzinnej, a żeby nie różnić się od innych wymyślają opowieści, w których życzenia przedstawiają jako rzeczywiste fakty. Rodzice często nie widzą związku między trudnościami wychowawczymi swych dzieci a rozwodem (Jabłoński, 2000).

Badacze wskazują, że dzieci wychowywane w rodzinach niepełnych częściej niż dzieci z rodzin pełnych angażują się w aktywność przestępczą, nadużywają narkotyków, wagarują i osiągają gorsze wyniki w nauce (Ziemska, 1989; Pawłowska, 1990; Tyszkowa, 1991; Barber, Eccles, 1992; Silitsky, Seton, 1996; Burns, Dunlop, 2000; Grochocińska, 2002).

Według D. Fielda (1999) najistotniejszym i najtrudniejszym problemem tego okresu jest szczególna podatność na zranienia wynikła z poczucia lojalności wobec rozwodzących się lub rozwiedzionych rodziców (Field, 1999).

Silne emocje związane z sytuacją rozstania rodziców skierowane są szczególnie na rodzica, który, zdaniem dziecka przyczynił się do rozwodu. Istnieje zatem tendencja do tworzenia koalicji z jednym z rodziców przeciwko drugiemu (Dembo, 1997).

Często dorośli wykorzystują ten fakt i dziecko jest przedmiotem zemsty jednego z rodziców przeciwko drugiemu, co w praktyce oznacza, że jest ono przekupywane.

Każdy z rodziców za wszelką ceną pragnie zdobyć poparcie czy uczucia dziecka. Dziecko niejednokrotnie czuje się zmuszone do opowiedzenia się po stronie jednego z rodziców. Spodziewany efekt tego typu działań stanowi demoralizacja dzieci, często prowadząca do przestępczości, a co najmniej do deformacji charakteru dziecka i utrwalenia się egoistycznego nastawienia wobec innych. Wychodząc z założenia, iż wychowanie w rodzinie ma istotny wpływ na zachowanie człowieka oraz na jego poglądy, dotyczące wszelkich dziedzin życia, w odległej perspektywie rozwojowej występuje wysokie prawdopodobieństwo powstawania czynników konfliktogennych w rodzinach, które założą w przyszłości dzieci w ten sposób wychowywane (Stojanowska, 1984).

Dawniej uważano, że młodzież lepiej daje sobie radę ze zmianami w małżeństwie rodziców niż młodsze dzieci. Z badań J.S. Wallerstein, S. B. Corbin i J.M. Lewis (1988)

wynika jednak przeciwny wniosek. Starsze dzieci mocniej cierpią z powodu rozwodu rodziców niż młodsze. Badacze stwierdzili, że znaczna liczba młodych kobiet i mężczyzn miała problemy osobiste, a jedna trzecia kobiet miała kłopoty z zaangażowaniem się w związek z mężczyzną i obawiała się, że zostanie zdradzona (za Dembo, 1997; Harwas - Napierała, Trempała, 2000).

Z badań W. Majkowskiego (1999) wynika, iż dzieci pochodzące z rozbitych rodzin mają skłonności do zakładania w przyszłości tego typu rodzin. Określane jest to mianem *transmisji postaw rodzinnych*, przenoszonych z pokolenia na pokolenie.

Rozwód rodziców, w okresie późnej adolescencji, jest niekorzystny dla młodzieży ze względu na fakt, iż jest to okres rozwojowy szczególnie związany z kształtowaniem się światopoglądu, tożsamości, identyfikacji z własną płcią oraz poszukiwaniem wartości przez młodą jednostkę. Istnieje tu wielkie niebezpieczeństwo, że znajdujący się u progu dorosłości człowiek zerwie kontakty z jednym lub z dwojgiem rodziców w świetle surowych, młodzieńczych, choć nie koniecznie trafnych ocen (Obuchowska, 2000).

Szczególne trudności z ustaleniem tożsamości nastolatki mogą przejawiać wówczas, gdy pozostali członkowie rodziny dostrzegają w nich podobieństwo do osoby, która jest obarczana winą za rozpad rodziny, która odeszła i przypisywanych jest jej wiele negatywnych cech. Rozwiedziona matka, która nie ukrywa swej niepocholebnej opinii o byłym mężu może dopatrywać się podobieństw między ojcem a synem, szczególnie, gdy ten ostatni sprawia problemy wychowawcze. Tego rodzaju porównanie ma charakter kary. W przypadku występowania silnej więzi między dzieckiem a rodzicem, który opuścił rodzinę dorastający przeżywa *konflikt lojalności*.

W jeszcze trudniejszej sytuacji są nastolatki, które podzielają niekorzystną opinię matki o ojcu i nie chcą być do niego podobne. Jeśli przy okazji kłótni dorastający słyszy, że jest *wykapany tatusiem*, zaczyna mieć o sobie takie samo zdanie jak o ojcu. Pojawiająca się w efekcie powyższego niska samoocena utrudnia prawidłowy rozwój, niekorzystnie wpływa na kontakty z innymi ludźmi, na ocenę własnych szans na sukces w życiu oraz sprzyja powstawaniu zaburzeń nerwicowych (Pohorecka, 1994).

Nierzadko młodzież staje się powiernikiem cierpienia pozostawionego rodzica, czego nie jest w stanie udźwignąć. Dodatkową trudnością, wynikającą z funkcjonowania w rodzinie niepełnej może być przeżywanie przez nastolatka obawy lub żalu w obliczu perspektywy ponownego małżeństwa pozostałego rodzica, a także przed pojawieniem się przybranego rodzeństwa (Turner, Helms, 1998; Witkin, 2003; LeBey, 2004).

Z badań wynika, że młodzież, która doświadcza już własnych kłopotów związanych z okresem dojrzewania, mając dodatkowe problemy związane z rozstaniem rodziców, odczuwa wysoki poziom niepokoju. Zaczyna martwić się o swą przyszłość, głównie dotyczącą niepowodzenia w małżeństwie. Występuje u nich tendencja do odrywania się od rodziny i poszukiwania wsparcia rówieśników lub innych znaczących dorosłych (Dembo, 1997).

Rezultaty badawcze wskazują na fakt, iż młodzież z rozbitych rodzin przejawia orientację na osiągnięcie stabilizacji życiowej, ujawniając preferowanie takich wartości, jak: dobry zawód, praca, zabezpieczenie materialne oraz wygodne i spokojne życie (Pielka, 1984).

Według R. Grochocińskiej (2002) rozbitcie rodziny pozostaje dla dorastającej młodzieży przez wiele lat najważniejszym i najbardziej dramatycznym wydarzeniem z dzieciństwa.

Powyższy fakt ma istotne znaczenie dla zdrowia dorastających, wychowywanych w rodzinach niepełnych. Z badań wynika, że młodzież z rodzin rozwiedzionych często charakteryzuje się opóźnieniami w zakresie rozwoju psychoruchowego, w sferze mowy (np. jąkanie), zaburzeniami zdrowia psychicznego oraz tendencjami do uzależnień (Kawczyńska - Butrym, Grabowska, 1989; Dyczewski, 1994).

Przedstawione powyżej psychologiczne następstwa oddziaływań wychowawczych rodziny niepełnej wobec młodzieży wiążą się także z zachodzącymi w organizmie młodego człowieka burzliwymi przemianami, zdeterminowanymi przez czynniki neurohormonalne, które powodują m.in. ambiwalentność reakcji emocjonalnych, tendencję do zachowań impulsywnych, wysoki poziom krytycyzmu, małą odporność na stres, stwarzając ryzyko powstania urazów psychicznych, trudnych do późniejszego przezwyciężenia (Obuchowska, 2000).

Zatem wszystkie problemy związane z okresem adolescencji mogą być nasilone i zwielokrotnione przez wychowywanie w rodzinie rozbitej.

Reasumując nie można w sposób jednoznaczny wskazać wieku rozwojowego, w którym rozwód rodziców nie stwarzałby określonych zagrożeń i trudności dla rozwoju dziecka. Podkreśla się, iż to nie sam fakt rozwodu jest czynnikiem niekorzystnie wpływającym na rozwój dziecka i jego przystosowanie, ale wszystkie wydarzenia wiążące się z nim, takie jak: niekonsekwentne wychowanie, konflikt między rodzicami przed rozwodem oraz występująca w tym samym czasie ich niedostępność dla dziecka a także trudna sytuacja ekonomiczna rodziny (Dembo, 1997; Beisert, 2000; Grochocińska, 2002).

Charakteryzując pośrednie skutki wpływu funkcjonowania rodziny rozbitej na rozwój dziecka zaznacza się, iż wiążą się one z oddziaływaniem niepełności rodziny na rodzica

obecnego, kształtując u niego określone postawy i zachowania, co z kolei wpływa na dziecko (Stokłosa, 1984).

Jedną z najbardziej niebezpiecznych konsekwencji rozwodu dla kobiet może być wejście w tzw. *pułapkę podwójnej regresji*. Polega ona na występowaniu jednocześnie, dwóch rodzajów regresji wspomagających się wzajemnie, tj. regresji do spraw własnego dziecka oraz regresji do roli dziecka własnych rodziców.

Matka jako rodzic opiekuńczy dla dziecka bierze na siebie główną odpowiedzialność za jego los, bowiem po rozwodzie ojciec będzie, w najlepszym przypadku pełnić rolę rodzica pomagającego⁷. Zatem na jej barki spadają funkcje przypisane obojgu rodzicom, co prowadzi do konfrontacji z ogromem zadań. Już samo objęcie ich uwagą, rozpatrzenie i uporządkowanie może powodować u niej wzrost napięcia emocjonalnego⁸ (Beisert, 2000).

Powyższa sytuacja sprzyja zamykaniu się matki w świecie spraw dziecka. Przeciążona zadaniami kobieta z pewnych wyzwań musi zrezygnować. Najczęściej rezygnuje z aktywności związanej ze swoją adaptacją do nowej sytuacji. Szybko się uczy, że koncentracja na dziecku obniża napięcie emocjonalne i wykorzystuje ten mechanizm do kontrolowania sfery emocjonalnej. Niewiele matek jest świadomych, że jednocześnie niszczą swoją relację z dzieckiem, zaburzając jego prawidłowy rozwój.

U matek dzieci z rodzin niepełnych zaobserwowano także niedostateczne panowanie nad sobą, wysoki poziom pobudliwości, napięcia i niepokoju. Natomiast u dzieci tych matek zaobserwowano wysoką pobudliwość, podejrzliwość, wrogie nastawienie do innych, brak ufności, wzmożoną lękliwość, współwystępujące z nerwowością i poczuciem przeciążenia u matek (Kukułowicz, Kulczycka, 1988; Niżniowska, 1984; Tyszkowa, 1991).

W sytuacji porozwodowej, która niewątpliwie jest bardzo obciążająca dla samotnej matki czynnikiem dodatkowo utrudniającym jej funkcjonowanie może stanowić niewłaściwie pojęte wsparcie rodziców udzielane dorosłej córce. Grozi jej ono uzależnieniem i utratą autonomii (tzw. regresja do roli niezaradnego dziecka własnych rodziców) (Beisert, 2000).

Inny ważny dla kobiet po rozwodzie problem dotyczy zmiany tożsamości spowodowanej zmianą statusu społecznego, np. kobieta zamężna versus kobieta rozwiedziona, kobieta mająca partnera versus kobieta samotna. Świadczy to o zdecydowanej odmienności sytuacji życiowej przed i porozwodowej, a także o konieczności dokonywania wyborów oraz podejmowania decyzji.

⁷ Z badań wynika, iż 81% ojców rozwiedzionych przejawia postawę obojętną wobec dziecka (Izdebska, 2000).

⁸ E.E. Maccoby (1980) uważa, iż zadania opieki i prawidłowego socjalizowania dziecka przerastają możliwości jednej dorosłej osoby, bez względu na jej dojrzałość psychiczną i stopień poświęcenia (Maccoby, 1980).

Badania nad zmianami tożsamości kobiet wskazywały, że kobiety rozwiedzione doświadczały tym mniejszych kosztów emocjonalnych rozvodu, im mniejsze zmiany porozwodowe były ich udziałem.

Kobiety, które zdecydowanie na nowo musiały określać swą drogę do samorealizacji, całkowicie zmieniając orientację życiową cechowały bardziej czytelne zmiany tożsamości. Czynniki bezpośrednio stymulującymi działanie kobiet, które doświadczyły rozvodu, był przymus sytuacyjny i chęć bycia źródłem siły dla dziecka (Beisert, 2000).

Z kolei dla ojca krytycznym momentem w funkcjonowaniu sfery emocjonalnej była świadomość bycia rodzicem mniej ważnym, okazjonalnym. Oznaczało to odsunięcie go od codziennego kontaktu z dzieckiem, od radości z uczestniczenia w jego rozwoju i od procesu wychowywania go. Z drugiej jednak strony ojciec stał się osobą, z którą wiązały się dla dziecka świąteczne, nagradzające kontakty, tzw. *ojciec z Disneylandu*.

Ojciec z Disneylandu stara się za wszelką cenę zapewnić dziecku rozrywkę, ale kiedy wyczerpią się jego pomysły, a dziecko jest znudzone powtarzalnością sytuacji zaczynają się konflikty. Stabilizacja kontaktów ojca z dzieckiem decyduje o powrocie dziecka do wykonywania zadań rozwojowych (Beisert, 2000).

Trudność omówionej powyżej sytuacji ojca wiąże się także z odmiennym faktem postrzegania jej przez obydwójce rodziców. Matka dostrzega atrakcyjność kontaktu ojca z dzieckiem, a biorąc pod uwagę aspekt finansowy, może oskarżać go o próbę przekupstwa dziecka. Ojciec z kolei akcentuje brak stałego wpływu na dziecko oraz okazjonalność kontaktu. Istnieje wtedy niebezpieczeństwo rozpoczęcia przez dorosłych gry o dziecko.

Generalnie panuje pogląd, iż sytuacja finansowa i mieszkaniowa rodzin niepełnych jest gorsza niż rodzin pełnych (Pielkova, 1983).

Zaznacza się jednak, że sytuacja poszczególnych grup rodzin niepełnych jest bardzo zróżnicowana. Z badań wynika, że najtrudniej pod tym względem mają niezamężne matki wychowujące dzieci. Lepszy poziom realizacji funkcji ekonomicznej rodziny prezentują rodziny po rozwodzie, choć tu występują często problemy z uzyskiwaniem świadczeń alimentacyjnych, które i tak są niskiej wartości. Za najlepszą pod względem materialnym uważa się sytuację rodzin zdekompletowanych na skutek śmierci jednego z małżonków, w której renta rodzinna, przyznawana przez system świadczeń społecznych uzupełnia rodzinny budżet (Graniewska, 1992).

Po ustaniu związku mężczyźni częściej niż kobiety koncentrują się na odnalezieniu nowych obszarów aktywności, co zwykle jest równoznaczne z ucieczką w pracę. W konsekwencji skutkuje to lepszą pozycją ekonomiczną rozwiedzionego mężczyzny niż rozwiedzionej kobiety oraz większą szansą na ponowne małżeństwo.

Z badań wynika, że mężczyźni pełniący rolę samotnego ojca po dwóch latach sprawowania opieki nad dziećmi żyli na wyższym poziomie ekonomicznym niż samotne matki. W dużej mierze było to uzależnione od rodzaju zasobów, którymi dysponowali, takich jak zawód i umiejętność poruszania się w pozadomowej rzeczywistości (Beisert, 2000).

Prawidłowe funkcjonowanie rodziny niepełnej w dużej mierze zależy także od kontaktów z rodziną rozszerzoną oraz z otoczeniem społecznym.

Pozycja społeczno- towarzyska samotnych rodziców, a szczególnie matek niezamężnych nie należy do korzystnych. Badania wskazują, iż wśród samotnych rodziców ojcowie spotykają się z większą przychylnością społeczeństwa niż samotne matki (Błazucka, 1991).

Z badań wynika, iż mężczyźni, niezależnie od tego, w jaki sposób utracili partnerkę, żenią się ponownie szybciej i częściej niż kobiety. Potrafią oni docenić efekt zakończenia destrukcyjnego związku, jednak w dłuższej (dwuletniej) perspektywie pojawia się u nich uczucie osamotnienia i wykorzenia, które z czasem ustępuje miejsca apatii i lękw. Prawdopodobnie wynika to z tradycyjnej funkcji mężczyzny w rodzinie, który słabo radzi sobie z gospodarstwem domowym, którego uciążliwość obniża poziom jakości jego życia. Zatem mężczyzna decyduje się na związek z kobietą (Beisert, 2000).

Ze stosunkowo dobrym traktowaniem społecznym spotykają się wdowy i kobiety rozwiedzione, postrzegane jako osoby pokrzywdzone przez los (Pielkova, 1983).

Specyficzny status społeczny mają rodziny owdowiałe. Ludzie ci, jeśli nie są obciążani odpowiedzialnością za śmierć partnerów, uzyskują wiele wsparcia i akceptacji ze strony społeczeństwa.

Z badań wynika, iż zwiększony wysiłek adaptacyjny, który podejmuje wiele kobiet i mężczyzn po sytuacji rozwodowej pociągać może za sobą ryzyko pogorszenia stanu zdrowia. Dowodów na wpływ małżeństwa na stan zdrowia małżonków dostarcza wiele rzetelnych badań (Cramer, 1993; Janicka 2002, 2006).

W świetle przedstawionych faktów nie ulega wątpliwości, że funkcjonowanie rodziców w rodzinach niepełnych jest obarczone dodatkowymi czynnikami, które modyfikują, a często utrudniają wychowywanie i relację z dzieckiem.

Zaznacza się, że choć konflikty między rodzicami i atmosfera rodzinna, jaka z nich wynika są bardzo szkodliwe dla rozwoju dziecka, to jednak nie wszystkie dzieci pochodzące z

rodzin rozbitych wykazują zaburzenia w zachowaniu i przystosowaniu do otoczenia. Rezultaty badawcze z tego zakresu wskazują, że chłopcy którzy gorzej znoszą rozwody niż dziewczynki, pozbawieni opieki ojcowskiej, potrafili stworzyć z matką głęboką relację emocjonalną rzadziej ulegali wykolejeniu. Zatem poprawne i dobre stosunki z jednym z rodziców mogą zmniejszyć efekt skłóconego, nieszczęśliwego domu (Rostowska, 1997; 2001).

Tak więc czasami dom z jednym z rodziców, będący dla dziecka miejscem bezpiecznym i udzielającym wsparcia może stanowić bardziej korzystne środowisko wychowawcze niż dom z dwojgiem rodziców, pozostających w ciągłym konflikcie (Dembo, 1997; Armistead, McCombs, Forehand, Wierson, 1990; Grochocińska, 2002).

3. Rodzaje rodzin zrekonstruowanych oraz specyfika ich oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży

Instytucja rodziny zrekonstruowanej znana jest od dawna. W ubiegłych stuleciach wiele dzieci było wychowywanych przez rodzica biologicznego i niebiologicznego (macochę lub ojczyma). Powód powyższej sytuacji stanowiła częsta i stosunkowo wczesna umieralność kobiet podczas porodu i połogu, która miała miejsce np. w okresie średniowiecza. W nieodległej jeszcze przeszłości sytuacja społeczna i ekonomiczna ograniczała samodzielność i niezależność kobiet, co skłaniało wdowy do ponownego wstępowania w związek małżeński, taktowanego jako źródło bezpieczeństwa materialnego (Jundził, 2000).

Aktualnie powodem wzrostu liczby rodzin zrekonstruowanych jest rosnąca liczba rozwodów. W Polsce około 75-80% rozwiedzionych osób ponownie zawiera związki małżeńskie. Badacze tego zjawiska wskazują, iż coraz częściej formalny związek bywa zastępowany nieformalnym (kohabitacją) (Markowska, 1989; Janicka, 2006).

Z prowadzonych w tym obszarze badań wynika, że wśród rodzin zrekonstruowanych częściej występują rodziny z ojczymem niż rodziny z macochą. Jest to zrozumiałe, w świetle faktu, iż w Polsce większość *rodzin z jednym rodzicem* (monoparentalnych) stanowią te, w których opiekę nad dziećmi przejęła matka (Graniewska, Krupa, Balcerzak - Paradowska, 1986; Kluzowa, 1990; Wideł, 2000).

W literaturze przedmiotu panuje pogląd, że członkowie tych rodzin, w mniejszym stopniu są narażeni na sytuacje stresogenne niż członkowie pozostałych typów rodzin zrekonstruowanych (Hetherington, 1993)

Rodziny z ojczymem (Stepfather family), rzadziej niż rodziny z macochą, podlegają powiększeniu o wspólne dziecko małżonków. Świadczy to o tym, iż kobiety z takich rodzin, które są już matkami i posiadają wystarczającą ich zdaniem liczbę dzieci, reprezentują negatywne postawy prokreacyjne (Kluzowa, 1990).

M. Coleman (2000) uważa, że nowopowstałe *rodziny z macochą* (Stepmother family) częściej charakteryzują problemy związane z funkcjonowaniem systemu rodzinnego. W konsekwencji powyższego dzieci mieszkające z ojcem i przybraną matką przeżywają więcej napięć niż dzieci, które pozostają z matką.

Wśród rodzin zrekonstruowanych niewielki odsetek stanowią *rodziny połączone*, obejmujące dzieci obojga małżonków z ich poprzednich związków (Complex family). Zaznacza się, że w tego typu rodzinach zrekonstruowanych najczęściej dochodzi do powtórnego rozwodu. Główną przyczyną takiej sytuacji jest fakt, iż wyzwania wobec członków rodziny, towarzyszące budowaniu optymalnie funkcjonującej grupy rodzinnej, dodatkowo dotyczą ustalenia stosunków między rodzeństwem, hierarchii między dziećmi, nowych układów najstarszy - najmłodszy, dziewczynki - chłopcy. Do rzadkości należą *rodziny połączone, których rozmiary uległy powiększeniu w wyniku urodzenia się wspólnego dziecka małżonków* (Stepfamily with mutual child). Z badań wynika, że w Stanach Zjednoczonych sytuacja ta dotyczy 5% rodzin zrekonstruowanych (Kluzowa, 1990; Coleman, 2000; Lewandowska - Walter, 2006b).

Pojawienie się nowego członka rodziny może w dwojaki sposób wpływać na funkcjonowanie nowopowstałej rodziny, zarówno korzystnie, jak i niekorzystnie. Oddziaływanie korzystne związane jest z faktem, iż rodzinie udało się już stworzyć intymne i trwałe więzi, w związku z czym wspólne dziecko przyczynia się znacząco do integracji całej rodziny. Wpływ niekorzystny odnosi się do sytuacji, kiedy rodzina znajduje się w fazie integrowania i nie jest jeszcze gotowa na przyjęcie nowego członka (Visher, 2003).

Zdaniem M. McGoldrick i E.A. Carter (1980) rekonstrukcja rodziny stanowi fragment emocjonalnego procesu, który zaczyna się co najmniej w punkcie dezintegracji pierwszego małżeństwa. Często jednostka wnosi do nowej rodziny nie rozwiązane problemy z domu rodzinnego, procesu separacji i rozwodu oraz z okresu między związkami. M. McGoldrick i E.A. Carter uważają, iż cykl rozwojowy, przez który przechodzi rodzina zrekonstruowana jest podobny do cyklu rodziny nuklearnej, ale należy go uzupełnić o trzy dodatkowe etapy.

Etap pierwszy dotyczy otwarcia na nowe kontakty i wskazuje na poradzenie sobie ze stratą wynikłą z pierwszego małżeństwa, tj. z emocjonalnym rozwodem. Etap drugi to konceptualizacja i planowanie nowego związku. Natomiast etap trzeci związany jest z zawarciem ponownego małżeństwa i rekonstrukcji rodziny (za Kwak, 2000).

E. Jundził (2001) uważa, że aby rodzina uzyskała pełną rekonstrukcję, czyli odtworzyła silne więzi musi przeżyć następujące fazy, prowadzące do integracji:

- Faza I- *nabieranie dystansu w stosunku do poprzedniego związku- życie w rodzinie niepełnej*
- Faza II- *wchodzenie w nowy układ partnerski*
- Faza III- *założenie i budowanie nowej rodziny*
- Faza IV- *stabilizowanie się powstałej rodziny*
- Faza V- *integrowanie się rodziny zrekonstruowanej* (Jundził, 2001).

M. Robinson przedstawia bardziej rozbudowany model, w którym uwzględnia 13 faz, przez które przechodzi rodzina podczas rozwodu i tworzenia ponownego związku.

Każda z wyróżnionych faz dotyczy pewnych emocjonalnych celów, warunkujących rozwój systemu rodzinnego. Poniżej omówiono siedem faz, bezpośrednio związanych z tworzeniem rodziny zrekonstruowanej.

Pierwsza faza, tzw. *nowy początek*, to czas rozważań nad możliwością zawarcia kolejnego związku oraz nad mitami związanymi z rodzinami zrekonstruowanymi, np. o okrutnych macochach, o natychmiastowej miłości przybranych dzieci do rodzica. Etap ten wiąże się także z pracą nad uporaniem się z rozwodem emocjonalnym oraz ze zrozumieniem, że więź rodzic - dziecko jest wcześniejsza niż relacje małżeńskie.

Faza druga ma na celu *wzmocnienie* oraz adaptację *więzi* i stosunków między dzieckiem a biologicznym rodzicem, z uwzględnieniem jednocześnie relacji pasierba z przybranym rodzicem. Głównym problemem tej fazy są różne formy zazdrości, przejawiane przez członków rodziny, np. o jakość relacji rodzinnych.

Trzecia faza wiąże się z *dookreśleniem granic pokoleniowych* w rodzinie przez biologicznego rodzica. Często starsze dzieci, w okresie rozbicia rodziny pełnią rolę rodzica, np. dla młodszego rodzeństwa. Istotne jest także wyznaczenie granic między gospodarstwami domowymi zarówno przez dorosłych, jak i przez dzieci. W rodzinach zrekonstruowanych nierzadko rodzic, który nie mieszka z dzieckiem w domu, jest psychicznie w nim obecny. Działania zwiększające spójność rodziny mogą przejawiać się w obniżaniu wartości naturalnego rodzica czy w ograniczaniu wpływu dziadków.

Kolejna faza dotyczy *pracy nad zasadami obowiązującymi w rodzinie*, w aspekcie dyscypliny, wyrażania niezadowolenia, uprzejmości, uczuć a także podziału obowiązków domowych. Konieczne jest ustalenie składu rodziny i ustalenie zależności między jej członkami.

Faza piąta stanowi *kontynuację procesów zapoczątkowanych w fazie IV*. Najczęściej pojawiającym się problemem na tym etapie jest konflikt między byłymi małżonkami o opiekę i dostęp do dzieci.

Szósta faza ma *charakter integracyjny*, co oznacza, że celem jest tu wypracowanie systemu, który będzie obowiązywał w rodzinie, by szersze środowisko rodzinne zaakceptowało unikalną rolę rodzica niebiologicznego, by ustaliły się relacje z pasierbem oraz by zostały określone granice generacyjne.

Faza siódma *kończy proces formowania rodziny zrekonstruowanej*. W rzeczywistości jednak niewiele rodzin go osiąga (za Kwak, 2000).

Przystosowanie członków rodziny zrekonstruowanej do funkcjonowania w grupie rodzinnej tego typu powinno obejmować kilka poziomów (Goetting, 1982):

- emocjonalny, przejawiający się jako zainteresowanie nowym związkiem
- psychiczny, wymagający określenia siebie jako członka nowego układu
- społeczny, pozwalający na budowanie powiązań z nowymi przyjaciółmi
- rodzicielski, mający na celu wypracowanie nowych stosunków z dziećmi w rodzinie
- ekonomiczny, związany z wypracowaniem systemu odpowiedzialności materialnej
- prawny, obejmujący finansowe i prawne aspekty odpowiedzialności obecnego i poprzedniego małżonka wobec dzieci i/ lub małżonka (za Kwak, 2000).

Zaznacza się, że funkcjonowanie rodzin zrekonstruowanych różni się zdecydowanie od funkcjonowania innych typów rodzin, np. pełnych, niepełnych czy osieroconych. Wynika to głównie z faktu, iż w obrębie rodziny zrekonstruowanej zachodzą odmienne jakościowo procesy społeczno - psychologiczne, odróżniające ją od innych typów rodzin, stanowiące często przeszkodę w osiągnięciu szczęścia i harmonii rodzinnej.

Jedną z trudności stanowi fakt, że w rodzinie zrekonstruowanej całkowite złączenie, więź między członkami rodziny nie powstaje automatycznie wraz z ceremonią ślubu. Ukonstytuowanie się rodziny jest procesem długotrwałym, trudnym, trwającym podczas prowadzenia wspólnego życia i gospodarstwa domowego. Zatem to, czy występuje formalna więź, łącząca jej członków wydaje się być sprawą drugorzędową (Barnes, 1994).

Badacze tej problematyki (Visher, Visher, 1988; Dobosz - Sztuba, 1989; Hetherington, 1993; Pohorecka, 1994; Coleman, 2000; Jundziłł, 2001; Visher, 2003; Lewandowska - Walter, 2006a) wskazują, iż niektóre cechy rodzin zrekonstruowanych oraz sytuacje życiowe, które są ich udziałem mogą powodować ograniczenia w optymalnym funkcjonowaniu. Zalicza się do nich głównie problemy emocjonalne, dotyczące rozwiązania pierwszej rodziny oraz integrację rodziny zrekonstruowanej w system rodzinny, która uwarunkowana jest wieloma czynnikami, takimi jak np., płeć i wiek pasierbów w czasie tworzenia rodziny, typ rodziny czy złożoność struktury rodziny zrekonstruowanej. Istotne trudności wiążą się także z brakiem poczucia wspólnej przeszłości, rozumianej jako historia rodziny, z określeniem granic w systemie rodzinnym, z konfliktami wynikającymi z realizacji ról oraz, z rozbieżności między fazami rodziny a nierealistycznymi oczekiwaniami jej członków (Visher, Visher, 1988; Dobosz - Sztuba, 1989).

W ujęciu systemowym rodzina stanowi system, który jest zależny od otaczającego go środowiska. System określany jest jako „uporządkowana całość złożona z dowolnych elementów, które pozostają ze sobą we wspólnych interakcjach” (Tryjarska, 2000, s.10). Przyjmuje się kilka istotnych właściwości systemów.⁹ Jedną z nich dotyczy istnienia granic. Granice występują między systemami społecznymi, jak i między subsystemami w rodzinie. Określają one stopień przepuszczalności, przepływu informacji między systemami/subsystemami.

Granice w rodzinie umożliwiają zrozumienie zasad różnicujących przynależność członków do grupy, takich jak dzielenie własności, przestrzeni czy doświadczeń. Mogą one mieć charakter fizyczny, np. ściany domu i/ lub psychologiczny, np. wskazujący na stopień zażyłości między członkami rodziny.

W rodzinie zrekonstruowanej granice są często niejasne, bardziej przepuszczalne niż w rodzinach nuklearnych. Rodzice i ich biologiczne dzieci nie mieszkają razem, nie ma wspólnego autorytetu rodzicielskiego, a często nawet wspólnych środków finansowych. Rodzic biologiczny żyjący poza rodziną jest nadal współodpowiedzialny za dziecko, choć większy zakres oddziaływań o charakterze opiekuńczo - wychowawczym przejawia rodzic spełniający obowiązki na co dzień.

W rodzinie zrekonstruowanej dzieci są członkami więcej niż jednej wspólnoty rodzinnej a przynależność członków do rodziny nie jest jasno zdefiniowana, ani ze względu na więzy biologiczne, ani na regulacje prawne czy miejsce zamieszkania. Współcześni

⁹ Informacje na temat podejścia systemowego zawarto w rozdziale I, paragrafie 2 niniejszej pracy.

pasierbowie mogą mieć zarówno matkę i ojca, jak i również macochę i ojczyma, a zatem dwie pary rodziców, co oznacza, że są członkami więcej niż jednej rodziny. Taki wzorzec rodziny wcześniej był nieznan. Mogą występować różnice poglądów, będące próbą odpowiedzi na pytanie: Kto należy do rodziny? (Kluzowa, 1990; Jundziłł, 2000).

Uczucia są zwykle dzielone na dwa domy, a brak wielu wspólnych doświadczeń, symboli i zwyczajów także nie pomaga w utrzymywaniu granic rodzinnych (Cartwright, 2003).

Członkowie rodzin zrekonstruowanych potrzebują czasu na zaakceptowanie faktu, że granice oryginalnej rodziny nuklearnej zostały nieodwołalnie przekreślone i muszą być zastąpione innymi, umożliwiającymi komunikację między byłymi małżonkami czy kontakty dziecka z rodzicem, który odszedł. Fizyczna struktura domu dostarcza zabezpieczającego zamknięcia granic, natomiast granice psychiczne ulegają zmianom, zarówno dla dzieci, jak i dla rodzica, który pozostał wewnątrz układu rodzinnego (Kwak, 2000).

Kolejną, ważną z punktu widzenia funkcjonowania rodzin zrekonstruowanych kwestię stanowi realizacja ról. „Rola społeczna to społecznie określony wzorzec zachowań oczekiwanych od osoby funkcjonującej w danej sytuacji lub grupie” (Zimbardo, 2001, s. 587). Na przestrzeni swego życia ludzie odgrywają wiele różnych ról społecznych w różnych sytuacjach, w których zwykle działają.

Podjęcie w rodzinie zrekonstruowanej roli rodzica adoptowanego jest skomplikowane.

Wynika to głównie z faktu, iż role macochy oraz ojczyma nie są jasno określone, nie istnieje wzór, do którego można by odnieść rodzicielstwo w nowopowstałych rodzinach, a ponadto role te są napiętnowane i zawierają w sobie wiele negatywnych skojarzeń i uczuć (Lewandowska - Walter, 2006a).

Bycie rodzicem przybranym może stanowić trudność zarówno dla osób, które jeszcze nie pełniły tej roli, jak i dla osób, które pełniły ją w innych układach rodzinnych i w stosunku do dzieci, będących w innej fazie rozwoju. Wiek nowego rodzica także wpływa na wewnętrzne układy z dziećmi, np. rodzic niewiele straszy od pasierbów może budzić wśród nich zażenowanie (Pohorecka, 1994).

Problem może stanowić również fakt istnienia biologicznego rodzica w świadomości dziecka. W przypadku osierocenia pojawia się dodatkowo problem idealizacji nieżyjącego ojca lub matki. Zatem rodzic przybrany może tylko dzielić rolę rodzicielską z nieobecny rodzicem biologicznym (Jundziłł, 2001).

Inny powód trudności w realizacji roli rodzicielskiej stanowi osoba naturalnego rodzica, zachowującego prawo wpływu na swoje dziecko. Mogą one wynikać z kilku

przyczyn. Jedną z nich stanowi obawa biologicznego rodzica o kontakt z własnym dzieckiem a także o możliwość pozbawienia go wyłącznej kontroli nad nim. Kolejna przyczyna trudności związana jest z ambiwalentną postawą, oczekującą od partnera realizacji roli rodzicielskiej, przy jednoczesnej świadomości braku biologicznej więzi z dzieckiem, a w konsekwencji łączy się to z lękiem przed wyrządzeniem dziecku krzywdy (Kwak, 2001).

K. Pospiszyl (2004) przyjmuje trzy strategie pełnienia roli rodzicielskiej przez adoptowanego rodzica:

- *strategię prawdziwego rodzica*
- *strategię drugiego rodzica*
- *strategię nie rodzica.*

Osoba przyjmująca strategię *prawdziwego rodzica*, traktuje pasierba jak własne dziecko, często podkreśla swą autentyczność żądając uznania ze strony dziecka, co zwykle jest popierane przez rodzica naturalnego.

Strategia określana mianem *drugiego rodzica* manifestuje się niechętną postawą wobec pasierba i demonstracją braku więzi.

Postępowanie jak *nie rodzic* polega na unikaniu wchodzenia w sprawy pasierba. Dorosły zachowuje duży dystans, pełni rolę kolegi, towarzysza zabaw a nie rodzica (Pospiszyl, 2004).

Wymienione wyżej strategie przeplatają się w toku codziennego życia rodziny zrekonstruowanej. Kwestia, która wiąże się z powyższym zagadnieniem dotyczy wyboru formy zwracania się do nowego rodzica, tj. matko versus macocho czy ojciec versus ojczymie?

Utrudnienia związane z pełnieniem roli rodzicielskiej przybranego rodzica w rodzinach zrekonstruowanych związane są również z brakiem znajomości czy niepełnym rozumieniem specyfiki tych rodzin. Nowy rodzic nie zajmuje miejsca osoby, które odeszła z systemu rodzinnego, tylko ma za zadanie przyłączyć się do funkcjonującej już grupy rodzinnej i znaleźć w niej miejsce dla siebie. Musi on zaakceptować, iż rodzina cząstkowa (ojcowska lub matczyna), tj. rodzic - dziecko, istniała przed zawarciem nowej znajomości, a więc więzi między nimi są, na skutek zwiększonej wzajemnej zależności w okresie porozwodowym lub po śmierci, szczególnie silne. Zatem wejście nowej osoby do zamkniętej grupy zaburza jej dotychczasową równowagę. Nowy rodzic nie posiada takiego wsparcia uczuciowego, jakie posiada lub powinien posiadać rodzic naturalny, musi o nie zabiegać. Szczególna sytuacja występuje jeśli jego zachowania cechuje ambiwalencja, np. przed rekonstrukcją przybrany rodzic starał się o sympatię pasierbów, poświęcał im dużo czasu, wypełnianego atrakcjami, a po wspólnym zamieszkaniu wycofał się z tego rodzaju aktywności (Pink, Smith, 1985).

Kolejnym czynnikiem zakłócającym pełnienie roli i nawiązywanie kontaktu przez adoptowanego rodzica jest fakt, iż najczęściej wszyscy członkowie rodziny zrekonstruowanej utracili w ostatnim czasie bliską osobę. Obawa przed nowym niepowodzeniem może wyrażać się w zahamowaniu, w trudnościach w nawiązywaniu nowych kontaktów oraz w znacznym stopniu je utrudniać (Dobosz - Sztuba, 1989).

Znaczącą determinantą pełnienia ról rodzicielskich jest także fakt, że pozycje prawne obojga rodziców rozłożone są asymetrycznie. Oznacza to, że rodzic przybrany nie posiada praw rodzicielskich wobec dzieci swego nowego partnera (Lewandowska - Walter, 2006b).

Na przyjęcie nowego członka do systemu rodzinnego wpływa również układ władzy między małżonkami. Wyróżniane są tu trzy możliwe sytuacje. Pierwsza z nich występuje, kiedy ojczym przejmuje kontrolę w rodzinie, drugi typ sytuacji ma miejsce, kiedy ojczym uznaje, że matka jest głową rodziny, natomiast trzecia sytuacja związana jest z rozłożonym w czasie, stopniowym tworzeniem nowego status quo, jako efektu zmian (Kwak, 2000).

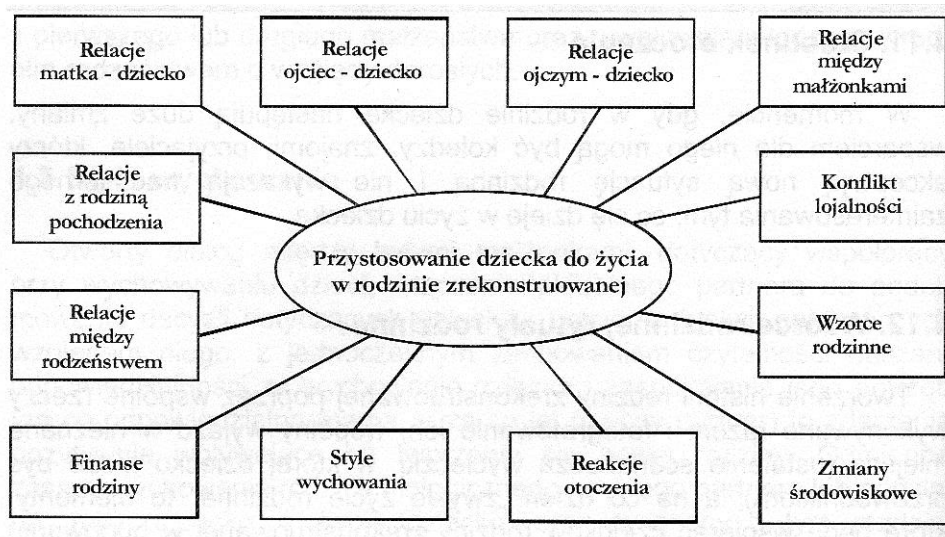
Reasumując rozważania nad pełnieniem ról rodzicielskich przez adoptowanych rodziców w rodzinach zrekonstruowanych należy podkreślić, iż oprócz ról nadawanych z tytułu więzi biologicznych występuje tu *rola nabyta*, dla której nie istnieją jasno określone przez społeczeństwo modele, np. rola macochy. Role w rodzinie odtworzonej muszą być wypracowane dzięki indywidualnemu wysiłkowi, gdyż są specyficzne dla danej rodziny i jej potrzeb. Ważna jest elastyczność w pełnieniu ról rodzicielskich przez nowego rodzica. Inne zachowania musi prezentować on w rodzinie z małym dzieckiem, które nie pamięta swego naturalnego rodzica, a inne w rodzinie z dziećmi nastoletnimi, utrzymującymi kontakt z biologicznym rodzicem (Anderson, Greene, Hetherington, Clingempeel, 1999).

W związku z rosnącą liczbą rodzin zrekonstruowanych ich sytuacja społeczno - psychologiczna nabiera coraz większego znaczenia. Nie ulega wątpliwości, że struktura wewnętrzna rodziny znacząco determinuje jej wychowawcze funkcjonowanie, zarówno w odniesieniu do wewnątrzrodzinnych oddziaływań wychowawczych, jak i wychowawczego uaktywnienia się wpływów rodziny w środowisku zewnętrznym (Pielka, 1984).

Na szczególną uwagę zasługuje psychologiczna sytuacja dziecka w rodzinie zrekonstruowanej, bowiem jest ona niezwykle złożona. Modelowe ujęcie obszarów przystosowania dziecka do życia w tego typu rodzinie przedstawia rysunek nr 3.

Rysunek nr 3.

Obszary przystosowania dziecka do życia w rodzinie zrekonstruowanej.

Źródło: Lewandowska – Walter A. 2006b, s.196.

Charakteryzując psychologiczne warunki rozwoju młodego pokolenia w rodzinach zrekonstruowanych zwraca się uwagę na fakt, iż u większości małych dzieci ma miejsce wytworzenie *substytucyjnej więzi emocjonalnej z przybranym rodzicem*, co powoduje, że w korzystnych okolicznościach rodzina ma szansę wytworzyć prawidłowy model stosunków emocjonalnych.

Znacznie bardziej skomplikowana sytuacja występuje w przypadku dzieci nastoletnich, silnie związanych z żyjącym, biologicznym rodzicem. Określana jest ona w literaturze przedmiotu *konfliktem lojalności*. Polega on na potrzebie bycia lojalnym wobec swojego rodzzonego rodzica, który nie mieszka z rodziną, a jednocześnie na zahamowaniu, niepewności, co do ujawniania uczuć w stosunku do rodzzonego rodzica, z którym mieszka, jak i wobec rodzica przybranego (Jundziłł, 2001).

W stosunku do adoptowanego rodzica pasierb może prezentować zróżnicowane postawy. Jedną z nich może stanowić przejawianie nieugiętości, niechęci oraz braku sympatii w wyniku odczuwania silnej więzi z rodzicem naturalnym oraz obawą przed stratą jego miłości i uwagi. U pasierba może pojawić się także postawa przeciwna, do wyżej opisanej, polegająca na gotowości do zaakceptowania przybranego rodzica oraz uznania go za partnera rodzica biologicznego, np. męża matki (Kwak, 2001).

N. Han - Ilgiewicz (1995) wyraża pogląd, że w rodzinach zrekonstruowanych niejednokrotnie występowały głębokie urazy psychiczne u dzieci, o złożonym podłożu konfliktowym, skutkujące niedostosowaniem społecznym dzieci. W dokładnej analizie sytuacji badanych dzieci, autorka wskazywała na fakt, że w tego typu rodzinach brakowało raczej wiedzy psychologicznej, niż dobrej woli w wychowywaniu dziecka.

Z badań K. Kluzowej (1990) dotyczących postaw dzieci ze środowiska miejskiego wobec zawartego powtórnie małżeństwa wynika, że część dzieci nie akceptuje tego stanu rzeczy, co przejawia się w obojętnej lub negatywnej postawie wobec wybranego przez rodzica partnera małżeńskiego. Blisko $\frac{1}{3}$ zastępczych rodziców spotyka się z co najwyżej obojętnym nastawieniem przybranych dzieci.

Wnioski z przeprowadzonych przez A. Kwak (1986) badań wskazują, że niemal w co szóstej rodzinie stosunki między młodzieżą a przybranym rodzicem są bardzo zaburzone i konfliktowe.

Młodzież z rodzin zrekonstruowanych, w porównaniu z młodzieżą z rodzin pełnych, spostrzega swoje matki jako bardziej izolujące się, egocentryczne i zarządzające nimi autokratycznie. Młodzież z rodzin pełnych postrzega swe matki jako akceptujące i allocentryczne.

Z kolei matki z rodzin pełnych w porównaniu z matkami z rodzin zrekonstruowanych zauważają, że młodzież jest wobec nich bardziej akceptująca, allocentryczna, wrażliwa, darzy je większym szacunkiem i łatwiej się z nimi porozumiewa.

Ojcowie z rodzin pełnych, w percepcji młodzieży, są bardziej akceptujący, silnej allocentryczni i lepiej się z nią porozumiewają niż ojcowie z rodzin zrekonstruowanych w percepcji młodzieży z tychże rodzin.

Z kolei ojcowie z rodzin pełnych w porównaniu z ojcami z rodzin zrekonstruowanych spostrzegają, że młodzież przyjmuje wobec nich postawy bardziej akceptujące, allocentryczne, wrażliwe, darzy ich szacunkiem i lepiej się z nimi porozumiewa (Kwak, 1986).

Badania wskazują, że nastoletni synowie wychowywani przez samotne matki chętnie godzą się na obecność ojczyma, podczas gdy córki adoptują się trudniej (Hetherington, 1993; Beisert, 2000).

Oceny zadowolenia ze wzajemnych kontaktów, stopnia zgodności w percepcji wzajemnych postaw, oceny szczęścia w małżeństwie generalnie są podobne w rodzinach zrekonstruowanych i pełnych. Różnice występują tylko w percepcji szczegółowych postaw w układach dorośli - młodzież (Kwak, 1986).

Różnice w strukturze i układzie więzi w rodzinie nie pozostają bez wpływu na proces wychowania, a w efekcie na rozwój dzieci i proces kształtowania się ich osobowości (Ganong, Coleman, 1984).

Na zachowanie dziecka mają silny wpływ przeżycia związane z rozbiciem biologicznej rodziny. Straciło ono wówczas poczucie bezpieczeństwa. Często postawą przejawianą przez rodziców opiekujących się samotnie przez pewien czas dzieckiem jest nadmierna koncentracja na nim i jego sprawach, uleganie mu i taktowanie jako swego powiernika. W sytuacji rekonstrukcji rodziny pojawia się zagrożenie dla kontaktu z rodzicem oraz poczucie utraty najlepszego przyjaciela. Jest ono tym silniejsze, im mocniejsze były więzi emocjonalne między dzieckiem a jego biologicznym rodzicem w okresie trwania rodziny niepełnej (Kwak, 2001).

Dziecko może czuć się odsunięte a nowy rodzic jest odbierany jako osoba rywalizująca o uczucia naturalnego rodzica. Poczucie to może pogłębić pojawienie się w odtworzonej rodzinie wspólnego dziecka ze związku po rekonstrukcji, szczególnie gdy rodzice intensywnie się nim opiekują. Takie okoliczności sprzyjają kształtowaniu się poczucia bycia niepotrzebnym i nieszczęśliwym (Pohorecka, 1994).

Dziecko może w sposób bardziej lub mniej świadomy sabotować nowy związek biologicznego rodzica, który je wychowuje. Celem jest doprowadzenie do tego, by biologiczni rodzice byli razem.

Nowy układ rodzinny jest szczególnie niekorzystny pod względem rozwoju emocjonalnego dziecka, gdy stwarza podstawy do rywalizacji oraz zazdrości między dziećmi z poprzedniego i nowego małżeństwa lub gdy osoby z otoczenia dziecka nastawiają je niezyczliwie do nowego rodzica (Jundził, 2001).

Kolejną, istotną z punktu widzenia rozwoju młodego pokolenia w rodzinie zrekonstruowanej, jest kwestia seksualizmu, który może być tu źródłem większych napięć niż w rodzinach nuklearnych. W stosunku do rodzin zrekonstruowanych nie ma bowiem jasno sformułowanych norm seksualnych dla rodzica przybranego i pasierba. W rozumieniu psychologicznym relacja taka byłaby uznana za kazirodztwo, bowiem zalicza się tu wszelkie zachowania seksualne wobec dziecka, dokonywane przez osobę, z którą jest ono połączone bliskimi więzami emocjonalnymi, np. ojciec, matka, ojczym, macocha, wujek, dziadek, sąsiad, przyjaciel domu, nauczyciel, ksiądz (Widera - Wysoczańska, 1998; Cielecka - Kuszyk, 2000).

Wielu badaczy zajmujących się dynamiką kazirodztwa podkreśla, że gdy po raz pierwszy zostaną popełnione czyny kazirodcze dzieci często uważają, że w ten sposób

jednoczą rodzinę. Niektóre dzieci godzą się na patogeny układ, bowiem rozpaczliwie potrzebują jakiegokolwiek uczucia. W wielu przypadkach są one przekonane, że nie ma dla nich ratunku i zachowują się biernie (Turner, Helms, 1999).

Z badań przeprowadzonych przez Z. Lwa - Starowicza (2000) wynika, że 90% ofiar przemocy seksualnej w rodzinie nigdy nie ujawniło nikomu własnych przeżyć i nie korzystało z żadnych form pomocy lekarskiej ani psychologicznej (Lew - Starowicz, 2000).

Warto wspomnieć, że nadużycia seksualne, a szczególnie kazirodztwo podlega społecznemu dziedziczeniu, tzn. wzory tego typu zachowań są przenoszone z pokolenia na pokolenie, a co ciekawe dotyczy to zarówno sprawców, jak i ofiar (Pacewicz, 1992).

Badania wskazują, że $\frac{3}{4}$ wypadków kazirodztwa dotyczy stosunków między ojcem a córką czy ojczymem a pasierbicą (Lernell, 1984).

Istnieją także empiryczne dowody na to, że u matek występuje wysoki poziom zazdrości o stosunki ich córek z ojczymami. Z kolei ojczymowie przejawiają często postawę nadmiernie krytykującą wobec swych pasierbic, z obawy przez żonami, które mogłyby źle interpretować ich postawy (Kwak, 2001).

Ostatnim z wymienionych czynników wpływającym na funkcjonowanie adolescenta w rodzinie zrekonstruowanej są kontakty z rodziną rozszerzoną. Rodzina zrekonstruowana na ogół nie zyskuje aprobaty ze strony członków rodzin rdzennych, bowiem zarówno rozwód, jak i zawarcie nowego związku małżeńskiego spotykają się często z krytyką społeczną. Dzieci mają przynajmniej trzy pary dziadków, którzy mogą się nie znać, być w konflikcie również między sobą, a rzadziej utrzymywać bliskie kontakty.

Z badań H. Świdry - Ziemby (2002) wynika, że opokę dla młodego pokolenia stanowią właśnie dziadkowie. Dają oni możliwość obcowania ze światem zasad, tradycji, który jest stabilny i pewny. Rodzice nie dają takiego wsparcia jak dziadkowie, sami będąc często uwikłanymi w różne życiowe sytuacje, np. rozwód, utrata pracy, trudności z odnalezieniem się w nowej rzeczywistości, na których koncentrują swą uwagę.

Ten brak wsparcia w kręgu rodzinnym wpływa nie tylko na niskie poczucie wzajemnej przynależności członków rodziny, ale także na sposób pełnienia ról rodzicielskich i niesprawiedliwą, deprecjonującą ocenę przyszłego zięcia, synowej czy teściów (Dobosz - Sztuba, 1989; Jundziłł, 2001).

Trudności w funkcjonowaniu rodziny zrekonstruowanej związane są szczególnie ze sferą emocjonalną rodziny, dotyczącą wzajemnych stosunków wszystkich członków rodziny i one mogą być głównym źródłem złego samopoczucia oraz konfliktów z otoczeniem.

Specyfika funkcjonowania rodzin zrekonstruowanych nie przekreśla jednak możliwości ich prawidłowego oddziaływania wychowawczego. Zwracając uwagę na pozytywne aspekty podkreśla się: możliwość posiadania przez dziecko modeli obu płci, możliwość dawania wsparcia emocjonalnego dziecku i oddziaływania na jego zachowania przez przybranego rodzica. Ponadto zgodna rodzina zrekonstruowana przekazuje dziecku pozytywny obraz życia rodzinnego, umożliwia dużą liczbę interakcji, które pozwalają uczyć się od przybranego rodzica i przybranego rodzeństwa, szczególnie umiejętności kompromisu, tolerancji oraz negocjacji. Przez stykanie się z różnymi wartościami, postawami, stylami życia umożliwia jest zdobywanie różnorodnych doświadczeń, które wpływają korzystnie na rozwój jednostki (Dobosz - Sztuba, 1989; Markowska, 1989; Wittkin, 2003).

Zakłada się, że jeśli powtórnie założona rodzina funkcjonuje optymalnie, to stanowi ona dużo korzystniejsze środowisko wychowawcze niż rodzina samotnego rodzica z dzieckiem.

W świetle rozważań zawartych w niniejszym podrozdziale powstaje pytanie o słusność rekonstrukcji, na które nie można jednoznacznie odpowiedzieć. Istnieją bowiem sytuacje, które wymagają ponownego odbudowania rodziny, a także takie, w których taki zabieg może doprowadzić do dezorganizacji życia rodzinnego. Najczęściej czynnikami decydującymi o powstaniu rodziny zrekonstruowanej są uczucia i względy ekonomiczne, które motywują do poszukiwania nowego partnera. Jeśli w układzie, opartym na wyżej wymienionych potrzebach jednostkowych, znajdzie się miejsce na emocjonalność istnieje szansa na powodzenie takiego związku, jeśli nie - to powstanie instytucja rodzinna, nacechowana obojętnością bądź nawet wrogością. Zatem do odpowiedzi na pytanie rekonstrukcja czy samotność mają prawo tylko osoby zainteresowane, po rozpatrzeniu mocnych i słabych stron takiego rozwiązania (Jundził, 2001).

Rozdział III

Psychospołeczne uwarunkowania zachowań społecznych w okresie młodości

1. Pojęcie okresu młodości

W literaturze przedmiotu występuje duże zróżnicowanie sposobów definiowania młodzieży jako grupy społecznej oraz terminów opisujących jednostki z tej kategorii. Stosowane są takie nazwy jak: *okres dorastania*, *adolescencja*, *okres młodości*, *wiek młodzieńczy*, *dojrzewający*, *nastolatek*, *młody dorosły*. Podkreśla się, iż nazwy te nie są synonimami, a ich obszary znaczeniowe nie pokrywają się dokładnie, lecz zależą od koncepcji teoretycznej, która wykorzystuje i stosuje dane określenie (Oleszkowicz, 1993).

Podejmując próbę uściślenia ram czasowych trwania okresu młodości zwrócono uwagę na występowanie pewnych problemów terminologicznych w tym zakresie.

Według Ch. Buhler (1999), prekursorki badań nad biegiem ludzkiego życia i nad rozwojem człowieka w ciągu całego życia, późna młodość przypada na okres między 20-23 rokiem życia (Buhler, 1999).

W koncepcji rozwoju osobowości E. Eriksona piąta faza rozwoju (pokwitanie) nazywana jako *młodzieńczy kryzys tożsamości*, mieści się w granicach od 12 do 18 roku życia, a następnie występuje tzw. *wczesny wiek dojrzały* (Witkowski, 2000; Erikson, 2004).

Autorzy, którzy przyjmują skokowe ujęcie rozwoju stosują bardziej szczegółowy podział, np. na wczesną, średnią i późną młodość. W polskiej literaturze naukowej powszechnie prezentowana jest koncepcja periodyzacji rozwoju, w której adolescencja dzieli się na dwie fazy: wczesną adolescencję, tj. okres dorastania, który obejmuje lata życia 10 - 12 do 15 lat. Po nim następuje późna faza adolescencji, tj. wiek młodzieńczy, przypadający na okres od 16 do 20 - 23 roku życia (Harwas - Napierała, Trempała, 2000).

Na inny okres trwania młodości wskazuje B. Fatyga (1999), uważając, że określenie *młody dorosły* jest przeznaczone dla osób powyżej dwudziestego roku życia.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej przykłady zauważa się, iż nazwa *młodzieńczy* odnosi się do różnych chronologicznie wyznaczonych granic wiekowych.

Odmiernym sposobem definiowania młodzieży jest ujmowanie tej grupy społecznej jako fazy przejściowej od dzieciństwa do dorosłości (Harwas - Napierała, Trempała, 2000).

Młodość ujmowana jest także jako forma zachowań współokreślana i modyfikowana przez zbiory norm i wartości społecznych. G. Nowacki pisze, że „(...) młodość ujmowana w kategoriach społecznych stanowi zestaw ról, jakie ma do odegrania jednostka wkraczająca w społeczeństwo ludzi dorosłych, oraz zbiór rzeczywistych zachowań społecznych, będących jakąś realizacją owego scenariusza (Nowacki, 1991, s.22).

Istnieją też definicje łączące wyznaczniki demograficzne z charakterystycznymi zjawiskami dla świata subkultur młodzieżowych. Ujęcie B. Fatygi może być przykładem powyższego stwierdzenia. Uważa ona, „że (...) młodzież to zarówno nastoletni uczniowie ostatnich klas szkół podstawowych, uczniowie szkół średnich oraz studenci i inni młodzi dorośli, którzy mając nawet za sobą tak zwany moment startu życiowego, zarazem nie zrywają związków z grupami subkulturowymi, w których koncentruje się przeważająca część lub- rzadziej - całość ich aktywności życiowej” (Fatyga, 1999, s.23)

Zamieszanie terminologiczne spowodowane jest również niejednoznacznym tłumaczeniem i zastosowaniem słowa *adolescencja*. W pewnych przekładach funkcjonuje ono jako *dorastanie*, w innych jako *młodość* czy *młodzieńczość* (Oleszkowicz, 1993).

Aktualnie coraz częściej w literaturze psychologicznej granice faz rozwoju określa się w sposób opisowy. I. Obuchowska okresem dorastania nazywa „(...) okres zmian w rozwoju psychicznym, zapoczątkowany dojrzewaniem płciowym i przebiegający w sposób indywidualnie zróżnicowany pod wpływem czynników społecznych, przy czym jego zakończeniem jest uzyskanie stanu rozwoju psychicznego, którego właściwością jest zdolność do podjęcia ról społecznych człowieka dorosłego” (Obuchowska, 1982, s. 134).

W niniejszej pracy wykorzystany zostanie termin *adolescencja*¹⁰ (młodość), który w swoim znaczeniu pokrywa się z przedstawioną wyżej definicją Ireny Obuchowskiej (1982).

Ze względu na fakt, iż *adolescencja* obejmuje długi i mocno zróżnicowany okres czasu w życiu człowieka można w niej wyróżnić trzy fazy. Pierwsza faza, określana *pubertalną* związana jest z wstępnym etapem dojrzewania biologicznego. Kolejna faza, określana mianem *wczesnej adolescencji*, trwająca od 10 do 15 roku życia, dotyczy nabywania przez jednostkę zdolności do dawania nowego życia. Ostatnia z wyróżnionych faz, tj. faza *późnej adolescencji*, obejmująca okres od 16 do 20 - 23 roku życia, związana jest z nabywaniem przez człowieka zdolności do kształtowania swego życia (Obuchowska, 2000).

¹⁰ Adolescencja- wyraz pochodzący z łac. *adolescere* oznacza dorastanie do dojrzałości, czas przemian w życiu człowieka, które prowadzą z dzieciństwa do dorosłości (Obuchowska, 2000).

W literaturze przedmiotu wskazuje się także na trzy perspektywy, w których okres adolescencji jest rozpatrywany: fizjologiczną, psychologiczną oraz socjologiczną.

Ujęcie adolescencji w perspektywie fizjologicznej koncentruje się na rozpatrywaniu zmian w budowie i czynnościach ciała pod wpływem mechanizmów neuroendokrynych.

Psychologiczna analiza okresu młodości zawiera w kręgu swych zainteresowań rozwój procesów emocjonalnych, poznawczych, rozumienie norm moralnych oraz kształtowanie się tożsamości.

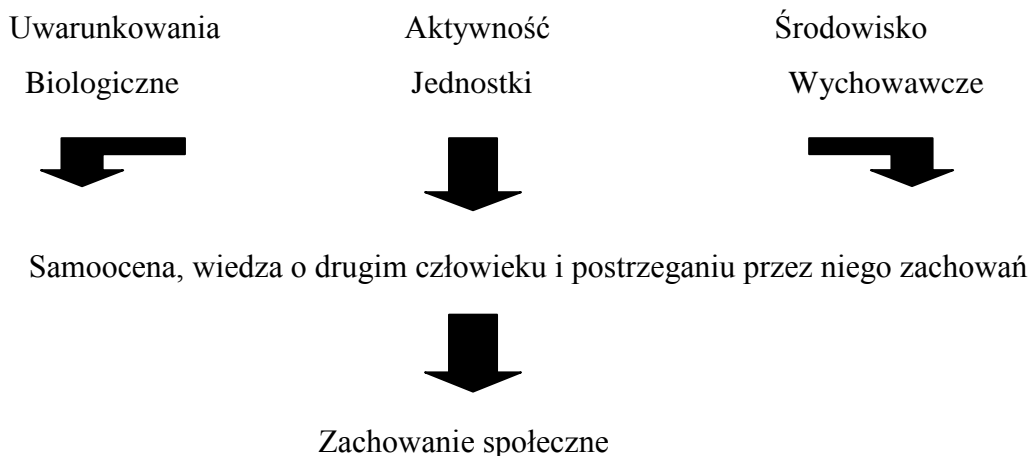
Perspektywa socjologiczna rozpatruje głównie procesy społecznego dojrzewania, wchodzenie w społeczne role osób dorosłych, tworzenie programów życiowych, twórcze przeżywanie relacji między obrazem świata a strukturą Ja (Brich, Mailm, 1999).

Zatem wyzwania okresu adolescencji dotyczą przystosowania do zmian fizycznych i seksualnych, znalezienia własnej tożsamości oraz utworzenia nowych relacji interpersonalnych (Vasta, Haith, Miller, 1995; Brich, Malim, 1999; Turner, Helms, 1999; Obuchowska, 2000).

W niniejszym rozdziale skoncentrowano się na psychospołecznych uwarunkowaniach funkcjonowania interpersonalnego w okresie młodości. W literaturze przedmiotu zaznacza się, iż wiek adolescencji charakteryzuje się wyraźnym przełomem w kształtowaniu stosunków społecznych. Obserwuje się zmiany zmierzające w kierunku rozbudowy ilości kontaktów oraz tworzenia bardziej stabilnych niż dotychczas związków z innymi ludźmi. Większego znaczenia niż w poprzednich okresach nabiera także włączanie się młodzieży w społeczność. Doświadczenia w tej sferze życia zazwyczaj uznawane są przez adolescentów za istotne i w dużej mierze wpływają one na ich rozwój społeczny i osobowościowy (Bee, 1998; Turner, Helms, 1999; Brzezińska, 2000; Zimbardo, 2001).

Generalnie zachowanie społeczne człowieka zdeterminowane jest wieloma czynnikami zewnętrznymi i wewnętrznymi (rys. nr 4). Istotną rolę odgrywają tu uwarunkowania biologiczne, aktywność jednostki oraz oddziaływania środowiska wychowawczego, które wpływają na kształtowanie się samooceny, poziomu wiedzy o innych ludziach i ich zachowaniach (Lewicki, 1969; Zimbardo, 2001; Meyers, 2003).

Rys. nr 4. Determinanty zachowań społecznych człowieka (opracowanie własne rysunku).

Na funkcjonowanie społeczne w okresie adolescencji, oprócz doświadczeń rodzinnych, jak i wpływów pozarodzinnych środowisk życia, znaczący wpływ mają także inne czynniki. Do najważniejszych zaliczane są: przemiany biologiczne organizmu związane z osiągnięciem dojrzałości fizjologicznej, płeć młodych ludzi wchodzących w dorosłość, rodzaj zadań, które podejmują, mających związek z płcią oraz specyfika wieku dorastania rozumiana jako przełom w rozwoju osobowości i emocjonalności (Żebrowska, 1975; Oleszkowicz, 1988; Czapiga, 1993).

2. Styl funkcjonowania interpersonalnego

Styl funkcjonowania w grupie społecznej stanowi specyficzną formę zachowania człowieka, wykształconą w wyniku uczenia się i nabywania nowych doświadczeń w kontaktach z innymi ludźmi. Przejawiając określony styl funkcjonowania człowiek może realizować swoje potrzeby i osiągać różne cele (indywidualne lub grupowe), jak też pozostawać w sprzeczności z potrzebami i celami grupy, do której należy (Węglowska - Rzepa, 2000).

Wiele czynników determinuje ukształtowanie się określonego stylu funkcjonowania. Zanim jednak zostaną one omówione, warto zwrócić uwagę na występujący w literaturze przedmiotu sposób rozumienia omawianego pojęcia, tj. *stylu funkcjonowania interpersonalnego*.

Aktualnie pojęciem *stylu* posługują się przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, np. teoretycy literatury, archeolodzy, historycy sztuki, socjologowie a od lat pięćdziesiątych XX wieku także psychologowie.

W dziedzinie psychologii pojęcie *stylu* używane jest przy omawianiu określonych form zachowania. Świadczą o tym takie określenia jak: *styl działania*, *styl pracy*, *styl poznawczy*, *styl zachowania interpersonalnego*, *styl kierowania*, *styl wychowania*, *styl komunikowania się* i inne (Węglowska - Rzepa, 2000).

W problematyce stosunków społecznych często występuje termin *styl zachowania*. Z. Zaborowski (1968) definiuje go jako specyficzne cechy, charakterystyczne dla partnerów interakcji społecznej, wyrażające ich potrzeby i głębsze mechanizmy osobowościowe (Zaborowski, 1968).

W ramach zachowań społecznych pojawiają się też takie określenia jak: *styl kierowania*, *styl wychowania czy styl komunikowania się*.

Pojęcie *stylu kierowania* stanowi kategorię ujmującą w sumie całość zachowań kierownika i jego interakcji z innymi ludźmi w procesie działania (Bartkowiak, 1994).

Podobne ujęcie *stylu kierowania* prezentuje B. Kożusznik (1985), opisując go jako technikę, sposób, środek i zachowania kierownika wobec grupy podwładnych oraz sytuacje wynikające z tych zachowań.

Twórcy pojęcia *styl wychowawczy*, R. K. White i R. Lippitt (1958), podkreślali stałość preferencji w zakresie stosowania metod wychowawczych przez opiekunów. Z przeglądu literatury przedmiotu wynika, że niektórzy autorzy posługują się zamiennie terminami *styl wychowawczy* i *styl oddziaływania wychowawczego*. Według D. M. Zalewskiej (1983) termin ten oznacza stałe, charakterystyczne dla danego wychowawcy metody oddziaływania w ramach zachowań kierowniczych (za Węglowska - Rzepa, 2000).

W psychologii stosunków międzyludzkich często spotykanym terminem jest także *styl komunikowania się*. Jest on określany jako względnie stały repertuar zachowań komunikacyjnych, którym człowiek posługuje się w różnych kontekstach sytuacyjnych. Wyróżniane są trzy style komunikacji: partnerski, egocentryczny i allocentryczny (Trzebińska, 1980; Grzesiuk, 1995).

Reasumując powyższe rozważania *styl* traktowany jest w wyżej podanych ujęciach jako typowy i dość stały sposób zachowania, wybrany spośród innych, zgodnie z preferencjami jednostki.

Rozpatrując termin *funkcjonowania* człowieka w ujęciu psychologicznym odwołano się do rozumienia tej problematyki przez I. Obuchowską (1983). Według autorki istota

funkcjonowania człowieka tkwi w zaspokajaniu jego potrzeb oraz realizacji zadań stawianych, zarówno przez otoczenie, jak i przez siebie samego. Autorka wyróżnia funkcjonowanie społeczne, zewnętrznie realizowane w zachowaniu, gdzie główną rolę odgrywają stosunki człowiek - świat oraz funkcjonowanie wewnętrzne, introspekcyjne, gdzie istotną rolę pełni stosunek do samego siebie.

I. Obuchowska (1983) podaje, że funkcjonowanie człowieka może przebiegać w sposób normalny lub zakłócony. Wskaźnikami wyżej wymienionych typów funkcjonowania są obiektywne, zewnętrzne cechy zachowania oraz dane subiektywne, odnoszące się do stanu wewnętrznego.

Uzupełnieniem pojęcia *funkcjonowanie* jest określenie *funkcjonowanie interpersonalne*. Zwraca ono uwagę nie tylko na fakt, czy podmiot zaspokaja własne potrzeby i realizuje różne zadania, ale także na to, jak partnerzy interakcji odbierają zachowania podmiotu i jakie wiążą się z tym emocje.

W myśl koncepcji D. Meichenbauma, J. Butlera, L. G. Josepha, (1979) oraz R. Trowera, B. Bryanta, M. Agryle, (1978) funkcjonowanie interpersonalne może być spostrzegane jako skuteczne lub nieskuteczne. Jako skuteczne oceniane jest wówczas, kiedy podmiot osiąga osobistą satysfakcję z kontaktów z innymi ludźmi i przeżywa w związku z tym pozytywne emocje. Ponadto funkcjonowanie podmiotu umożliwia przeżycie analogicznych emocji jego partnerom oraz facylituje podmiotowi realizowanie osobistych lub społecznych celów przez kontakty interpersonalne. Natomiast funkcjonowanie interpersonalne jest spostrzegane jako nieskuteczne, jeśli kontakty z innymi są dla podmiotu lub dla partnerów interakcji źródłem ujemnych emocji oraz uniemożliwiają bądź utrudniają realizację zadań (za Węglowska - Rzepa, 1993).

Zatem w niniejszej pracy określenie *styl funkcjonowania jednostki w grupie* będzie oznaczać „charakterystyczne, powtarzające się dla danej osoby sposoby zachowania, pojawiające się w trakcie wspólnego przebywania i działania z innymi ludźmi” (Węglowska - Rzepa, 2000, s. 111).

Badacze problematyki dotyczącej uwarunkowań zachowań społecznych człowieka podkreślają, że jest ono w różny sposób zdeterminowane, zarówno przez liczne zmienne odpodmiotowe, jak i przez cały zewnętrzny kontekst środowiskowy, w którym jednostka żyje. Do zmiennych pierwszej kategorii najczęściej zaliczane są: osobowość, typ temperamentu, poziom aspiracji, motywacje, samoocena, umiejscowienie poczucia kontroli, poziom lęku, uznawany system wartości oraz preferowane style funkcjonowania. Natomiast wśród czynników związanych z otoczeniem zewnętrznym jednostki wymienia się: wzorce

kulturowe, wymagania społeczne, strukturę rodziny i inne (Obuchowska, 1983; Reykowski, 1992; Borecka - Biernat, Węglowska - Rzepa, 2000; Dębska, 2000).

Literatura przedmiotu wskazuje na różne kryteria klasyfikacji i modele zachowań interpersonalnych. Wybrane modele klasyfikacji zachowań społecznych omówiono poniżej.

Z. Zaborowski (1968) przedstawił model klasyfikacji zachowań wzorowany na koncepcji K. Horney. Autor wyróżnił sześć następujących stylów zachowania ludzi w kontaktach interpersonalnych: *styl agresywno - zaczepny, styl podejrzliwy, styl współzawodniczący, styl nacechowany rezerwą, zachowanie opiekuńcze, zachowanie zależne.*

Według Z. Zaborowskiego (1968) manifestowanie konkretnego stylu zachowania jest wynikiem realizowania przez jednostkę określonych potrzeb, np. współzawodnictwa, przynależności.

K. Pospiszyl (1973) dla wyodrębnienia rodzajów zachowań społecznych wziął pod uwagę dwa kryteria: rodzaj przejawianej aktywności społecznej, oceniany na kontinuum nadmierna aktywność - nadmierna bierność oraz rodzaj nastawienia uczuciowego, wyrażanego w wymiarze propulsja - repulsja. Według autora wadliwa postawa społeczna cechuje się nadmiernym dążeniem do kontaktów społecznych, stałym unikaniem tych kontaktów, bezkrytycznym stosunkiem do innych lub zdecydowanie wrogim nastawieniem do otoczenia. Przedstawiając dwa główne, wyróżnione przez K. Pospiszyla wymiary w układzie współrzędnych otrzymano cztery następujące rodzaje wadliwych postaw społecznych: *aktywność społeczną z propulsywnym nastawieniem do ludzi, bierność społeczną z propulsywnym nastawieniem do ludzi, aktywność społeczną z nastawieniem repulsywnym do innych oraz bierność społeczną z postawą repulsywną* (Pospiszyl, 1973).

Koncepcja A. Gyruckiej (1976), oparta o kryterium aktywność - bierność wskazuje na istnienie dwóch typów zachowań, występujących w sytuacji zespołowego zachowania tj. na zachowanie aktywne i zachowanie bierne. Autorka wymieniła dziesięć kategorii czynności społecznych, do których zalicza: *kierowanie, inicjatywa, protest, zachęta, ocena, informowanie, pytania, zgoda, podporządkowanie, wykonawstwo.* Wskaźniki nasilenia informują o częstości występowania poszczególnych czynności w badanym odcinku społecznego zachowania.

M. Ziemska (1979) zajmując się badaniem niewłaściwych postaw rodzicielskich w relacji rodzic - dziecko uwzględniła w swych analizach dwa wymiary: uległość - dominacja oraz nadmierny dystans - nadmierna koncentracja. Autorka otrzymała cztery wymiary zaburzonego kontaktu interpersonalnego: *kontakt zbyt bliski, kontakt uporczywie korygujący, kontakt agresywny i ucieczka od kontaktu.*

R. Carson (1970) opisał główne wymiary zachowań interpersonalnych w podobny sposób do powyżej przedstawionej klasyfikacji M. Ziemskiej. Wyróżnił on: *dominację - submisję i miłość - wrogość*. Zdaniem autora wymiar dominacji - submisji obejmuje typ zachowań dominatywnych, asertywnych, dyrektywnych, kontrolujących a także wycofujących, naśladowczych. Wymiar miłość - wrogość zawiera zachowania akceptujące, afiliatywne, jak i zachowania im przeciwstawne, tj. nienawistne, agresywne, karzące (za Węglowska - Rzepa, 2000).

Na uwagę zasługuje także klasyfikacja zachowań interpersonalnych przedstawiona przez M. Argyle (1991), która w pewnym stopniu przypomina powyżej zaprezentowane ujęcia. Autor wyróżnił dwa następujące wymiary zachowań interpersonalnych: dominacja - zależność oraz niska afiliacja - wysoka afiliacja. Konstruując z tych wymiarów układ współrzędnych M. Argyle otrzymał cztery płaszczyzny, umożliwiające sklasyfikowanie różnych form zachowania społecznego, do których należą: *dominacja - wysoka afiliacja* (dominacja), *zależność - niska afiliacja* (wroga submisja), *zależność - wysoka afiliacja* (przyjazna submisja), *dominacja - niska afiliacja* (wroga dominacja).

Według J. Reykowskiego (1980) zachowania i działalność człowieka winno rozpatrywać się z punktu widzenia jego stosunku do szeroko rozumianych wartości. W zależności od tego autor wyodrębnia trzy rodzaje działalności. Pierwszy rodzaj działalności, określany mianem *produktywnej*, jest ukierunkowany na wytwarzanie wartości a także na przyczynianie się do ich wytwarzania. Drugi rodzaj działalności, tzw. *receptywny* ma na celu zyskiwanie i konsumowanie wartości. Działalność destrukcyjna jest niszczącą pewne wartości.

J. Reykowski (1980) zakłada, iż wszystkie wymienione typy działalności mogą odbywać się ze względu na różne układy odniesienia, np. podmiot, inni ludzie, grupy społeczne. W przypadku, gdy człowiek podejmuje działania ze względu na własny interes J. Reykowski (1980) mówi o zachowaniach *egocentrycznych* (tzw. czynności ipsocentryczne, egoistyczne, eksploatorskie, destrukcyjne), zaś gdy podejmowane są one na rzecz innych, wtedy określa je mianem *prospołecznych* (tzw. czynności altruistyczne, pomocne, kooperacyjne). Oba wymienione wyżej główne typy zachowań są społecznymi.

Wśród wielu teorii wyjaśniających naturę ludzkiego funkcjonowania jedną z czołowych pozycji zajmuje interpersonalna koncepcja osobowości, opracowana przez T. Leary'ego (1957). W niniejszej rozprawie przyjęto ją za mającą kluczowe znaczenie dla zweryfikowania postawionych hipotez badawczych.

T. Leary (1957), nawiązując do koncepcji interpersonalnego funkcjonowania osobowości

H. Sullivana oraz topologicznej koncepcji K. Lewina założył, że zachowania ludzi w bezpośrednich kontaktach nie opierają się na zasadzie wzajemnych reakcji, (w rozumieniu behawiorystycznym) lecz wynikają one ze świadomości własnej samooceny, wiedzy o drugiej osobie i o tym, jak jednostka jest odbierana przez tę osobę.

T. Leary podkreślał, że wiedza pochodząca ze spostrzegania siebie, jak i innych osób może być w różnym stopniu adekwatna do rzeczywistości i w związku z tym wpływać harmonizująco bądź zakłócająco na przebieg relacji międzyludzkich.

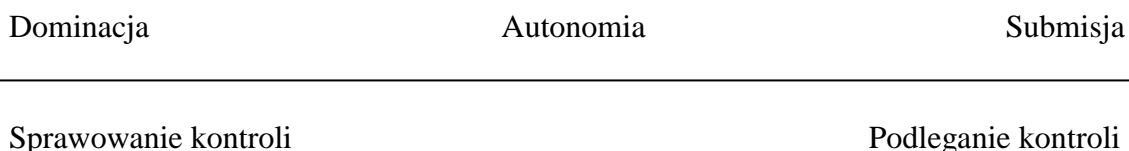
Bazując na materiale badawczym T. Leary opracował system opisu i klasyfikacji zachowania się ludzi w kontaktach interpersonalnych. Wykorzystując metodę analizy czynnikowej autor wskazał dwa wymiary stanowiące niejako „rusztowanie” dla zasadniczych stylów funkcjonowania interpersonalnego. Pierwszy wymiar dominacja - submisja, określane jest wymiarem kontroli. Natomiast drugi wymiar oraz miłość - wrogość autor określa wymiarem ustosunkowania emocjonalnego.

Rozpatrując wymiar kontroli należy stwierdzić, iż pozycję każdej jednostki w kontakcie z drugą można przedstawić na skali o charakterze kontinuum, którego krańcowe odcinki obrazują nastawienie jednorodne w treści, tzw. skrajną dominację lub submisję, zaś pozycje środkowe wskazują różne stany, np. autonomię, ambiwalencję czy obojętność (rys.5).

Każdy w kontakcie z innymi może pełnić swoistą funkcję kontrolną, przejawiającą się w planowaniu, ocenianiu oraz stanowczym stawianiu tez w dyskusji. Zdarzają się też sytuacje przeciwnie, kiedy osoba podejmuje się wykonywania poleceń, wycofuje się z reprezentowanego stanowiska, a zatem ulega wpływowi innych.

Jak wskazują wyniki badań tendencja do dominacji, autonomii lub uległości u poszczególnych jednostek utrwała się przybierając charakter stałej cechy osobowości i decyduje o funkcji pełnionej przez daną osobę w kontaktach z innymi (Stanik, 1980).

Rys. nr 5. Kontinuum wymiaru kontroli.

Źródło: Stanik J.M., (1994), s.2

Drugi, wyróżniony przez T. Leary'ego wymiar, decydujący o stylu funkcjonowania interpersonalnego stanowi kontinuum ustosunkowania emocjonalnego, tj. wrogość - miłość (afiliacja) (rys.6). W każdym bowiem kontakcie międzyludzkim osoby przejawiają względem siebie uczucia lub, co rzadko się zdarza, są wobec siebie obojętne.

W jednym przypadku nastawienie danej jednostki cechuje akceptacja drugiej osoby, chęć zrozumienia jej spraw i udzielenia jej pomocy. Natomiast w innym przypadku stosunek emocjonalny do danej osoby przejawia się odrzuceniem, chęcią jej ukarania i lekceważeniem. W relacjach międzyludzkich można także spotkać tzw. brak nastawienia, czyli stosunek obojętny. Obserwuje się go w kontaktach krótkotrwałych, przelotnych np. urzędnik - petent, pasażerowie w pociągu.

Istnieją empiryczne dowody potwierdzające, że nastawienie uczuciowe do ludzi kształtuje się u jednostki w toku procesu socjalizacji, tworząc względnie stabilną podstawę stosunku do innych, a także pewne oczekiwania co do ich zachowań (Stanik, 1980).

Rys. nr 6. Kontinuum wymiaru ustosunkowania emocjonalnego.

Wrogość	Obojętność	Afiliacja

Źródło: Stanik J.M., (1994), s.3

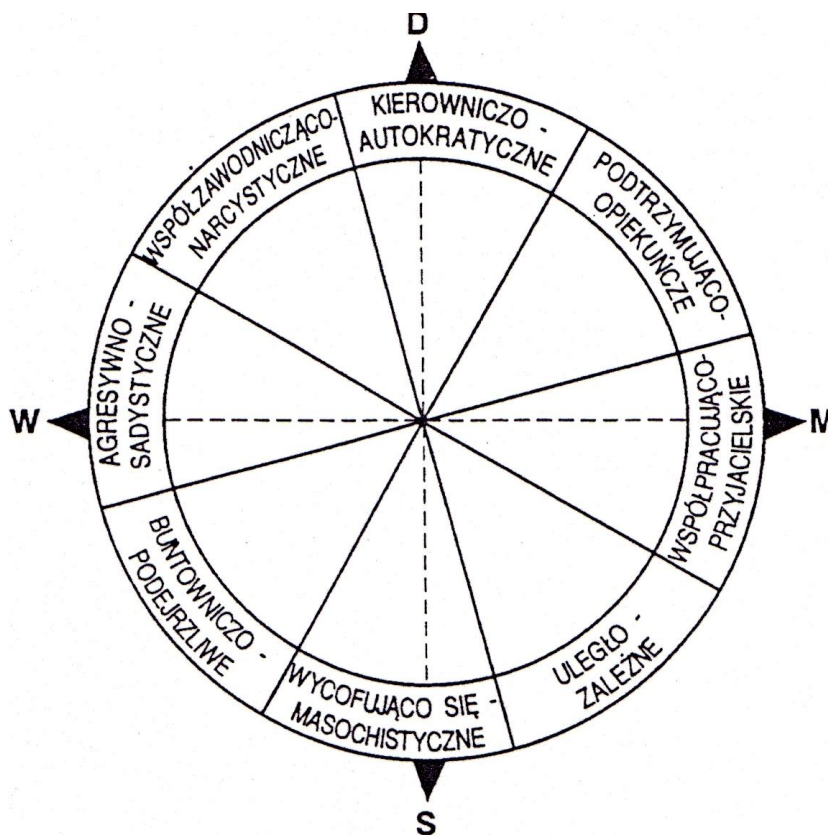
Omówione powyżej dwa fundamentalne wymiary komunikacji interpersonalnej są niezależne od siebie i tworzą układ współrzędnych, dzielących płaszczyznę na cztery obszary:

- *wroga dominacja*
- *przyjazna dominacja*
- *wroga submisja*
- *przyjazna submisja*.

Rozpatrując zróżnicowanie natężenia omawianych składowych w konkretnym zachowaniu interpersonalnym T. Leary wyodrębnił 16 stylów funkcjonowania interpersonalnego, z których 8 odnosi się do normy, natomiast 8 dotyczy zaburzeń w zachowaniu. Autor zaznacza, że istnieją płynne połączenia między sąsiadującymi ze sobą stylami zachowania oraz, że omówione style są uogólnionym, skrótowym opisem komunikacji interpersonalnej.

Kołowy model różnych stylów komunikacji interpersonalnej przedstawia rys 7.

Rysunek nr 7. Kołowy model klasyfikacji stylów interpersonalnego zachowania.

Źródło: Stanik J.M. (1980), s. 8

Poniżej zamieszczono charakterystykę stylów interpersonalnych wyróżnionych przez T. Leary'ego.

Zachowanie kierowniczo - autokratyczne, cechuje się dominacją z elementami pozytywnego uczucia. Styl ten zawiera wszystkie przejawy aktywności, wykazujące wewnętrzne i zewnętrzne tendencje do przywództwa i kompetencje w aspekcie współpracy, która zakłada zasadniczo korespondowanie interakcji z celami.

Zachowania z tej kategorii mają charakter apodyktyczny i komunikują następujące stanowisko: *Jestem osobą silną, kompetentną, na której możesz polegać. Mogę skutecznie poprowadzić cię do osiągnięcia celu.* Jednostka z takim charakterem dąży do wywołania zachowań dopełniających, odznaczających się posłuszeństwem i szacunkiem. Stylowi temu często towarzyszy pedanteria i dogmatyzm.

Zachowanie podtrzymująco - opiekuńcze, charakteryzują pozytywne uczucia do partnera, lecz zabarwione komponentem dominacji, co uwidacznia się w oferowaniu drugiej osobie

wsparcia i pomocy. Zachowanie tego typu cechuje pewność siebie i stanowczość, jednakże w bardziej osobistej i przyjaznej formie.

Styl ten wyraża stanowisko: *Jestem silną, kompetentną i empatyczną osobą, na której zrozumienie i poparcie możesz liczyć.* U osób cechujących się tym stylem można zaobserwować tendencję do nakłaniania innych, by reagowali w formie zależności i aprobaty uczuciowej, czyli zachowywali się w stylu uległościowo - współpracującym. Skrajne formy zachowania charakterystyczne dla tego stylu zawierają w sobie przejawy odpowiedzialności za innych, samopoświęcenie i siłę Ego, łącznie z przesadną opiekuńczością i zainteresowaniem skierowanym na dobro innych.

Kolejnym omawianym stylem jest *zachowanie współpracująco - przyjacielskie*. Cechą właściwą dla tego stylu jest pozytywny, afiliatywny stosunek, z podtekstem submisji, do drugiej osoby. Oparty jest na współpracy i kompromisie, w którym utrzymanie harmonii jest ważniejsze niż jakikolwiek przejaw indywidualnego wyróżnienia. Zachowania charakterystyczne dla tego stylu są w najwyższym stopniu współdziałające, zgodne i skłaniają innych, aby byli popierający oraz przyjaźni.

Zachowania te wyrażają postawę: *Jestem nastawiony przyjaźnie, zgodnie, niewyzywająco i chciałbym, abyś mnie lubił.* Skrajne zachowania tego typu cechuje nadmierna wylewność, konwencjonalność oraz gotowość do kompromisu w obliczu potencjalnej niezgody.

Główną cechą *zachowania uległo - zależnego* jest submisja, wzbogacona o takie składniki jak przyjaźń i afiliacja. Przejawia się to w okazywaniu słabości, manifestowaniu podziwu, szacunku i zaufania wobec innych w celu uzyskania ich pomocy.

Ten styl zachowania wyraża następującą postawę: *Jestem słabą i bezradną osobą potrzebującą twojej pomocy i wsparcia.* Ma to nakłonić innych do udzielania pomocy, porady i wsparcia, tj. do zachowania kierującego i odpowiedzialnego. Skrajne formy tego zachowania przejawiają się w wierności, wkradaniu się w łaski, aż do całkowitego przywiązania się do osoby, do której jest ono kierowane.

Zachowanie wycofująco - masochistyczne wyraża się w przesadnej submisji, jednakże z domieszką wrogości czy nawet agresji. Polega na samowyrzeczeniu się przez posłuszeństwo, poddanie i manifestowaną skromność.

Jednostka charakteryzująca się tego typu zachowaniem komunikuje innym: *Jestem słabą, upośledzoną i bezwartościową osobą, dopraszającą się twojej dominacji, odrzucenia i pogardy.* Zachowania takie wyrażają nieśmiałość, bojaźń i samopotępienie. W innych osobach wywołuje to najczęściej reakcje okrutne, pogardliwe. W skrajnej postaci zachowanie wycofująco - masochistyczne przybiera formę płaszczycej się słabości, samopotępienia

i koresponduje z niektórymi odmianami depresji.

Do *zachowań buntowniczo - podejrzliwych* zalicza się cztery typy zachowań. Pierwszy typ to zachowania wrogie i antyspołeczne, wynikające ze względnej bierności i bezsilności. Drugi typ to zachowania typu zimnego dystansu, przez które dana osoba może okazać bierne odrzucenie i nieufność wobec innych. Trzeci typ zachowań cechuje nieufność, przekora, zawziętość i prowokacyjna niekonwencjonalność. Należą tu również zachowania czwartego typu komunikujące wyobcowanie spośród innych ludzi i odrzucające określone normy społeczne, które osobnik traktuje jako fałszywe i obłudne.

Styl ten wyraża stanowisko: *Odrzucam cię i nie wierzę ci, ponieważ jesteś lub z pewnością staniesz się niewart mego uczucia i uwagi*. Zachowania z tej kategorii powodują odrzucenie, oburzenie, karzące reakcje ze strony innych. Skrajne formy tego typu zachowania cechuje znaczna podejrzliwość, zawziętość oraz bezkompromisowe odrzucenie władzy i autorytetów.

Styl zachowania określony mianem *zachowań agresywno - sadystycznych* wyraża bezpośredni stosunek wrogości z podtekstem dominacji. Manifestuje się to zarówno w postaci agresji słownej przez np. nadmierny krytycyzm, sarkazm, wyzwiska, jak i w formie bezpośrednich aktów fizycznych. Wyraża dążenie do wyrządzenia komuś szkody natury moralnej lub fizycznej. Zachowania z tej kategorii są wynikiem frustracji jednostki, powstałej w konsekwencji licznych niepowodzeń życiowych w doświadczeniach z innymi ludźmi. Agresywno - sadystyczny sposób bycia ma wywołać w innych lęk, poczucie winy oraz skłaniać do uległości i bezwzględного podporządkowania się. Skrajne formy tego typu zachowań cechuje okrucieństwo i sadyzm.

Zachowanie współzawodnicząco - narcystyczne wykazuje pewne podobieństwo do stylu kierowniczo - autokratycznego, jednakże dominacja w tym przypadku zawiera element wrogości. Zachowanie typowe dla tego stylu cechuje dewaluacja wartości drugiej osoby, duma oraz przesadne akcentowanie własnej niezależności, w wyniku czego osobnik zyskuje samopotwierdzenie. W kontakcie interpersonalnym druga osoba jest eksploatowana i stanowi konieczne tło, na jakim wykazuje się własną przewagę.

Zachowania te wyrażają następującą postawę: *Jestem wyższy niż ty, a ty będąc osobą podrzędną, jesteś ledwie wart poważnego traktowania przeze mnie*. Wywołują one u innych reakcje submisyjne lub wrogie (Stanik, 1994).

Przedstawione powyżej charakterystyki zachowań międzyludzkich stanowią pewien skrótowy, uogólniony opis komunikacji interpersonalnej, w której zaznaczono jedynie zasadniczy rys, typowy dla poszczególnych stylów. Tym samym owe charakterystyki nie

mogą zastąpić wszystkich konkretnych odmian zachowania ludzi w kontaktach interpersonalnych, które każdorazowo uzależnione jest od warunków określonej sytuacji i specyficznej treści doświadczeń poszczególnych jednostek wchodzących w interakcje (Stanik, 1980).

Uczestnicząc w różnorodnych kontaktach społecznych człowiek może zachować się w dowolny sposób, manifestując jeden z opisanych wyżej stylów zachowania. Istnieją jednak dowody na to, że tak się nie dzieje. Obserwacja interakcji społecznych różnych osób doprowadziła do stwierdzenia, iż u jednych występuje dość szeroki repertuar stylów społecznego zachowania a u innych jest on bardzo wąski i sprowadza się do zachowań jednorodnych, mimo zmiany sytuacji. Wiąże się to z problematyką *indywidualnej spójności* czy *plastyczności, adekwatności* zachowania człowieka w kontaktach społecznych.

Według T. Leary'ego czynnik określany jako *plastyczność zachowania* ma istotny wpływ na relacje interpersonalne. Rozpatrywana na kontynuum cecha *plastyczności zachowania* jednostki może przybierać różne wartości, należące do trzech kategorii, takich jak: sztywność, elastyczność, chwiejność/ rozproszenie (rys. nr 8)

Rys. nr 8. Kontynuum wymiaru plastyczności zachowania.

Sztywne

Elastyczne

Chwiejne/ rozproszone

Źródło: Stanik J.M., (1994), s. 8

Zachowanie cechujące się sztywnością to zachowanie nieadekwatne do danej sytuacji, według utrwalonego wzorca, mimo zmian w sytuacji zewnętrznej. Przykład może stanowić zachowanie jednostki autorytarnej, która w każdej sytuacji społecznej będzie manifestowała zachowania wrogie, nacechowane surowością względem innych, nietolerancyjne a także często otwarcie agresywne.

Dla zachowania rozproszonego znamienne jest duża zmienność nastrojów, emocji i celów działania. Zachowania chwiejne wyznaczane są często przez bodźce zewnętrzne.

Natomiast postępowanie giętkie i elastyczne polega na umiejętności modyfikowania programów działania oraz czynności odpowiednio do zmiany warunków, tak aby wyznaczony wcześniej cel mógł zostać osiągnięty.

W kontaktach społecznych zachowanie elastyczne odznacza się optymalnym doбором technik komunikacyjnych, które sprzyjają współdziałaniu. Zakłada ono występowanie po stronie podmiotu umiejętności prawidłowej percepcji zadań w toku współdziałania oraz prawidłowe spostrzeżenie i ocenę wzajemnych ustosunkowań emocjonalnych. Istotna jest tu także zdolność adekwatnej samokontroli zachowań wobec istniejących lub zmieniających się zachowań innych osób, możliwość modyfikowania swych zachowań pod wpływem zmieniających się warunków oraz wprowadzanie korekty, co do stawianych celów (Stanik, 1980).

W koncepcji T. Larey'go każdy sposób zachowania wywołuje odpowiednie zachowanie dopełniające, np. zachowanie współzawodnicząco - narcystyczne wywołuje poczucie niższości lub submisyjną wrogość. Zasada ta leży w centrum omawianej koncepcji. Autor uważa bowiem, że zachowanie w kontaktach interpersonalnych dotyczy wymiany uczuć, co wynika z potrzeby bezpieczeństwa. Zatem dobór konkretnych stylów zachowania jest rezultatem uczenia się zachowań zapewniających poczucie bezpieczeństwa (Stanik, 1994).

Familiolodzy twierdzą, że pewną wskazówką w doskonaleniu własnych relacji z innymi ludźmi jest uczenie się i rozwijanie tych umiejętności, które ułatwiają i pogłębiają wzajemne kontakty, a więc umiejętności interpersonalnych. Tego od najmłodszych lat jednostka uczy się w rodzinie, która stanowi interpersonalny system społeczny. Zaczerpnięte z dzieciństwa wzory komunikowania przenoszone są do dorosłego życia. Zatem o pozytywnym lub negatywnym charakterze kontaktów z innymi świadczą doświadczenia wyniesione z domu rodzinnego (Zaborowski, 1994; Kłosek - Nita, 2000).

3. Niektóre determinanty zachowań społecznych w okresie młodości

W początkowym okresie życia, obejmującym czas od niemowlęctwa do wieku przedszkolnego to rodzina odgrywa główną rolę w procesie socjalizacji dziecka. Pierwsze kontakty społeczne nawiązuje ono z matką, a następnie z ojcem, rodzeństwem oraz innymi domownikami.

W młodszym wieku szkolnym, dorastania i okresie młodzieńczym dominującą rolę w procesie socjalizacji przypisuje się szkole, kontaktom koleżeńskim oraz kontaktom nawiązywanym w ramach działalności różnych organizacji młodzieżowych, także w warunkach pracy zawodowej (Skorny, 1987).

Oddziaływanie rodziny na rozwój społeczny dziecka ma charakter spontaniczny, nie wynikający z określonego programu działalności wychowawczej. Postawy społeczne, zdeterminowane w dużym stopniu przebiegiem socjalizacji w pierwszych latach życia, zależą od atmosfery współżycia panującej w domu rodzinnym, metod wychowawczych rodziców stosowanych przez rodziców, struktury rodziny oraz od wzorców zachowania społecznego, którymi prezentują rodzice (Poraj, 1988).

We wczesnym etapie rozwoju przejmowanie norm, wartości i postaw odbywa się przez proces naśladowania rodziców. Rodzice są na ogół pierwszymi wychowawcami, pokazującymi dziecku świat oraz kształtującymi stosunek do rzeczywistości. Miłość i doświadczenie zdobyte w życiu rodzinnym stanowią istotę życia, podstawę wszelkich emocjonalnych powiązań między dziećmi a innymi osobami spoza rodziny (Pawłowska, 2001).

Obcowanie dziecka z dorosłymi, głównie w aspekcie cech ich osobowości, uznaje się za jeden z najważniejszych czynników rozwoju dziecka (Wygotski, 1971; Kubik, 1999; Przetacznik - Gierowska, Tyszkowa, 2002).

Oddziaływanie rodziców na Ego dziecka przejawia się w ocenie, wartościowaniu, etykietowaniu zachowań dziecka, w dostarczaniu mu wzorców osobowych oraz przejawianiu oczekiwań zachowań społecznie aprobowanych (Grac, 1996; Pecyna, 2000).

Przez długi czas rodzice stanowią dla dziecka bezwzględny autorytet, zatem wiernie, bez zastrzeżeń przejmuje ono ich styl życia, postępowania i wartościowania. Dopiero z czasem bierne naśladowanie zastępowane jest przez świadomy wybór i niezależną decyzję.

R. Bruynooghe (1986) twierdzi, że każdy rodzaj relacji między rodzicami a dzieckiem można wyrazić w trójwymiarowej przestrzeni, obejmującej kontakty o charakterze biologicznym, prawnym oraz psychospołecznym.

Wymiar biologiczny związany jest z opieką nad dzieckiem w okresie prenatalnym i perinatalnym. Prawny aspekt relacji dotyczy stopnia pokrewieństwa, praw dziedziczenia majątku i prawa opieki nad dzieckiem. Natomiast kwestie psychospołeczne określane są przez wywiązywanie się rodziców z ról psychospołecznych, związanych z prowadzeniem domu i wychowaniem dziecka.

Model opisany przez autorkę w szeroki sposób ujmuje relacje rodzica z dzieckiem. Zaznacza się w nim, że kategoria społeczna ludzi określanych mianem „nie - rodziców” to osoby, które myślą o sobie, jak o rodzicach, ale nie biorą udziału w materialnym

i psychicznym wymiarze sprawowania opieki nad dzieckiem, np. matki, ojcowie porzucający swoje dzieci.

Podkreśla się, że dla rozwoju społecznego jednostki istotną wartość mają nie tylko pozytywna postawa rodziców wobec swoich dzieci, bez względu na ich uzdolnienia, wiek i wygląd, ale także całokształt stosunków tworzących *klimat rodzinny* (uczuciowy) (Rembowski, 1986).

Istnieją empiryczne dowody na to, że występuje ścisły związek między osobowością a dojrzałym rodzicielstwem. Dojrzałe rodzicielstwo może wpływać na obniżanie się egocentryzmu, na kształtowanie się poczucia odpowiedzialności, empatii oraz wyzwalać gotowość do realizacji ról społecznych (Rostowska, 2003).

Rodzice oddziałują na rozwój psychospołeczny dzieci przez stosowanie określonych metod wychowawczych. Niekorzystny wpływ mogą wywierać zarówno nadmierna surowość, przesadny rygorizm, stosowanie licznych kar, zakazów i nakazów, jak też wychowanie w duchu permissywnym, przesadna opieka, troskliwość, połączona z ograniczaniem samodzielności (Poraj, 1988).

Nie bez znaczenia dla prawidłowego rozwoju społecznego jest także struktura rodziny. Zależy ona od tego czy dziecko posiada oboje biologicznych rodziców, ojczyrna lub macochę, od ich wieku, zawodu i pozycji społecznej. Odmienna sytuacja wychowawcza kształtuje się w rodzinie dwupokoleniowej, jak w rodzinie rozszerzonej. Istotna dla kształtowania postaw społecznych okazuje się również obecność rodzeństwa w grupie rodzinnej, jego wiek i liczba. Odmiennie bowiem nastawienia społeczne kształtują się u dziecka najstarszego, najmłodszego lub jedynaka, u dziecka będącego jedynym chłopcem wśród kilku siostr lub jedyną dziewczynką wśród kilku braci (Skorny, 1987; Kohnstamm, 1989).

Znajomość wzorów doświadczeń emocjonalno - społecznych, jakie były dostarczane dziecku w rodzinie stanowi często klucz do zrozumienia trudności w społecznym funkcjonowaniu jednostek (Gurycka, 1980; Kubik, 1999).

Po przekroczeniu tzw. *wieku dzieciennego pokoju* (określenie stosowane przez M. Debesse) dziecko wchodzi w sekundarny kontekst rozwojowy, o znacznie szerszym zasięgu niż środowisko rodzinne (Debesse, 1996; Przetacznik - Gierowska, Tyszkowa, 2002).

W tym okresie życia rozwój psychospołeczny jednostki dokonuje się częściowo na skutek oddziaływań rodziny i rodzinnych form aktywności, a częściowo pod wpływem pozarodzinnych środowisk życia. Należy jednak mieć świadomość, iż wyżej wymienionych oddziaływań nie można wyraźnie od siebie oddzielić.

Ważną funkcję w procesie socjalizacji pełnią takie instytucje, jak przedszkole i szkoła. Za ich pośrednictwem odbywa się bowiem wychowanie interpersonalne. Z. Zaborowski określa je jako „zespół metod i czynności mających na celu przygotowanie dzieci i młodzieży do

nawiązywania i utrzymywania konstruktywnych stosunków interpersonalnych zarówno w grupie, jak i poza nią oraz przygotowanie ich do twórczej, efektywnej współpracy i do zgodnego współżycia z innymi ludźmi” (Zaborowski, 1979, s.150).

W procesie takiego wychowania ważną rolę odgrywa działalność zespołowa, w której uczestniczą członkowie grupy. Znaczenie ma tu zachowanie nauczycieli, oceny za zachowanie oraz wzmocnienia o charakterze pozytywnym i negatywnym.

Grupa przedszkolna i klasa szkolna stanowią podstawowe jednostki organizacyjne w polskiej rzeczywistości edukacyjnej. Sprzyjają one zespołowej realizacji działań, która może przyjmować formę wspólnej zabawy, udziału w pracach społecznie użytecznych jak i innych. Działalność zespołowa sprzyja kształtowaniu umiejętności współpracy, współdziałania i wytworzeniu prawidłowych stosunków interpersonalnych w grupie.

Wychowawcze oddziaływanie placówek przedszkolnych i szkolnych w dużej mierze zależy od modeli zachowania prezentowanych przez nauczycieli, ze względu na skłonność dzieci do naśladowania postępowania dorosłych. Korzystny wpływ na kształtowanie postaw społecznych wywierają modele bezkonfliktowego zachowania nauczycieli, życzliwej postawy wobec dzieci, sprawiedliwego oceniania ich osiągnięć oraz prawidłowej organizacji pracy. Ważną rolę przypisuje się modelom demokratycznego stylu kierowania zespołem dziecięcym lub młodzieżowym, bowiem wpływają one na aktywizację oraz umiejętność zespołowego współdziałania.

Funkcję regulatora zachowań społecznych dzieci i młodzieży spełniają w szkole oceny za zachowanie się. Wpływają one pozytywnie na przebieg socjalizacji.

W procesie wychowania kierowanym przez przedszkole i szkołę jednym ze stosowanych środków wychowawczych są wzmocnienia o charakterze negatywnym i pozytywnym. Za ich pośrednictwem nauczyciel może kształtować korzystne współżycie w grupie (Skorny, 1987).

Na kształtowanie się postaw interpersonalnych wpływa także uczestnictwo i działalność w grupach rówieśniczych. Mogą one cechować się małą lub dużą liczebnością, mieć charakter formalny lub nieformalny, a ze względu na rodzaj więzi grupowej można wyróżnić grupy rodzinne, sąsiedzkie, zabawowe i inne. Członków grupy łączy więź grupowa, wynikająca ze wspólnoty zainteresowań i potrzeb, wspólnie wykonywanych zadań. Grupa społeczna posiada strukturę wyznaczoną przez układ stosunków interpersonalnych oraz normy określające postępowanie jej członków.

W zależności od treści norm grupowych opinia grupy może wpływać korzystnie na proces socjalizacji lub być powodem powstających w nim zaburzeń. Z pozytywnym

wpływem opinii grupy wiąże się aprobatą, nagradzanie czynności prospołecznych oraz dezaprobatą dla działań społecznie szkodliwych. Natomiast negatywne oddziaływanie grupy na przebieg procesu socjalizacji wiąże się z tolerowaniem przez nią działań o charakterze aspołecznym (Obuchowska, 1982).

Okres dorastania jest okresem krytycznym dla kształtowania się przyjaźni i stawiania się członkiem znaczącej grupy rówieśniczej. Dorastający nie chcą być spostrzegani jako różniący się od siebie i często wykazują tendencję do dostosowywania się do norm ustalonych przez grupę rówieśniczą.

4. Osobowościowe wyznaczniki zachowania społecznego w okresie młodości

Współcześnie panuje pogląd, iż interakcyjny model osobowości uwzględnia istnienie stabilnych, podstawowych cech osobowości, które wchodzą w interakcję z właściwościami poszczególnych sytuacji, wspólnie kształtują zachowanie społeczne. Zakłada się, że dana osoba ma pewne predyspozycje osobowościowe, by w konkretnej sytuacji społecznej zachować się w określony sposób.

Istnieją naukowe dowody na to, iż cechy osobowości nabierają stabilności wraz z wiekiem jednostki. W okresie niemowlęctwa w znacznym stopniu podlegają one wpływom biologicznym i środowiskowym, w okresie dzieciństwa stają się coraz bardziej trwałe, by po 7 roku życia ustabilizować się. Okres adolescencji cechuje wiele nowych zachowań, stąd można odnieść wrażenie, że cechy leżące u ich podłoża stają się w tym czasie wyraźniejsze niż dotychczas. Stałość cech osobowości sukcesywnie zwiększa się, co najmniej do 30 roku życia, co związane jest się z gromadzeniem nowych doświadczeń oraz z oddziaływaniem wzrostu i rozwoju struktur mózgowych (Plomin, 1986; Oleś, 2002).

Istnieje wiele cech osobowości, które oddziałują na zachowanie jednostki. Do najważniejszych z nich zaliczane są przez M. Agryle (1991) takie, jak: motywacja społeczna, biologiczne jądro osobowości, inteligencja i inne zdolności, zmienne demograficzne, budowa ciała i wygląd, struktura poznawcza oraz sytuacyjne powiązanie cech osób.

W sytuacjach społecznych ludzie wydają się poszukiwać wielu celów, np. chcą być aprobowani i znaleźć przyjaciół, dominować lub uzależnić się od innych, być podziwianymi, pomocnymi lub otrzymywać wsparcie. Motywacja społeczna ma za zadanie realizację głównych celów, jakie stawia sobie dana osoba i w związku z tym wyznacza ona jej funkcjonowanie społeczne. Jeśli nastolatek ma np. silną motywację afiliacyjną, to będzie

chętnie uczestniczył w sytuacjach, w których może zostać nagrodzony nawiązaniem ciepłych i bliskich więzi.

Badania prowadzone nad strukturą osobowości dostarczyły informacji o cechach, tworzących tzw. *biologiczne jądro osobowości*, które są częściowo wrodzone, związane z budową ciała oraz ze sposobami funkcjonowania mózgu. Stanowią je dwa wymiary, a mianowicie: introwersja - ekstrawersja i neurotyzm (lęk) - stabilność emocjonalna. Badania wskazują, że korelują one z wieloma aspektami zachowań społecznych.

Ekstrawertycy częściej niż introwertycy przejawiają tendencje do rozmawiania z innymi, nawiązywania kontaktu wzrokowego, podejmowania roli lidera w grupie, bardziej angażują się agresję, nałogi oraz wybierają sytuacje wymagające społecznej aktywności.

Istotnym aspektem osobowości, związanym z funkcjonowaniem interpersonalnym jest struktura poznawcza człowieka. Różne sposoby określania i interpretowania wydarzeń prowadzą bowiem do odmiennych wzorów zachowania. Znaczące w tym procesie są postawy, przekonania i wartości. Jeden z najważniejszych elementów struktury poznawczej stanowi *samowyobrażenie*¹¹, które wpływa na zachowanie społecznie na wiele sposobów. Ważnym elementem samowyobrażenia, szczególnie w okresie młodości, jest obraz ciała (Agryle, 1991).

Wyraźne zmiany rozwojowe, zachodzące w okresie dorastania, istotnie wpływają na sposób widzenia siebie przez nastolatków, którzy szczególnie w tym okresie skoncentrowani są na cielesnym, seksualnym aspekcie Ja. Niektóre zmiany charakterystyczne dla tego okresu mogą wywołać dyskomfort fizyczny. Do najczęściej wymienianych należą: tyczkowaty wygląd, uwarunkowany gwałtownym przyrostem długości, ciężaru ciała i układu szkieletowego, wada wzroku, miesiączka, zmiany w obrębie twarzy, dotyczące okolic nosa i podbródka, wytryski u chłopców, zmiana głosu, duże dłonie i stopy, trądzik młodzieńczy, zwiększona aktywność gruczołów potowych, łojotokowych oraz tzw. niezgrabność ruchowa (Obuchowska, 2000).

Konsekwencje społeczne zmian fizycznych w adolescencji zależą od tego, czy jednostka należy do wczesnie czy późno dojrzewających nastolatków.

Jednostki późno dojrzewające są często przewrażliwione na punkcie swojej osoby, bo zostają poza ustalonymi normami rozwojowymi. Mają gorszy obraz siebie, wykazują troskę o akceptację społeczną, tendencję do niedojrzałości i zachowań mających zwrócić uwagę otoczenia.

¹¹ Termin *samowyobrażenie* odnosi się do tego, jak dana osoba świadomie spostrzega siebie (Agryle, 1991).

Jednostki wcześniej dojrzewające wyprzedzają normy rozwojowe, co wpływa na wykazywanie przez nie wyższego poziomu satysfakcji niż przez osoby późno dojrzewające. Zauważa się u nich występowanie większej skłonności do niezależności, ufania sobie oraz wyższego poziomu umiejętności społecznych (Obuchowska, 2000).

Wczesne dojrzewanie seksualne ma także implikacje dla zachowań seksualnych, do których niewątpliwie należą sytuacje, kiedy nastolatki są ciężarne czy zarażone chorobami przenoszonymi drogą płciową.

Zaznacza się, że wczesne lub późne dojrzewanie może mieć niewielkie konsekwencje psychiczne w przypadku dziewcząt. Inaczej jest w przypadku chłopców. Wcześniej dojrzewający mają szansę osiągać lepsze wyniki w sporcie, co związane jest z ich większym wzrostem i siłą w porównaniu z innymi rówieśnikami. Pewność siebie, wynikająca częściowo z sukcesów sportowych, sprzyja w kontaktom z dziewczętami (Brich, Malim, 1999).

Wymiarem Ego, związanym z samowyoobrażeniem, mającym wpływ na zachowania społeczne człowieka jest niewątpliwie jego *samoocena*, czyli zespół sądów wartościujących na temat swojej osoby, będący efektem porównania Ja realnego i moich możliwości z Ja idealnym, zadaniami i poziomem ich trudności.

Z badań wynika, że osoby różniące się poziomem samooceny przejawiają odmienne zachowania społeczne. Jednostki cechujące się niskim poziomem samooceny zwykle zajmują niską pozycję w grupie, są uwikłane w częste konflikty z otoczeniem, charakteryzuje je postawa submisyjna oraz tendencja do krytykowania innych ludzi. Osoby o bardzo wysokim poziomie samooceny często uczestniczą w konfliktach i cechuje je brak popularności w grupie. Z kolei osoby o umiarkowanie wysokim poziomie samooceny zajmują ponadprzeciętną lub wysoką pozycję w grupie społecznej i odznaczają się dużą efektywnością w kontaktach społecznych (Kulas, 1983).

Istotne znaczenie dla zachowań społecznych ma także stopień integracji Ja, czyli osiągnięcie tożsamości. Im bardziej zintegrowane samowyoobrażenie, tym bardziej spójne będzie zachowanie danej osoby.

Według E. Eriksona okres adolescencji cechuje kryzys rozwojowy określany jako tożsamość lub rozproszenie ról, poszukiwanie tożsamości. Odwieczne pytania młodzieży „Kim jestem?”, „Jaki jest cel mojego życia?” wskazują na rozproszenie Ego, zwłaszcza w trakcie integrowania różnych ról i doświadczeń. Podstawowym celem dorastającej jednostki jest zatem osiągnięcie dającej poczucie bezpieczeństwa i stabilności tożsamości Ja oraz świadomości siebie (Erikson, 2004).

J. Marcia dodał do teorii E. Eriksona nowy wymiar, wyróżniając cztery statusy tożsamości. Pierwszy status, określany jako *osiągnięcie tożsamości*, wiąże się z oceną swych wartości i wyborów życiowych oraz zaangażowaniem w osiągnięcie jakiegoś celu lub zawodu. Drugi status, czyli *przedwczesne ustalenie tożsamości*, polega na tym, że cele życiowe ustalili inni, np. rodzice, a jednostka nie próbując ich kwestionować, uznała je za swoje. Trzeci status tożsamości, określany mianem *rozproszenie tożsamości*, występuje gdy dana osoba nie zaczęła jeszcze badać swych celów i wartości. Ostatni, wyróżniony przez J. Marcie status, czyli *moratorium tożsamości*, to czas jakim, jednostka dysponuje na przemyślenie swych wartości i celów, jednocześnie znajdując się w centrum kryzysu tożsamości (Rostowski, 1997; Witkowski, 2000; Zimbardo, 2001).

Stany tożsamości korelują z zachowaniami społecznymi. Jednostki z ustaloną tożsamością cechują się wysokimi wynikami w nauce i większą odpornością na sytuacje stresowe. Ponadto osoby, które osiągnęły tożsamość oraz te, które znajdowały się w okresie moratorium miały najbardziej satysfakcjonujące kontakty z przedstawicielami obu płci. Ci ostatni doświadczyli jednak większego lęku oraz byli buntowniczy i rywalizujący. Jednostki cechujące się przedwcześnie ustaloną tożsamością częściej były autorytarne i ceniły posłuszeństwo oraz lojalność w kontaktach z innymi (Agryle, 1991).

Przez sytuacyjne powiązanie cech osób M. Agryle (1991) rozumie wymienianie sytuacji, które danym osobom sprawiają największą przyjemność. Przykład może stanowić osoba, która preferuje hałaśliwe przyjęcia i boiska piłkarskie. Ten sposób opisywania ludzi wskazuje na sytuacyjne powiązanie cech osób, w których ujawniają one różne style interakcji.

Jeden z osobowościowych składników, niezwykle znaczący w przebiegu stosunków międzyludzkich, stanowi empatia. Ten ważny regulator zachowania człowieka niejednokrotnie wykorzystywany jest do głębszego wnikania w wyjaśnienia motywacji zachowania się ludzi w różnych sytuacjach interpersonalnych. Empatia często jest także traktowana jako wskaźnik inteligencji społecznej (Rembowski, 1989; Piotrowska, 1994).

Termin *empatia* był używany w wielu znaczeniach. Pierwotnie posługiwano się nim głównie w estetyce, gdzie odnosił się do bezpośredniego udziału w doświadczeniu zmysłowym i emocjonalnym (Eisensberg, 2005).

W szerszym rozumieniu pojęcie *empatii* dotyczy trzech aspektów funkcjonowania jednostki, tj. emocjonalnego, poznawczego i wykonawczego.

Aspekt emocjonalny związany jest ze zdolnością danej jednostki do odczuwania tych samych emocji, co inni. Aspekt poznawczy dotyczy zdolności do trafnego rozumienia reakcji

innych. Natomiast aspekt wykonawczy obejmuje zdolność do reagowania na stany innych ludzi (Węgliński, 1980; Reykowski, 1992).

Definicja zaproponowana przez N. Eisenberg i J. Strayer (1987) określa *empatię*, jako reakcję afektywną, wynikającą ze spostrzegania lub rozumienia stanu emocjonalnego innej osoby, tożsamą z tym, co druga osoba czuje, lub z tym, co sądzimy, że może odczuwać. Zatem zawiera ona składniki zarówno poznawcze, jak i afektywne.

W niniejszej pracy przyjęto definicję empatii H. Davisa, który określa ją holistycznie jako „zespół konstrukcji teoretycznych, które dotyczą reakcji pojedynczego człowieka na doświadczenia innych. Przez pojęcie *konstrukcji teoretycznych* autor rozumie „procesy zachodzące u obserwatora oraz afektywne i nieafektywne skutki, które pojawiają się w wyniku owych procesów. Zjawisko empatii ma miejsce w sytuacji, kiedy "(...) osoba obserwatora styka się w jakiś sposób z obserwowanym i następuje pewien rodzaj reakcji ze strony obserwatora (poznawcza, afektywna i/lub behawioralna)" (Davis, 1999, s.23).

Bazując na swej definicji H. Davis (1999) stworzył model mediacji, który odnosi się do związku empatii z zachowaniami społecznymi (rysunek nr 9). Analizując zmienne, zawarte w tym modelu, można stwierdzić, że skoncentrowano się wokół pojęcia empatii dyspozycyjnej. Zakłada się tu, że stałe skłonności jednostek, związane z przyjmowaniem perspektywy¹², empatyczną troską¹³ i przykrością osobistą¹⁴, w znaczący sposób wpływają na występowanie specyficznych zachowań relacyjnych. Z przedstawionego schematu wynika także, iż indywidualne zachowania ludzi określa spostrzeganie ich przez inne osoby, co wpływa z kolei na te rodzaje relacji, które w danej sytuacji są możliwe.

Rozpatrując model mediacji M. H. Davisa należy zwrócić uwagę na dwa istotne aspekty.

Pierwszy z nich wiąże się faktem, że skutki społeczne odnoszą się do wielu różnych zjawisk, które mogą dotyczyć nie tylko działającej (przejawiającej empatię) jednostki ale, także obserwatorów (odbiorców). Przykład może stanowić sytuacja, w której nieprzychylnie spostrzeganie osoby przez innych, w zależności od stopnia zakomunikowania jej o tym, wywoła u niej gniew, depresję czy poczucie samotności. Zatem zachowanie jednostki i wynikająca z niego percepcja tego zachowania przez odbiorców mogą wywołać u nich mniej

¹² Przyjmowanie perspektywy stanowi poznawczy komponent empatii i jest dobrym predykatorem optymalnego funkcjonowania społecznego.

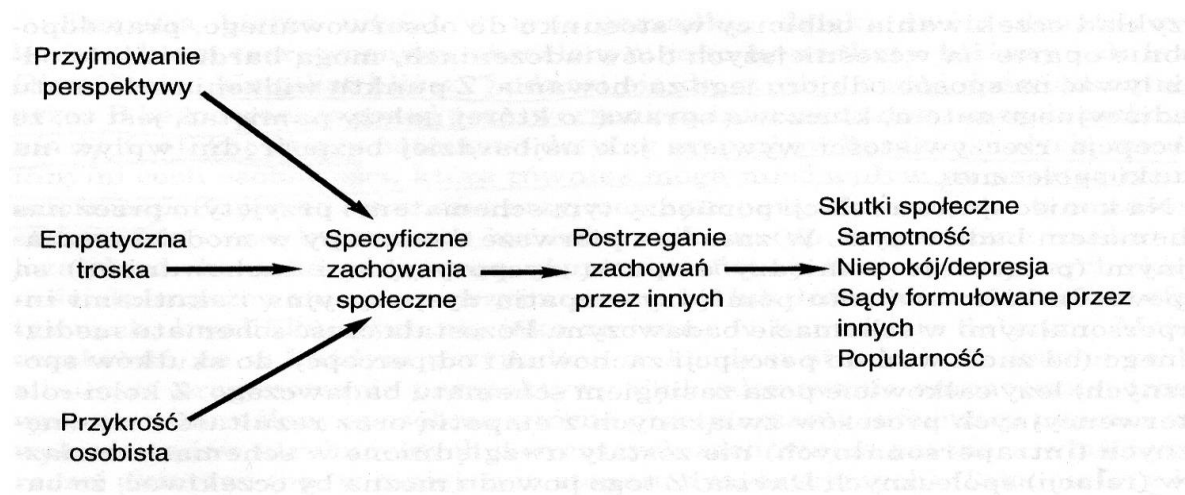
¹³ Empatyczna troska to składnik empatii, związany ze skłonnością do angażowania się w relacje z innymi.

¹⁴ Przykrość osobista to element empatii, dotyczący skłonności do irytacji i przeżywania ciągłego nerwowego napięcia oraz emocjonalnej wrogości (Kaźmierczak, Płopa, Retowski, 2006).

lub bardziej pozytywne nastawienie do działającej osoby. Jeśli te uczucia są podzielane przez większość obserwatorów, warunkują one popularność jednostki.

Drugi aspekt dotyczy założenia, że bezpośredni wpływ na rezultaty społeczne ma nie zachowanie jednostki, ale sposób, w jaki to zachowanie jest spostrzegane przez innych (Davis, 1999).

Rysunek nr 9. Model mediacji M.H. Davisa (1999).

Źródło: Davis (1999), s.203

Szukając źródeł empatii wskazuje się na biologiczne podłoże zachowań prospołecznych ludzi. Jest jednak prawdopodobnym, że doświadczenia nabywane, zarówno w domu rodzinnym, jak i w innych środowiskach społecznych wpływają na reakcje emocjonalne jednostki wobec innych ludzi (Gulin, 1994).

Rodzicielskie praktyki socjalizacyjne w pewnym stopniu odzwierciedlają strukturę genetyczną rodziców, która jest przekazywana potomstwu i wpływa na zdolność dzieci do empatyzowania z innymi. Obserwacja rodziców, którzy kierują procesem socjalizacji i kontakty z nimi oddziałują nie tylko na tworzenie się różnic indywidualnych związanych z empatią¹⁵, ale także na ich powstawanie w większym stopniu niż czynnik genetyczny. Zatem zakłada się, iż w aspekcie rozwojowym jakość empatii w dużym stopniu jest uwarunkowana sytuacją rodzinną (Płopa, 1990).

¹⁵ Z badań wynika, że różnice w empatycznym reagowaniu pojawiają się już u dzieci w drugim roku życia (Kulawska, 1995).

Zaznacza się, że rozwojowi empatii sprzyja środowisko, które zaspokaja emocjonalne potrzeby dziecka, zniechęca do nadmiernej koncentracji na sobie, przez co daje możliwość eksponowania emocjonalnych potrzeb innych, zachęca dziecko do doświadczania szerokiego zakresu emocji, dostarcza możliwości obserwowania i uczestniczenia w interakcjach społecznych, które wywołują emocjonalną wrażliwość.

Przyjmuje się, że rozwój reakcji empatycznych będzie pełniejszy, jeśli dziecko będzie miało dostępność modeli, które wyrażają ekspresję emocjonalną, wrażliwość i współczucie dla innych (Kulawska, 1995).

Z badań wynika, że istnieje związek między jakością wczesnych relacji rodzic - dziecko a reakcjami dziecka dotyczącymi przejawiania empatii. Stwierdzono, że dzieci przejawiające tzw. *bezpieczny styl przywiązania*¹⁶ częściej okazywały współczucie rówieśnikom niż dzieci przejawiające style przywiązania pozbawione poczucia bezpieczeństwa (Eisenberg, 2005).

Warto dodać, że dzieci 3 letnie pewnie przywiązane do swoich matek są generalnie bardziej uspołecznione, kompetentne emocjonalnie, współpracujące, wytrwałe, posłuszne i samokontrolujące się niż dzieci nie pewnie przywiązane, które częściej przejawiają negatywne formy zachowania. Natomiast dzieci cechujące się ambiwalentnym stylem przywiązania zachowują się zwykle prowokująco, antagonistycznie, impulsywnie, są napięte lub bezradne. Z kolei dzieci z unikającym wzorcem przywiązania częściej charakteryzuje zachowanie wrogie, powściągliwe oraz izolacja społeczna od innych dzieci (Rostowski, 2003).

Ponadto przeprowadzone w tym zakresie badania upoważniają do stwierdzenia, iż dzieci z silnym poczuciem zaufania do innych i poczuciem bezpieczeństwa w późniejszym wieku były mniej skoncentrowane na zaspokajaniu swoich potrzeb a bardziej skłonne do reagowania na potrzeby innych niż dzieci z niskim poczuciem bezpieczeństwa.

Zatem podkreśla się związek między wczesną więzią z innymi a reagowaniem emocjonalnym. Jakość relacji z najbliższymi osobami w ciągu pierwszych dwóch lat życia może w znaczący sposób determinować reakcje empatyczne w późniejszym wieku (Kulawska, 1995).

¹⁶ Bezpieczny styl przywiązania to jeden ze wzorców przywiązania występujący u niemowląt. Charakteryzuje się on wyraźnymi reakcjami niezadowolenia dzieci w czasie rozstania z matką i radosnym jej powitaniem po czasie nieobecności. Styl ten przejawia ok. 65% dzieci. Obok stylu opartego o bezpieczeństwo M. Ainsworth (w 1978 roku) wyróżniła styl przywiązania określane jako niepewno - unikający oraz styl niepewno - ambiwalentny przywiązania. Dla całości obrazu niniejszej problematyki warto dodać, że wyodrębniono czwarty styl przywiązania określane stylem zdeorientowanym (Rostowski, 2003).

W literaturze przedmiotu wskazuje się też na dowody powiązania między występowaniem empatii u dziecka a ciepłym, empatycznym wychowaniem rodziców (Plopa, 1990; Davis, 1999).

Rodzice, którzy stawiają swoim dzieciom wysokie wymagania, używają perswazji, by zapewnić dyscyplinę i oczekują dojrzałego zachowania, ale nie sprawują nadmiernej kontroli oraz nie stosują kar, prawdopodobnie wychowują dzieci przejawiające empatię (Eisensberg, 2005).

W dużej mierze rozwój empatii zachodzi wraz ze zdobywaniem doświadczeń społecznych, rozwoju struktur poznawczych i wzrastającą kontrolą emocjonalną. W okresie adolescencji jednostki są zdolne do empatyzowania z innymi, o ile w toku procesu socjalizacji taką umiejętność nabyły.

Związek empatii z zachowaniem społecznym jest bardzo wyraźny. Empatii przypisuje się rolę pośredniczącą w prezentowaniu różnego rodzaju zachowań społecznych. Zjawisko empatii nie zakłada, że zawsze skutkiem zaangażowania empatycznego będą działania na rzecz innych. Może się zdarzyć, że dorastający, charakteryzujący się egocentryzmem młodzieńczym skoncentruje się na sobie i będzie analizować swój stan emocjonalny, pojawiający się w odpowiedzi na cudze nieszczęście.

Emocjonalne i poznawcze konstrukty empatii mogą w różny i niezależny sposób wpływać na stosunki międzyludzkie. Jeżeli dorastający cechuje się brakiem kontroli emocjonalnej i różnicowania, to jego reakcja empatyczna może przybrać formę nadmierną lub egocentryczną i w efekcie zaowocować nieodpowiednim społecznie zachowaniem.

Ponadto należy mieć na uwadze, że nawet osoby cechujące się wysokim poziomem empatii nie prezentują takiej samej reakcji współodczuwania we wszystkich sytuacjach, np. w kontakcie z ludźmi, których nie lubią, z którymi są w konflikcie (Kulawska, 1995).

5. Emocjonalne uwarunkowania funkcjonowania społecznego w okresie młodości

Zjawiska emocjonalne mają istotne znaczenie dla kontaktów międzyludzkich. Na poziomie społecznym regulują kontakty z innymi. Mogą wiązać z innymi ludźmi bądź pozwalają zachować dystans społeczny wobec nich. Ponadto sprzyjają zachowaniom prospołecznym i stanowią część systemu komunikacji niewerbalnej (Zimbardo, 1999).

Z przeglądu literatury przedmiotu wynika, że nie istnieje jedna definicja emocji. Najczęściej jednak badacze uwzględniają w swych opisach, iż zjawiska emocjonalne charakteryzują się złożonym układem cech i podają pięć ich podstawowych komponentów. Należą do nich:

- czynnik lub wydarzenie wzbudzające albo przyspieszające reakcje, zmiany fizyczne, objawiające się pobudzeniem lub zahamowaniem autonomicznego układu nerwowego
- subiektywne doznania, które mają różne nasilenie i są przyjemne (dodatni znak emocji) bądź przykre (ujemny znak emocji)
- ekspresja emocji w zachowaniu, przejawiająca się w zmianach postawy, gestów, mimiki oraz w podejmowaniu określonych działań, w reakcji na źródło emocji
- aspekty poznawcze, określające świadomość i ocenę sytuacji jako sprzyjającej lub niesprzyjającej (Hurme, 2002).

Procesy emocjonalne mogą wywoływać różnorodne czynniki i sytuacje. Same emocje inicjują wielorakie reakcje. Determinanty procesów emocjonalnych można zakwalifikować do trzech kategorii. Są to czynniki naturalne, czynniki związane z daną emocją przez doświadczenie jednostki oraz czynniki wynikające ze związku powstałego między oczekiwaniami jednostki a informacjami z jakimi się styka (Eisensberg, 2005).

Czynniki naturalne wywołują emocje na podstawie wrodzonych właściwości organizmu. Należą do nich czynniki neuronalne (np. nueroprzekaźniki czy hormony mogą wywoływać depresję), bodźce pochodzące z narządów wewnętrznych oraz bodźce zmysłowe.

Czynniki związane z daną emocją przez doświadczenie jednostki to bodźce pierwotnie neutralne, tj. bez mocy wywoływania emocji, które dopiero mogą stać się dla człowieka źródłem nawet silnych emocji, w wyniku określonych wydarzeń, bowiem jednostka uczy się reagować na nie emocją np. dorastający pogryziony w dzieciństwie przez psa, na widok psów reaguje strachem.

Emocje mogą wywoływać także czynniki wynikające ze związku powstałego między oczekiwaniami jednostki a informacjami z jakimi się spotyka. Oczekiwania człowieka najczęściej dotyczą przyszłych zdarzeń oraz wyników jego własnej aktywności. Źródło

emocji może stanowić rozbieżność między oczekiwaniami a rzeczywistością np. bodźce nowe, zmienne, konfliktowe czy złożone. Zgodnie z tzw. *hipotezą optimum rozbieżności*, brak rozbieżności jest dla człowieka obojętny emocjonalnie, mała rozbieżność wzbudza w nim dodatnie emocje. Natomiast jeśli rozbieżność wzrasta, wtedy pojawiają się proporcjonalnie coraz silniejsze emocje negatywne (Zimbardo, 2001).

Podkreśla się, że wraz z wiekiem następuje zmiana warunków wywołujących reakcję emocjonalną. Omawiając czynniki wywołujące emocje należy zwrócić uwagę na fakt, iż wiele emocji powstaje w kontaktach z innymi ludźmi. Według I. Brethertona (1995) wzory relacji z innymi osobami są przechowywane w pamięci jako wewnętrzne modele robocze i mogą być aktywizowane w podobnych kontekstach nowego doświadczenia. Tłumaczy to, dlaczego wczesne wzory przywiązania w relacjach z rodzicami mogą wpływać na uczucia w stosunku do innych ludzi w późniejszym wieku (za Hurme, 2002).

Próbując udzielić odpowiedzi na pytanie o naturę emocji, należy zaznaczyć, iż istnieją dwa główne podejścia do tej problematyki. Podeście promowane przez natywinistów (Dougherty i in., 1996; Izard, 1998) oraz podejście prezentowane przez społecznych konstruktywistów (Mesquita, Frijda, 1992; Harre, Parrot, 1996).

Badacze wymienieni jako pierwsi twierdzą, iż istnieje ograniczona liczba emocji, które są biologicznie zdeterminowane i mają uniwersalny charakter. Społeczni konstruktywiści zakładają z kolei, że emocje są efektem wpływu społeczeństwa i kultury (za Hurme, 2002).

W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż kultura wpływa na socjalizację emocji na trzy sposoby. Pierwszy dotyczy faktu, że determinuje ona jakie emocje można wyrażać i jakie typy zachowań są dopuszczalne w ramach tej ekspresji. Po drugie kultura określa, które sytuacje wywołują poszczególne emocje oraz indukuje umowne gesty sygnalizujące postawy emocjonalne oraz język, służący do opisywania i wyrażania emocji. Po trzecie kultura reguluje istnienie i doświadczanie emocji złożonych¹⁷ (Eisensberg, 2005).

Podkreśla się, że szczególne znaczenie dla rozwoju emocjonalnego jednostki mają doświadczenia rodzinne.

Dorastający człowiek ma za sobą długi okres czasu, w którym podlegał wpływom oddziaływań wychowawczych rodziców. Kilkanaście lat obserwował i przeżywał wszystko, co wydarzyło się w rodzinie. Zaznacza się, że im młodsze dziecko, tym mniej świadomie

¹⁷ Mianem emocji złożonych określane są te, które zależą od świadomych ocen, mają charakter społeczny i odwołują się do umysłowych modeli Ja i innych ludzi (Eisensberg, 2005).

spoststrzega ono sytuację, ale emocje towarzyszące temu postrzeganiu są zawsze obecne. W wieku dorastania spoststrzeganie sytuacji rodzinnej, jak i uczucia temu towarzyszące są coraz wyraźniej uświadamiane. Ten okres rozwojowy sprzyja zainteresowaniu młodych ludzi sprawami relacji między kobietami a mężczyznami, zaczynają oni krytycznie postrzegać i oceniać funkcjonowanie swojej rodziny, bowiem z nią przebywają na co dzień. Prawdopodobnie na podstawie tych obserwacji (doświadczenia rodzinnego) kształtują się poglądy dotyczące własnej rodziny pochodzenia, a także rodziny, zakładanej w przyszłości przez młodą jednostkę. Jest wysoce prawdopodobne, że stopień i jakość ekspresyjności środowiska rodzinnego nie tylko odzwierciedla jakość rodzinnych interakcji, ale też w pośredni sposób uczy jednostki, jakie emocje i o jakim natężeniu powinny one wyrażać i/ lub przeżywać, a także jak regulować swoje emocje (Poraj, 1988; Rostowska, 2006).

Z uwagi na problematykę niniejszej pracy szczególnie ważną kwestią jest omówienie emocjonalnych determinant funkcjonowania społecznego w okresie młodości.

Wraz z wiekiem i zmianą relacji dziecka z otoczeniem doświadcza ono coraz większej liczby emocji, które są coraz bardziej różnorodne. W miarę rozwoju osobowości, dojrzałości społecznej i emocjonalnej jednostki potrafią wyrażać większość emocji, stają się niezależne uczuciowo od rodziców, a zewnętrzne objawy pobudzenia emocjonalnego są ograniczane i kontrolowane. Mimo wymienionych wyżej umiejętności młodzi ludzie nadal rozwijają się w tym zakresie aż do osiągnięcia dorosłości.

W okresie adolescencji zauważa się zmiany w zakresie emocji. Nie są one związane jedynie ze zmieniającym się obrazem własnej osoby. W tym okresie następuje silny wzrost wydzielania hormonów płciowych, co wpływa na zachowania społeczne prezentowane przez młodzież. Innymi czynnikami modyfikującymi przeżycia emocjonalne młodzieży są: wiek, płeć, temperament i środowisko (Obuchowska, 1982).

Zmiany w sferze emocjonalnej młodych ludzi można wiązać również z rozwojem Ego. S.T. Hauser i A. Safyer (1994) stwierdzili, że wraz z rozwojem Ego młodzież werbalizuje emocje bardziej zróżnicowane i konfliktowe. Ponadto badacze zauważyli różnice w tym zakresie między młodzieżą, w zależności od jej późniejszych dróg rozwoju Ego. Okazało się, że osoby przejawiające przyspieszoną drogę rozwoju Ego, wyrażały bardziej konfliktowe emocje niż ci, którzy zatrzymali się na kilka lat w rozwoju Ego. Smutek i złość były bardziej typowe dla młodzieży przejawiającej niższe poziomy rozwoju Ego. Z kolei osoby osiągające wyższe poziomy tego rozwoju wyrażały więcej entuzjazmu, bezstronności, ale także i lęku (za Harwas - Napierała, Trempała, 2002).

Kolejnym zjawiskiem emocjonalnym, silnie oddziaływującym na funkcjonowanie społeczne dorastających jest tzw. *pierwsza miłość*, która przypada najczęściej na okres młodości. Jej istotę stanowi idealizowanie obiektu miłości, a uczucie żywione do drugiej osoby jest niezwykle silne i głębokie. Zawęża ono spostrzeganie świata społecznego do spraw związanych z obiektem miłości romantycznej (Rostowski, 1987).

Zauważono także, że w okresie młodości częściej niż w innych okresach rozwojowych występują: pobudzenie emocjonalne, zwiększona labilność emocjonalna, skłonności do zachowań agresywnych i depresja. U wielu dorastających nasila się lękliwość, a szczególnie często występują lęki społeczne. Obserwuje się także zjawisko ambiwalencji uczuć, częste poczucie zakłopotania oraz niepewności (Bee, 1998).

Wymienione wyżej właściwości zjawisk emocjonalnych, charakterystycznych dla młodzieży rzutują na jej postrzeganie świata społecznego i kontakty międzyludzkie. Zaznacza się, że natężenie emocji jest zróżnicowane osobniczo. Na taką samą sytuację różne osoby mogą zareagować w odmienny sposób. Nawet ta sama osoba w zależności od wielu okoliczności może w różnym natężeniu przeżywać swoje emocje. Procesy emocjonalne o tak złożonym przebiegu i zróżnicowanej charakterystyce są znamienne tylko dla istoty ludzkiej, określając jej indywidualność i istotę.

Rozdział IV

Metodologia badań własnych

1. Problematyka badań

Psychologiczna struktura rodziny i procesy w niej zachodzące stanowią jedno z głównych źródeł mających wpływ na osobowość człowieka. Struktura rodziny, pojmowana jako obecność i udział obojga rodziców w procesie wychowania oraz jakość wzajemnych stosunków w grupie rodzinnej, w istotny sposób wyznacza rozwój i zachowania społeczne dziecka. Jest ono bowiem podmiotem aktywnym od początku życia, a nie tylko biernym odbiorcą bodźców pochodzących ze świata. Włączanie się dziecka w świat zachodzi stopniowo, przez budowanie związków z otoczeniem, które stają się podstawą jego funkcjonowania a pod wpływem tegoż funkcjonowania ulegają dalszym przekształceniom.

Organizacja funkcjonowania człowieka ma charakter indywidualny i powstaje pod wpływem gromadzonych doświadczeń. Doświadczenia o charakterze pozytywnym stanowią warunek prawidłowego rozwoju człowieka, a w tym kształtowania się obrazu siebie i stosunku, zarówno do siebie, jak i do innych ludzi. Proces ten rozpoczyna się od nawiązania uczuciowego związku dziecka z matką, który przekształca się w późniejszym okresie w układ relacji z rodzicami. Oznacza to, iż dziecko włączyło się w strukturę funkcjonowania rodziny, zajmując w niej określoną pozycję (Porębska, 1990).

W rodzinie o nieprawidłowej strukturze funkcjonowania dziecko włącza się w zaburzony układ relacji, choćby tylko z niektórymi członkami rodziny. Sytuacje, w których uczestniczy obfitują w przykre doświadczenia, które kumulują się w nim. Można przewidywać skutki tego stanu, czyli formowanie się niewłaściwych mechanizmów regulacyjnych w zakresie społecznych zachowań dziecka, manifestujących się jako np. przejawianie nadmiernej koncentracji na sobie, zaniżonej samooceny czy zachowań obronnych.

Przejawem prawidłowej struktury sfery relacji interpersonalnych jest natomiast ukierunkowanie na otoczenie, połączone z otwartością na świat (Porębska, 1990).

Przedmiotowa literatura polska i zagraniczna zawiera niewystarczającą ilość wiedzy o stylach zachowań społecznych, przejawianych przez młodzież z rodzin o zróżnicowanej strukturze. Tymczasem zapotrzebowanie na tego rodzaju wiedzę wykazuje stałą tendencję

wzrostu. Niniejsza praca stanowi próbę odpowiedzi na niektóre z rodzących się często pytań, zwłaszcza wśród psychologów.

Za podstawę analizy zagadnień dotyczących struktury i funkcjonowania współczesnej rodziny przyjęto perspektywę teorii systemowej.

W ujęciu systemowym rodzina to „...złożona struktura składająca się ze wzajemnie od siebie zależnych grup osób, które dzielą historię, przeżywają jakiś stopień emocjonalnej więzi i wprowadzają strategie potrzebne indywidualnym członkom i grupie, jako całości” (Rostowski, 2003).

Rodzina stanowi całość, a zmiany każdego z elementów w tym systemie zależą od wszystkich pozostałych. Sytuacja, w której zmianom ulegają warunki wewnętrzne lub zewnętrzne, zmusza cały system rodzinny do podjęcia działań o charakterze przystosowawczym, umożliwiającym zachowanie homeostazy (Tryjarska, 1994; Namysłowska, 1997).

W odniesieniu do grupy rodzinnej zaburzenie równowagi systemu ma miejsce, np. gdy dochodzi do separacji, rozwodu rodziców lub/ i adoptowania nowego członka rodziny czy śmierci osoby z bliskiego kręgu rodzinnego. Należy zatem oczekiwać, iż wymienione zdarzenia spowodują głębokie zmiany w funkcjonowaniu pozostałych osób w rodzinie, traktowanej jako całość. Zmiany tego typu są tym większe, im utrata bądź zysk dotyczy podsystemu centralnego, jaki stanowią rodzice. Następuje wtedy zachwianie dotychczasowego wzorca zachowań i poszukiwanie nowego, lepiej pasującego do aktualnych warunków (Minuchin, 1985; Plopa, 2005; Rostowska, 2006b).

2. Określenie pytań i hipotez badawczych

Przeprowadzone badania stanowiły próbę określenia stylów zachowania społecznego młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze oraz ich psychologicznych uwarunkowań. Celem niniejszej pracy było uzyskanie odpowiedzi na niżej zamieszczone pytania badawcze:

- 1) Czy struktura rodziny wpływa na zróżnicowanie panującego w nich klimatu emocjonalnego?
- 2) Czy struktura rodziny wpływa na percypowane przez badaną młodzież poczucie bezpieczeństwa?
- 3) Czy struktura rodziny wpływa na zróżnicowanie stylów zachowania społecznego badanej młodzieży?
- 4) Czy struktura rodziny wpływa na cechy osobowości badanej młodzieży?

Stosownie do założonego celu i wyżej przedstawionych pytań badawczych, sformułowano szereg hipotez badawczych.

H1: Struktura rodziny różnicuje jakość klimatu emocjonalnego rodzin badanej młodzieży

H2: Struktura rodziny wpływa na percypowane przez badaną młodzież poczucie bezpieczeństwa

H3;H4;H5: W zakresie stylów funkcjonowania społecznego występuje zróżnicowanie między grupami

- dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych (H3)
- dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych (H4)
- dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych (H5)

H6: Preferowane style zachowań społecznych przez dziewczęta z rodzin o zróżnicowanej strukturze różnią się między sobą

H7: Style zachowań społecznych chłopców z rodzin pełnych, niepełnych i zrekonstruowanych są odmienne

H8; H9;H10: Występuje zróżnicowanie w zakresie przejawianych cech osobowości między grupami

- dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych (H8)
- dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych (H9)
- dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych (H10)

H11: Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych, niepełnych i zrekonstruowanych są różne

H12: Cechy osobowości badanych chłopców z rodzin pełnych, niepełnych oraz zrekonstruowanych są różne

3. Metody badawcze

W celu uzyskania odpowiedzi na powyżej sformułowane pytania i hipotezy badawcze zastosowano następujące metody badawcze: Ankietę (Aneks1) oraz standaryzowane kwestionariusze: Skalę Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) J. M. Stanika, Skalę Wrażliwości Empatycznej (SWE) w opracowaniu M. Kaźmierczak, M. Plopy, S. Retowskiego oraz Inwentarz Osobowości NEO - FFI P.T. Costy i R. McCrae'a w adaptacji B. Zawadzkiego, J. Strelaua, P. Szczepaniaka i M. Śliwińskiej.

3.1. Ankieta

W procesie gromadzenia materiału empirycznego zastosowano metodę ankiety, która pozwoliła na zebranie danych dotyczących: sytuacji społeczno - demograficznej badanej młodzieży (wiek, płeć, miejsce zamieszkania, stan cywilny, wykształcenie, aktywność zawodowa), danych na temat struktury demograficznej rodziny pochodzenia badanych oraz danych uwzględniających percepcję jakości klimatu emocjonalnego oraz percepcję zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w rodzinach badanej młodzieży.

3.2. Skala Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) w adaptacji J. M. Stanika

Adaptację SUI do warunków polskich przeprowadził J.M. Stanik. Normalizacji skali dokonano na próbie 200 osób (kobiet i mężczyzn) w przedziale wiekowym od 20 do 55 lat.

Badana osoba miała ustosunkować się do 70 twierdzeń, mając trzy możliwości odpowiedzi: Tak, Nie wiem (?) oraz Nie. W kwestionariuszu wyróżniono 12 skal diagnostycznych. Skale od 1 do 8 skonstruowano zgodnie z modelem kołowym kontinuum interpersonalnego funkcjonowania osobowości. Skale od 9 do 12 oprócz ich samoistnej wartości diagnostycznej, są szczególnie ważne przy analizie profili SUI w diagnostyce nerwic. Poniżej wymieniono style funkcjonowania społecznego, mierzone za pomocą SUI: styl kierowniczo - autorytatywny, styl podtrzymująco - przesadnie opiekuńczy, styl współpracująco - przyjacielski, styl uległo - zależny, styl wycofująco - masochistyczny, styl buntowniczo - podejrzliwy, styl agresywno - sadystyczny, styl współzawodnicząco - narcystyczny, poziom samoakceptacji/ samozadowolenia, skala kłamstwa, styl zaradność, realizm, względna autonomia, styl pesymizm, bezradność, wołanie o pomoc.

Rzetelności poszczególnych skal są dobre (skala 1: 0,78; skala 2: 0,82; skala 3: 0,85; skala 4: 0,69; skala 5: 0,73; skala 6: 0,87; skala 7: 0,88; skala 8: 0,72; skala 9: 0,73; skala 10: 0,89; skala 11: 0,87; skala 12: 0,71, przy $p < 0,001$).

Trafność SUI określona przez J.M. Stanika przy wykorzystaniu metody analizy czynnikowej wskazuje na stosowność interpretowania wyników testu zgodnie z celami pomiaru (Stanik, 1994, 1980).

3.3. Skala Wrażliwości Empatycznej (SWE) w opracowaniu M. Kaźmierczak, M. Plopy, S. Retowskiego

Adaptację Skali Wrażliwości Empatycznej (SWE), do warunków polskich przeprowadził zespół psychologów z Uniwersytetu Gdańskiego w składzie: M. Kaźmierczak, M. Plopa, S. Retowski (Kaźmierczak, Plopa, Retowski, 2006).

W badaniach nad polską wersją Skali Wrażliwości Empatycznej wzięło udział 278 dorosłych osób. Badani mieli ustosunkować się do 28 stwierdzeń wykorzystując pięciostopniową skalę odpowiedzi: całkowicie się nie zgadzam, raczej się nie zgadzam, trudno powiedzieć, raczej się zgadzam, zdecydowanie się zgadzam.

W kwestionariuszu wyróżniono trzy skale: *Empatyczną Troskę*, *Przyjmowanie Perspektywy* i *Osobistą Przykrość*. Poniżej przedstawiono specyfikę trzech wymienionych wyżej skal empatii.

Skala Empatycznej Troski (ET) wiąże się ze skłonnością do angażowania się w relacje z innymi. Osoby uzyskujące wysokie wyniki w tej skali cechuje duża potrzeba bliskości z innymi i życzliwość wobec nich. Charakteryzuje je również bogata wyobraźnia. Z drugiej strony osoby te mają tendencję do zamartwiania się, przeżywania niepokoju oraz bycia sentymentalnym i wrażliwym.

Skala Osobista Przykrość (OP) dotyczy skłonności do irytacji i przeżywania ciągłego nerwowego napięcia oraz emocjonalnej wrogości, co może zakłócać efektywne działanie i funkcjonowanie społeczne.

Skala Przyjmowania Perspektywy (PP), stanowiąca poznawczy komponent empatii, stanowi predyktor dobrego funkcjonowania społecznego. Osoby o wysokim wyniku w skali PP są życzliwe i ze zrozumieniem odnoszą się do innych. Ponadto cechuje je przebojowość, odwaga w relacjach interpersonalnych, prawidłowa samoocena oraz świadomość zasad społecznych.

Rzetelności wszystkich skal są następujące: Empatyczna Troska: 0,78; Osobista Przykrość: 0,78; Przyjmowanie Perspektywy: 0,74. Narzędzie cechuje dobra trafność kryterialna i teoretyczna (Kaźmierczak, Plopa, Retowski, 2006).

3.4. Inwentarz Osobowości (NEO - FFI) P.T. Costy i R. McCrae w adaptacji B. Zawadzkiego, J. Strelaua, P. Szczepaniaka i M. Śliwińskiej

Kwestionariusz Osobowości NEO - FFI bazuje na modelu osobowości, stworzonej przez P.T. Costę i R. McCraea. Obejmuje on pięć głównych czynników (Wielka Piątka): *Neurotyczność, Ekstrawersję, Otwartość na doświadczenie, Ugodowość i Sumienność*. Każdy z wymienionych wyżej wymiarów złożony jest sześciu składników (John, 1990).

Co ważniejsze, istnienie tych pięciu wymiarów zostało potwierdzone w wielu różnych badanych próbach, rodzajach danych i dla kilku języków (Zimbardo, 2001).

Do warunków polskich NEO-FFI zaadoptowali B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak i M. Śliwińska.

Kwestionariusz NEO-FFI zawiera 60 pozycji, po 12 dla każdej z 5 skal (NEU, EKS, OTW, UGD, SUM). Twierdzenia tworzące poszczególne skale zamieszczono w kwestionariuszu w porządku odpowiadającym skalom inwentarza. Badany miał ustosunkować się do podanych twierdzeń, mając do dyspozycji 5-stopniową skalę odpowiedzi: zdecydowanie się nie zgadzam, nie zgadzam się, nie mam zdania, zgadzam się, zdecydowanie się zgadzam.

Normalizacja NEO-FFI dotyczyła pięciu grup badanych osób, wyróżnionych w oparciu o kryteria wieku (grupa 1: 15-19; grupa 2: 20-29; grupa 3: 30-39; grupa 4: 40-49; grupa 5: 50-59) i płci, dla których stworzono normy stenowe.

Rzetelność pomiaru skalami NEO-FFI oszacowano na podstawie współczynnika zgodności wewnętrznej alfa Cornbacha (NEU: 0,80; EKS: 0,77; OTW: 0,68; UGD: 0,68; SUM: 0,82). Jest ona psychometrycznie akceptowalna i umożliwia przeprowadzanie badań o charakterze naukowym (Zawadzki, Strelau, Szczepaniak, Śliwińska, 1998).

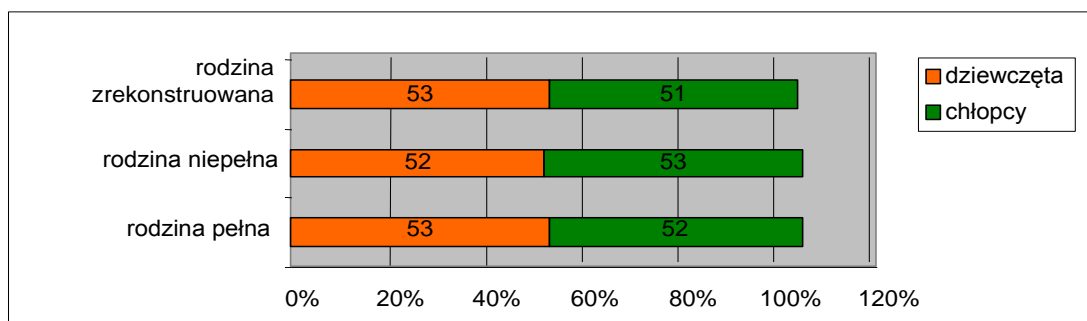
4. Charakterystyka badanych grup

Badaną grupę tworzyło 314 osób (158 dziewcząt i 156 chłopców), pochodzących z województwa łódzkiego. Średnia wieku badanych wynosiła 21,2 lat.

Ze względu na kryterium struktury rodziny pochodzenia badanych wyodrębniono 3 grupy porównawcze. Grupa I porównawcza złożona była ze 105 osób pochodzących z rodzin niepełnych (53 chłopców i 52 dziewczęta). Grupa II porównawcza składała się ze 104 osób pochodzących z rodzin zrekonstruowanych (51 chłopców i 53 dziewcząt). Natomiast grupę III

porównawczą tworzyło 105 osób pochodzących z rodzin pełnych (52 chłopców i 53 dziewczęta). Graficzną ilustrację wyżej przedstawionych danych stanowi wykres nr 1.

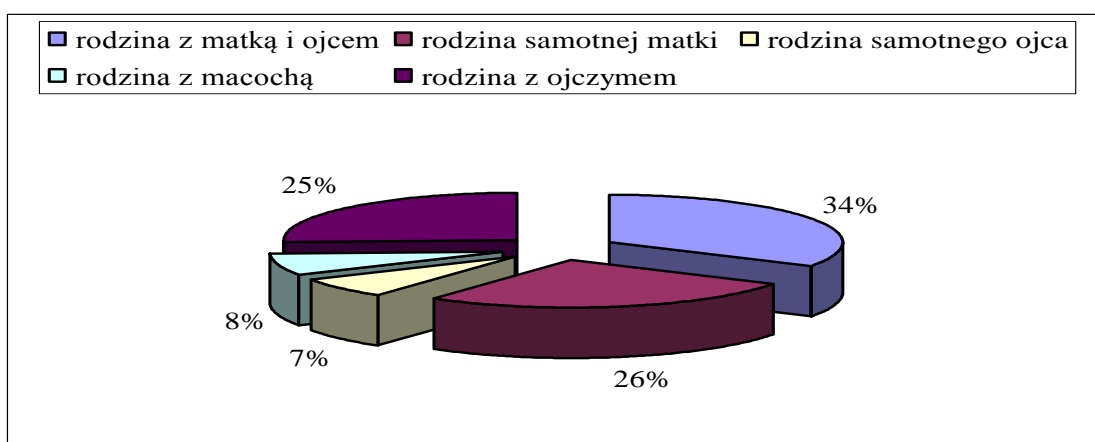
Wykres nr 1. Rozkład procentowy proporcji płci młodzieży z badanych typów rodzin.

Analizując uzyskane z ankiety informacje zauważono występowanie następującego zróżnicowania wśród uwzględnionych w badaniach typów rodzin. Rodziny z matką i ojcem stanowiły 34 % badanych rodzin. Rodzin niepełnych (monoparentalnych) było 33 %, w tym 26 % to rodziny samotnej matki, a 7 % to rodziny samotnego ojca. Rodziny zrekonstruowane stanowiły 33 % badanych rodzin, z czego 25 % to rodziny z ojczymem, a 8 % to rodziny z macochą. Wykres nr 2 przedstawia powyższe dane.

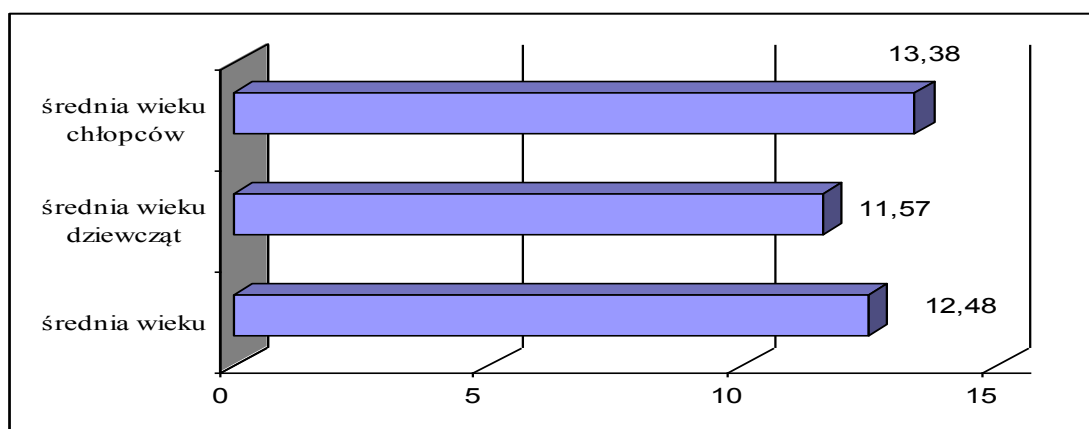
W przedstawionej poniżej analizie materiału badawczego zastosowano test niezależności Chi - kwadrat (χ^2). Test ten przeznaczony jest do porównywania prób, które zostały pobrane niezależnie z właściwych im populacji, gdy zmienna zależna - normalna ma charakter klasyfikacji dwu- i więcej kategoryjnej (Brzeziński, 1996).

Wykres nr 2. Zróżnicowanie typów rodzin uwzględnionych w badaniach.

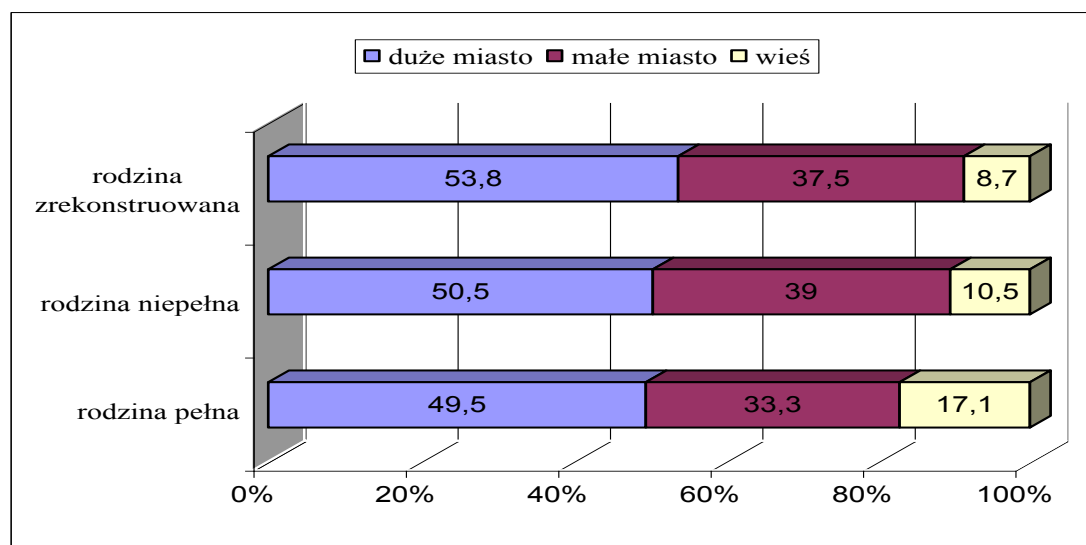
Dokonując charakterystyki badanych grup młodzieży z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych wzięto pod uwagę wiek badanych osób, w którym nastąpiła zmiana w zakresie struktury rodziny. Uzyskane dane wskazują, iż średnia wieku, w którym nastąpiła zmiana w strukturze rodziny badanych osób wynosiła 12,48 lat (dla dziewcząt 11,57 lat, a dla chłopców 13,38 lat). Przedstawione dane ilustruje wykres nr 3.

Wykres nr 3. Średnia wieku badanych a zmiana w strukturze rodziny pochodzenia.

Analizując materiał empiryczny, dotyczący miejsca zamieszkania badanej młodzieży stwierdzono, iż zamieszkiwała ona najczęściej duże miasta (charakteryzujące się liczbą mieszkańców powyżej 100 tysięcy mieszkańców). Z rodzin pełnych takich osób było 49,5 %, z rodzin niepełnych 50,5 % osób, a z rodzin zrekonstruowanych 53,8% osób. Najmniejsza grupa badanych ze wszystkich typów rodzin zamieszkiwała na wsi. Uzyskane wyniki nie były istotne statystycznie w świetle testu Chi - kwadrat ($\chi^2=4,166$; $df=4$; $p=,384$) (wykres nr 4).

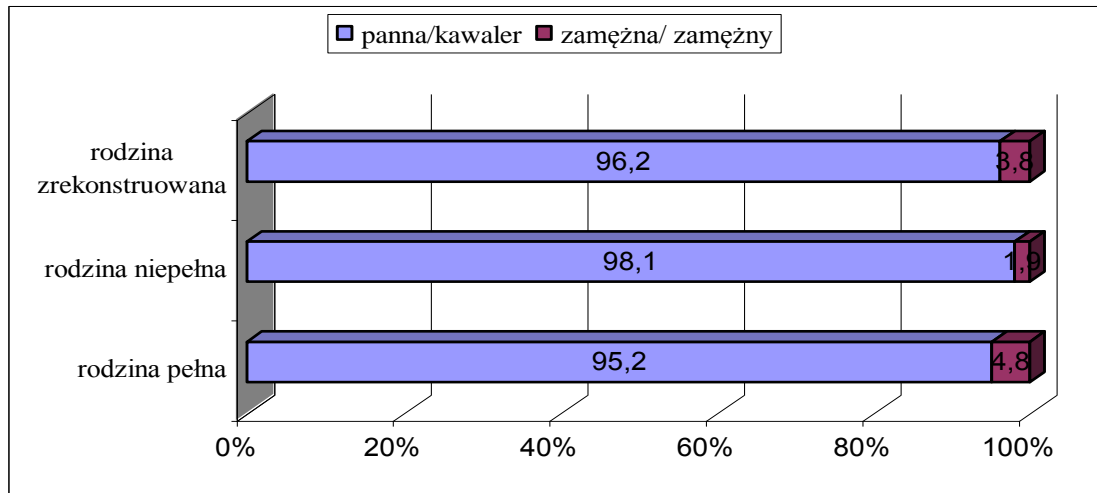
Wykres nr 4. Miejsce zamieszkania badanej młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze.

$\chi^2=4,166$; $df=4$; $p=,384$

Kolejną rozpatrywaną zmienną demograficzną był stan cywilny młodzieży z badanych typów rodzin. Zaobserwowano, że przeważają osoby w stanie pannieńskim i kawalerskim. Otrzymane wyniki okazały się nie istotne statystycznie ($\chi^2=1,322;df=2;p=,516$). Zaprezentowano je na wykresie nr 5.

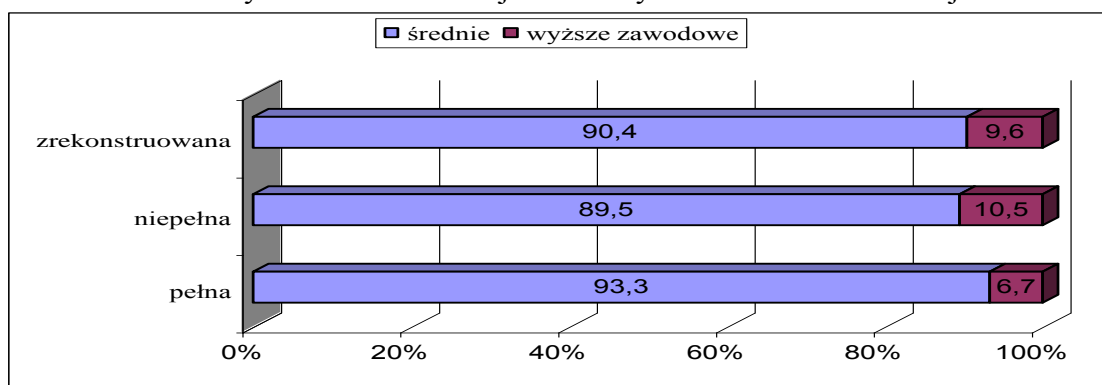
Wykres nr 5. Stan cywilny badanej młodzieży z badanych typów rodzin.

$$\chi^2=1,322;df=2;p=,516$$

Określając poziom wykształcenia w badanych grupach stwierdzono, że był on stosunkowo jednolity. Zdecydowaną większość młodzieży (z rodzin pełnych - 93,3 % osób, z rodzin niepełnych - 89,5% osób, z rodzin zrekonstruowanych- 90,4% osób) charakteryzowało wykształcenie na poziomie średnim. Niewielki procent osób cechowało wykształcenie na poziomie wyższym zawodowym (licencjat). Inne kategorie wykształcenia, takie jak: podstawowe, zawodowe i wyższe nie wystąpiły. Uzyskane w tym zakresie wyniki nie różnicowały istotnie statystycznie badanych grup ($\chi^2=1,031; df=2; p=,597$). Potwierdziły one natomiast, że badania przeprowadzono wśród młodzieży, która kontynuuje proces kształcenia (wykres nr 6).

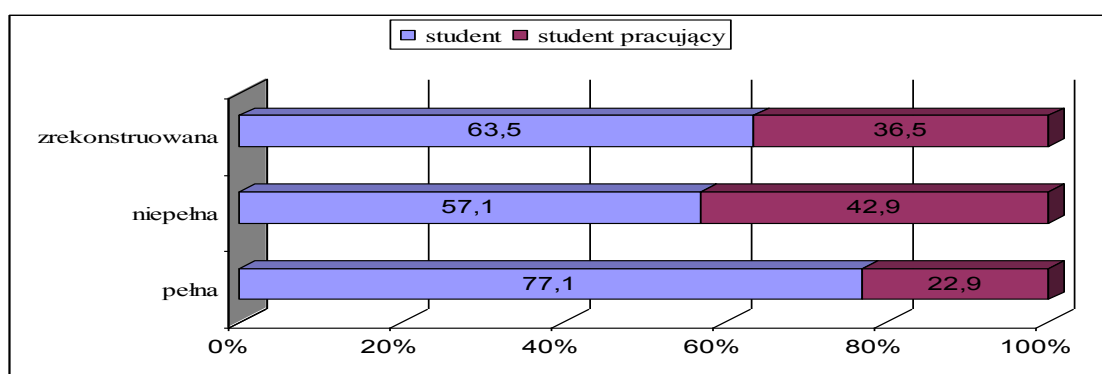
Wykres nr 6. Poziom wykształcenia badanej młodzieży rodzin o zróżnicowanej strukturze.

$$\chi^2 = 1,031; df=2; p=,597$$

Następnym analizowanym zagadnieniem była aktywność zarobkowa badanej młodzieży. Okazało się, iż mimo poświęcania większości czasu na czynności związane ze studiowaniem, 22,9 % osób z rodzin pełnych, 42,9 % osób z rodzin niepełnych oraz 36,5 % osób z rodzin zrekonstruowanych określiło się jako osoby pracujące. Uzyskane wyniki ($\chi^2 = 1,681; df=2; p=,085$) wskazały na występowanie tendencji do podejmowania aktywności zarobkowej, szczególnie przez młodzież z rodzin niepełnych (10,5 %) i zrekonstruowanych (9,6 %).

Wykres nr 7. Aktywność zawodowa badanej młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze.

$$\chi^2 = 1,681; df=2; p=,085$$

Przechodząc do analizy danych empirycznych, dotyczących struktury demograficznej rodziny pochodzenia badanej młodzieży, stwierdzono, że wśród młodzieży ze wszystkich kategorii badanych rodzin dominował typ rodziny nuklearnej, jednopokoleniowej, co jest zgodne z obserwowaną współcześnie tendencją do zanikania rodzin wielopokoleniowych

(Tyszka, 1991). Rodzina jednopokoleniowa stanowiła 85,7% rodzin pełnych, 66,7% rodzin niepełnych oraz 66,3% rodzin zrekonstruowanych.

Szczególnie widoczne było to w przypadku osób pochodzących z rodzin pełnych. W rodzinach niepełnych i zrekonstruowanych częściej występowały rodziny zamieszkujące wspólnie z osobami z szerszego kręgu rodzinnego, głównie z dziadkami. Zaznacza się, że młodzież często akcentowała obecność osoby babci w rodzinie (rodziny niepełne 20%, rodziny zrekonstruowane 26,9%). Stosunkowo niski procent osób wskazywał na dziadka, jako osobę zamieszkującą wspólnie z badanymi w domu (rodziny pełne - 1%, rodziny niepełne - 2,9%, rodziny zrekonstruowane - 2,9%). Dziadkowie byli najczęściej wymieniani przez młodzież z rodzin niepełnych, jako ci, którzy zamieszkują z nimi w jednym domu (10,5%). Uzyskane wyniki okazały się istotne w świetle testu Chi - kwadrat ($\chi^2 = 20,638$; $df=8$; $p=,008$).

Powyższa sytuacja może wynikać ze specyfiki funkcjonowania rodzin o zróżnicowanej strukturze i być rezultatem działania mechanizmów adaptacyjnych systemów rodzinnych. W rodzinach monoparentalnych i zrekonstruowanych członkowie rodziny, którzy ją opuścili lub/i byli niedostępni psychicznie dla młodego pokolenia zostali „zastąpieni” osobami z szerszego kręgu rodzinnego, które spełniają ich funkcje. W ten sposób występowało mniejsze ryzyko zaistnienia dysfunkcjonalności w systemie rodzinnym.

W znacznym procencie rodzin badanej młodzieży (w 85,7% rodzin pełnych, w 74,3% niepełnych i, w 43,3% zrekonstruowanych) odnotowano obecność rodzeństwa. Natomiast tylko w rodzinach zrekonstruowanych wystąpiły wspólnie dwie kategorie rodzeństwa, tj. niebiologiczne (10,6%) i biologiczne (19,2%), co uwarunkowane było specyficzną strukturą tych rodzin. Uzyskane wyniki były istotne statystycznie ($\chi^2 = 82,012$; $df=6$; $p<,0005$).

Obecność rodzeństwa w grupie rodzinnej może wpływać na charakter relacji między młodym pokoleniem a rodzicami. Dowodem słuszności tej tezy są wyniki badań A Olubińskiego (2001), które wskazują, że im więcej dzieci w rodzinie, tym większa częstość wyrażania przez nie niezadowolenia z kontaktów z rodzicami. Ponadto w rodzinach zrekonstruowanych obecność rodzeństwa biologicznego i niebiologicznego może stanowić źródło konfliktów, wpływających na jakość funkcjonowania rodziny.

5. Przebieg i organizacja badań

Prowadzenie badań nad grupą rodzinną należy do jednych z trudniejszych zadań badawczych. W rodzinie bowiem występują intensywne stosunki społeczne oraz zbiegają się

tu wielostronne oddziaływanie, wyzwalające skomplikowane uczucia i postawy. Jednakże główne źródło trudności stanowi intymny charakter stosunków rodzinnych, które nie poddają się często obserwacji zewnętrznej, a członkowie rodziny mogą zdradzać niechęć przed ujawnianiem prywatnych, czasami wstydliwych spraw związanych z ich życiem rodzinnym.

Odnosząc się empirycznie do skomplikowanych procesów życia rodzinnego przyjęto za Z. Tyszką (2001) następujące zasady postępowania badawczego: dążenie do wieloaspektowego ujęcia problematyki rodzinnej, łączenie analizy jakościowej z ilościową oraz posłużenie się jednocześnie wieloma technikami badawczymi.

Badania z wykorzystaniem ankiety i zestawu standaryzowanych testów psychologicznych prowadzono w latach 2004 - 2005, na terenie województwa łódzkiego. Miały one charakter grupowy. Wobec wszystkich badanych osób zastosowano kryterium dobrowolnego uczestnictwa w badaniach.

W celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytania badawcze i weryfikację hipotez zbadano 600 - osobową grupę młodzieży w wieku 20-23 lata (średnia wieku wynosiła 21,2 lat). Jest to okres, w którym młodzi ludzie mają już za sobą pierwszy etap dojrzewania i w miarę ukształtowaną, dojrzałą osobowość, co pozwala im na dokonanie realnej oceny siebie oraz swego środowiska rodzinnego. Wybierając ten przedział wiekowy brano pod uwagę także względy metodologiczne, bowiem w badaniu wykorzystano dość skomplikowane narzędzia badawcze, wymagające od badanych koncentracji uwagi i rozumienia sposobu udzielania odpowiedzi.

Konstruując próbę właściwą uwzględniono stosunek młodzieży do udziału w badaniu oraz typ struktury demograficznej rodziny pochodzenia badanych osób.

W celu określenia stopnia wiarygodności uzyskanych wyników wykorzystano wskaźnik, jaki stanowiła liczba znaków zapytania w Teście Stosunków Interpersonalnych (SUI) M. Stanika. Zaznacza się, że liczba znaków zapytania w teście SUI nie stanowi wskaźnika diagnostycznego, jeśli chodzi o aspekt treściowy. Wskazuje ona natomiast na postawę asekuracji czy nieufności w stosunku do badań. Mając na uwadze tę okoliczność wykluczono z próby osoby, które uzyskały w tym zakresie wyniki wysokie i skrajnie wysokie (Stanik, 1994).

Uwzględniając kryterium struktury demograficznej rodziny pochodzenia badanych, stosownie do wyznaczonych celów badawczych, wyróżniono rodziny pełne, rodziny niepełne w wyniku rozwodu rodziców oraz rodziny zrekonstruowane.

Ostatecznie do próby właściwej zakwalifikowano 314 osób, w tym 158 dziewcząt

i 156 chłopców. Ze względu na kryterium struktury rodziny pochodzenia badanych wyodrębniono 3 grupy porównawcze. Grupa I porównawcza złożona była ze 105 osób pochodzących z rodzin pełnych (52 chłopców i 53 dziewczęta). Grupa II porównawcza składała się ze 105 osób pochodzących z rodzin niepełnych (53 chłopców i 52 dziewcząt). Natomiast Grupę III porównawczą tworzyły 104 osoby pochodzące z rodzin zrekonstruowanych (51 chłopców i 53 dziewczęta).

Zgromadzony materiał empiryczny został poddany analizie jakościowej i ilościowej. Szereg analiz statystycznych przeprowadzono przy użyciu programu komputerowego SPSS PC+.

Sprawdzając zgodność rozkładu zmiennych z rozkładem normalnym posłużono się testem Kołmogorowa - Smirnowa. Uzyskane w tym zakresie wyniki badań własnych wskazują, że wszystkie analizowane zmienne miały rozkład normalny, co obraną próbę właściwą (badawczą) pozwala uznać za losową (Guildford, 1960). Dodatkowym argumentem za przyjęciem losowego charakteru próby była jej znaczna liczebność.

Analiza statystyczna wyników badań własnych obejmuje 3 główne zagadnienia, korespondujące z poszczególnymi hipotezami.

Przedstawiając zebrany materiał badawczy o charakterze jakościowym wykorzystano metodę zestawień liczbowych, procentowych oraz Test niezależności Chi - kwadrat (χ^2).

Drugi etap analiz statystycznych dotyczył porównania wyników otrzymanych przez badane grupy młodzieży w zakresie określonych zmiennych psychologicznych. Testowana hipoteza H_0 zakładała równość wszystkich średnich wyników w grupach osób z rodzin o zróżnicowanej strukturze. Ze względu na fakt, iż wszystkie zmienne cechował rozkład normalny, zastosowano dwuczynnikową analizę wariancji (Test F Fishera - Snedecora).

W celu dokładniejszego zbadania różnic między badanymi grupami wykorzystano metodę T, test porównań wielokrotnych Tukey'a. Umożliwił on wychwycenie par typów rodzin, z których pochodziła badana młodzież, zróżnicowanych pod względem średnich wyników w skalach mierzących określone style funkcjonowania społecznego.

Rozdział V

Klimat życia emocjonalnego i poczucie bezpieczeństwa w rodzinach o zróżnicowanej strukturze

1. Klimat rodzinny i jego uwarunkowania

Każda rodzina tworzy swój własny świat, określający jej spójność, rozwój uczuć i działań, kształtuje wyobrażenia członków rodziny o sobie i o innych. Wzajemne związki emocjonalne małżonków oraz proces niwelowania różnic osobowościowych prowadzą do wytwarzania indywidualnej i niepowtarzalnej organizacji układu stosunków rodzinnych. Decyduje ona o właściwej danej rodzinie atmosferze rodzinnej, która wpływa na rozwój osobowości dzieci i kształtowanie się ich społecznych reakcji na otaczający świat (Rembowski, 1986; Ryś, 2004).

W literaturze przedmiotu można spotkać zgodnie opinie autorów, wyjaśniające termin *klimatu rodzinnego*. *Klimat rodzinny* określa charakter relacji wewnątrzrodzinnych, czyli specyficzne, emocjonalnie zabarwione ustosunkowania każdego z członków rodziny do pozostałych jej członków oraz specyficzne, stabilne wzorce interakcji w rodzinie (Moos, Moos, 1981).

W ujęciu J. Sołowiej „zakres pojęcia klimat bądź atmosfera emocjonalna obejmuje relacje między członkami rodziny i ich doznania spowodowane różnego typu zdarzeniami” (Sołowiej, 2003, s.58)

Atmosfera rodzinna może cechować się wzajemną życzliwością, współdziałaniem albo też obojętnością, niechęcią lub wręcz wrogością. Bardzo często charaktery rodziców zdeterminowane są atmosferą uczuciową panującą w ich własnych domach rodzinnych, stąd możliwość powtarzania pewnych zachowań i reakcji w odniesieniu do własnych dzieci (Rembowski, 1986).

Jakość klimatu uczuciowego w rodzinie zależy także od stylu komunikacji rodzinnej, który wyznaczają takie czynniki jak dojrzałość osobowa¹⁸ dorosłych członków rodziny oraz

¹⁸ Według Z. Chlewińskiego (1991) istotą dojrzałej osobowości jest autonomia wewnętrzna jednostki, traktowanie innych w sposób podmiotowy oraz umiejętność rzeczywistego wglądu w motywy swego postępowania (Chlewiński, 1991).

ich umiejętności w zakresie partnerskiego komunikowania się, otwartości i konstruktywnego rozwiązywania konfliktów (Harwas - Napierała, 2006; Rostowska, 2006b).

Analiza literatury przedmiotu pozwala zauważyć, iż zagadnienie klimatu rodzinnego jest podnoszone przez wielu badaczy.

Z badań przeprowadzonych przez M. Plopę wynika, że jakość klimatu emocjonalnego między członkami rodziny istotnie wpływa na rozwój dziecka. Ciepło wsparcie i otwarta komunikacja sprzyjają uspołecznieniu dzieci, zaś małżeńskie konflikty mogą mieć niekorzystne konsekwencje dla ich rozwoju, takie jak: wzrost agresywności, nieprzystosowanie społeczne, przestępczość czy nadużywanie środków odurzających (Plopa, 2004).

Udowodniono także, iż w rodzinach charakteryzujących się brakiem więzi emocjonalnych oraz wrogością dzieci ważą mniej a rozwój ich kośćca jest opóźniony. Co ciekawe, dzieci zaczynają rosnać po opuszczeniu wrogiego środowiska, lecz proces prawidłowego rozwoju fizycznego zostaje zahamowany, kiedy doń wracają. Zjawisko to określane jest mianem skarlenia psychospołecznego (Gardner, 1972 za Zimbardo, 2001).

Inne badania wskazują na zahamowany rozwój umiejętności społecznych i zachowań empatycznych u dzieci doświadczających niskiej jakości atmosfery rodzinnej. Badane dzieci, w wieku od 1-3 roku życia, które były źle traktowane przez rodziców nie reagują adekwatnie w obecności strapionego rówieśnika. Jeśli jest on smutny, płacze, to reagują one strachem, agresją fizyczną, złością a nie zainteresowaniem i empatią (Main, George, 1985 za Zimbardo, 2001).

Atmosfera rodzinna wiąże się także ze stylem przywiązania dzieci do rodziców. Zakłada się, iż ciepłe i życzliwe kontakty facylitują ukształtowanie się pewnego stylu przywiązania. Dzieci w wieku 2-3 lat, pewnie przywiązane do swych matek, są ogólnie bardziej uspołecznione i kompetentne emocjonalnie, współpracujące i wytrwałe, posłuszne, samo-kontrolujące się niż dzieci niepewnie przywiązane (Clark-Stewart i inni, 1998; Eisenberg, 2005).

W niniejszej pracy, badając jakość klimatu uczuciowego rodzin o zróżnicowanej strukturze, wykorzystano metodę ankiety. Ponadto, w analizie jakościowej rozpatrzono także poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej badanej młodzieży.

2. Jakość klimatu emocjonalnego w rodzinach o zróżnicowanej strukturze

W niniejszej pracy, za J. Sołowiej przyjęto, iż „zakres pojęcia klimat bądź atmosfera emocjonalna obejmuje relacje między członkami rodziny i ich doznania spowodowane różnego typu zdarzeniami” (Sołowiej, 2003, s.58). Należy jednak podkreślić, iż emocjonalna atmosfera w rodzinie nie ma charakteru stałego, a jej dynamika i rozwój zależne są od wielu czynników.

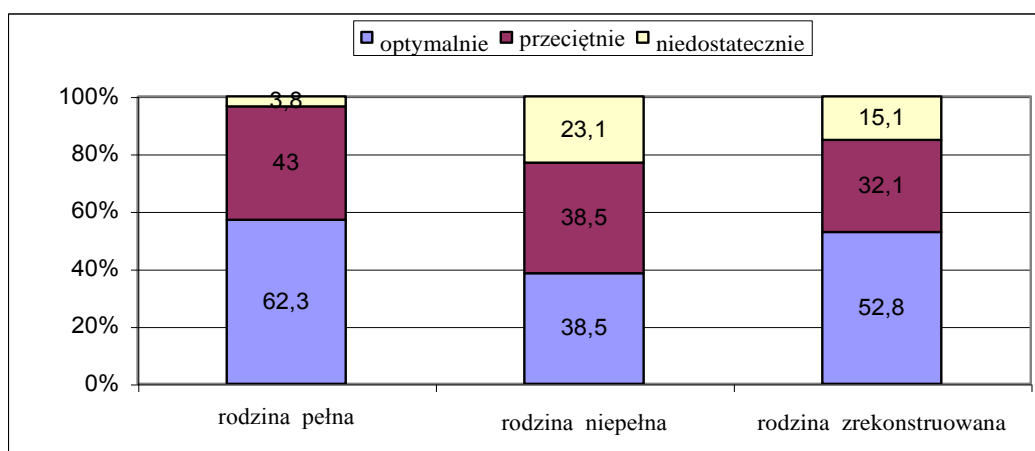
W grupie badanych dziewcząt z rodzin o zróżnicowanej strukturze najczęściej na optymalną jakość klimatu rodzinnego wskazywały dziewczęta z rodzin pełnych (62,3%). Taki sam pogląd przejawiało 52,8% dziewcząt z rodzin zrekonstruowanych i 38,5% dziewcząt z rodzin niepełnych.

Warto zaznaczyć, że pewna grupa dziewcząt ze wszystkich badanych typów rodzin (38,5% z rodzin niepełnych, 34,0% z rodzin pełnych, 32,1% z rodzin zrekonstruowanych) deklarowała jakość klimatu rodzinnego na przeciętnym poziomie.

Wyraźne zróżnicowanie wyników stwierdzono natomiast w zakresie niedostatecznej oceny jakości klimatu rodzinnego przez badane grupy dziewcząt. Najczęściej w ten sposób atmosferę rodzinną określały dziewczęta z rodzin niepełnych (23,1%). Uzyskane wyniki okazały się istotne statystycznie ($\chi^2=10,365$; $df=4$; $p=,035$). Przedstawiono je na wykresie nr 8.

W toku przeprowadzonej analizy statystycznej, mającej na celu określenie jakości klimatu rodzinnego odczuwanego przez chłopców z badanych typów rodzin, stwierdzono, że najczęściej chłopcy z rodzin pełnych określali jakość klimatu rodzinnego (55,8%) jako optymalną.

Wykres nr 8. Jakość klimatu rodzinnego percypowanego przez dziewczęta z badanych typów rodzin.

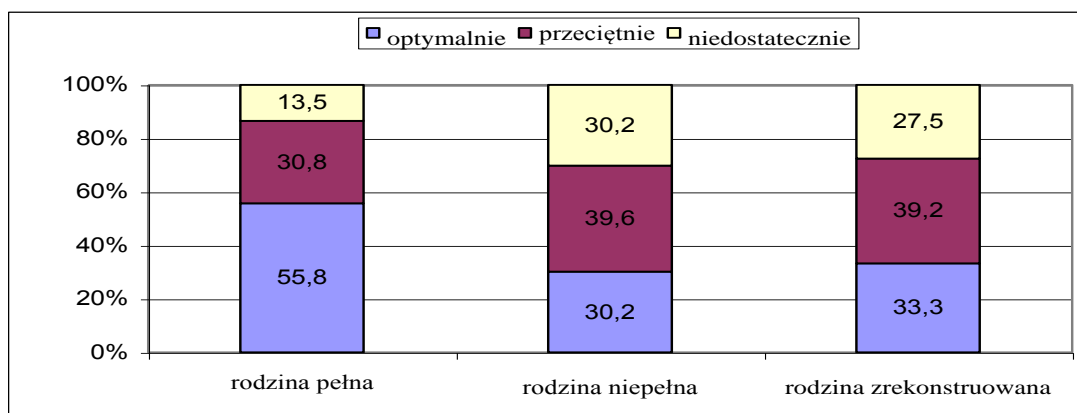
$$\chi^2=10,365; df=4; p=,035$$

W rodzinach niepełnych 39,6% i 39,2% chłopców z rodzin zrekonstruowanych uznało, iż oceniania przez nich jakość klimatu rodzinnego była na przeciętnym poziomie.

Warto zaznaczyć, że najczęściej chłopcy z rodzin niepełnych (30,2%) i zrekonstruowanych (27,5%) wskazywali na niedostateczną jakość klimatu rodzinnego.

Uzyskane wyniki świadczą o wyraźniej tendencji do przedstawionych powyżej zależności ($\chi^2=9,358; df=4; p=,053$). Otrzymane rezultaty w tym zakresie przedstawia wykres nr 9.

Wykres nr 9. Jakość klimatu rodzinnego percypowanego przez chłopców z badanych typów rodzin.

$$\chi^2=9,358; df=4; p=,053$$

W kontekście powyższych stwierdzeń można powiedzieć, że dobrze funkcjonująca rodzina jest w stanie dostarczyć najwięcej pozytywnych emocji, opartych na uczuciu miłości, wzajemnej akceptacji oraz zrozumieniu, które tworzą klimat emocjonalny w rodzinie.

3. Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w percepcji młodzieży z badanych typów rodzin

Mając świadomość niejednolitego definiowania w literaturze przedmiotu pojęcia potrzeb i występowania różnorodności ich klasyfikacji w niniejszej pracy przyjęto ujęcie N. Han - Ilgiewicz (1995). Analizując potrzeby biologiczne i psychiczne autorka określiła je jako minimum absolutnie niezbędnych warunków, bez których spełnienia organizm jest zagrożony.

J. Brągiel uważa, że istnieje „(...) pewna minimalna lista potrzeb u człowieka, które muszą być zaspokojone, aby mógł on normalnie funkcjonować, zaś ich niezaspokojenie powoduje zaburzenia w zachowaniu jednostki” (Brągiel, 1998, s.107).

Do wyżej opisanej grupy potrzeb zaliczane są: potrzeba bezpieczeństwa, miłości, akceptacji i przynależności, kontaktu emocjonalnego, uznania, sensu życia oraz potrzeba nowych doświadczeń (Ziemska, 1979; Kukołowicz, Kulczycka, 1988; Brągiel, 1998; Reykowski, 1992; Han - Iglewicz, 1995; Rostowska, 2006a).

Dokonując charakterystyki badanych grup młodzieży szczególną uwagę zwrócono na poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa przez rodzinę, w percepcji młodzieży. W przeprowadzonej analizie jakościowej uwzględniono następujące kryteria: typ struktury rodziny pochodzenia badanych oraz ich płeć.

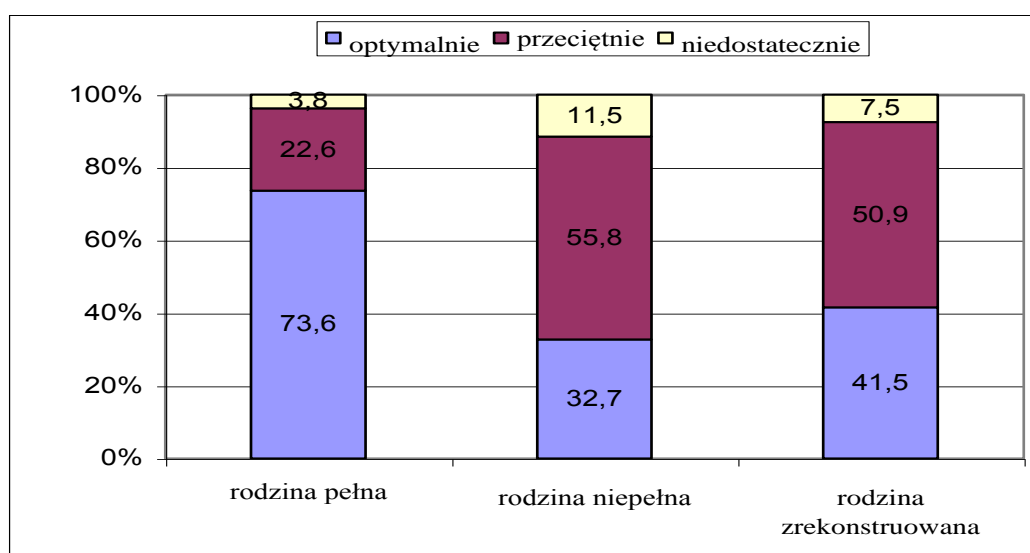
W niniejszej pracy przyjęto definicję potrzeby bezpieczeństwa zaproponowaną przez M. Ziemską (1979). Autorka uważa, że ujawnia się ona poprzez: okazywanie zainteresowania samopoczuciem psychicznym i fizycznym członków rodziny, zainteresowanie ich pracą zawodową, wyrozumiałość dla ich niedoskonałości oraz ujawnianie się dyspozycyjności do udzielania wsparcia swoim bliskim.

Zaznacza się, że prawidłowe interakcje rodzinne, w wyniku których następuje wypełnianie zadań rodzicielskich, głównie zaś zaspokajanie potrzeb psychicznych, mają znaczący wpływ na kształtowanie się osobowości dzieci i młodzieży.

Badając poziom poczucia bezpieczeństwa w grupie rodzinnej dziewcząt z rodzin o zróżnicowanej strukturze okazało się, iż najczęściej dziewczęta z rodzin pełnych określały go jako optymalny (73,6%).

Z kolei dziewczęta z rodzin niepełnych (55,8%) i zrekonstruowanych (50,9%) najczęściej wskazywały, że poziom odczuwanego przez nich poczucia bezpieczeństwa w grupie rodzinnej mieścił się w granicach przeciętności. Zróżnicowanie tych wyników w świetle testu Chi - kwadrat okazało się wysoce istotne statystycznie ($\chi^2=19,823$; $df=$; $p=,001$). Graficznie prezentuje je wykres nr 10.

Wykres nr 10. Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej dziewcząt z badanych typów rodzin.

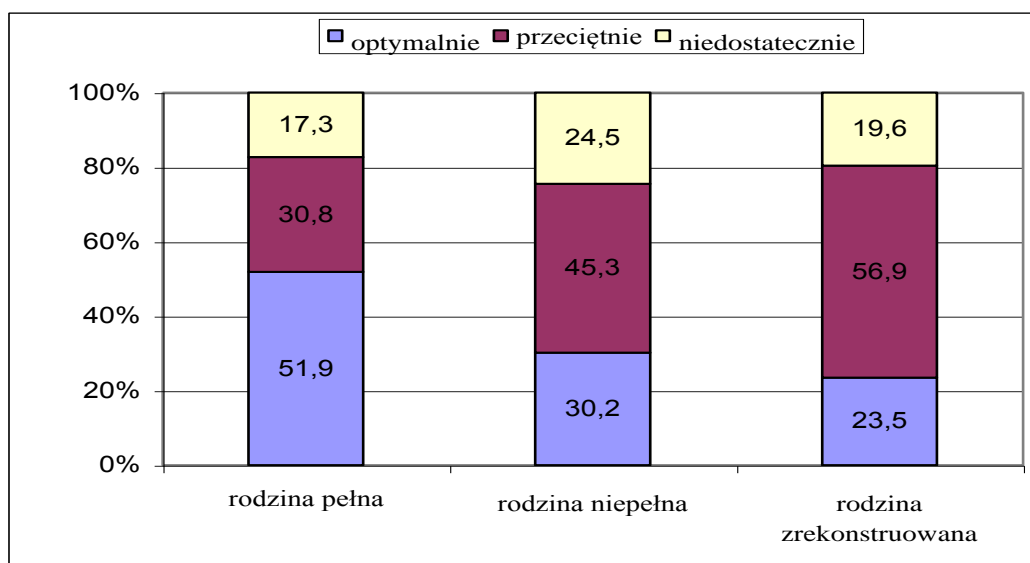

$$\chi^2=19,823; df=; p=,001$$

Określając poziom poczucia bezpieczeństwa badanych chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze zauważono, że podobnie jak w grupie dziewcząt najczęściej chłopcy z rodzin pełnych określali poziom zaspokojenia tej potrzeby jako optymalny (51,9%) (wykres nr 11).

W granicach przeciętności poczucie bezpieczeństwa w grupie rodzinnej najczęściej percypowali chłopcy z rodzin zrekonstruowanych (56,9%). Taki sam pogląd w tym zakresie przejawiało 45,3% badanych chłopców z rodzin niepełnych i 30,8% chłopców z rodzin pełnych.

Wykres nr 11. Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej w percepcji badanych chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze.

$$\chi^2=11,153; df=4; p=,025$$

Najczęściej na niedostateczny poziom poczucia bezpieczeństwa wskazywali chłopcy z rodzin niepełnych (24,5%). Zróżnicowanie tych wyników okazało się istotne statystycznie ($\chi^2=11,153; df=4; p=,025$).

4. Wnioski

Wyniki przeprowadzonych badań własnych jednoznacznie potwierdziły hipotezę pierwszą, wskazując, że jakość klimatu emocjonalnego w rodzinach o zróżnicowanej strukturze jest odmienna.

Okazało się iż, najczęściej był on oceniany jako optymalny przez dziewczęta i chłopców z rodzin pełnych.

Niedostateczną jakość w tym zakresie dostrzegali badani obu płci z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych. Było to równoznaczne z przejawianym brakiem zadowolenia z charakteru relacji wewnątrzrodzinnych oraz specyficznych wzorców interakcji w rodzinie, w dużej mierze uwarunkowanych jej strukturą.

Powyższa sytuacja wiąże się z poziomem atrakcyjności grupy rodzinnej dla badanych. Młodzież z rodzin pełnych może przejawiać poczucie przynależności do grup rodzinnych, które charakteryzują się dobrą atmosferą emocjonalną, prawidłowymi relacjami

interpersonalnymi, komunikacją otwartą oraz konstruktywnymi stylami rozwiązywania konfliktów. Jak pisze J. Rembowski (1979): „Rodzina daje jednostce pierwsze i najbardziej całkowite przeżycie przynależności do grupy społecznej, a także i w tym, że stosunki emocjonalne i społeczne w niej nie podlegają w tym samym stopniu zmianom, co wzajemne stosunki w innych grupach społecznych (...)” (Rembowski, 1979, s.129).

Rodziny, które nie tworzą optymalnego środowiska rozwojowego, nie stanowią dla badanych osób grup odniesienia, z którymi chcieliby się identyfikować i przynależać do nich. W konsekwencji może się pojawić u nich poczucie osamotnienia, które zdaniem L. Dyczewskiego, jest chorobą nowoczesnych społeczeństw, najczęściej dotyczącą mieszkańców wielkich miast (Dyczewskiego, 1994).

Dążąc do zaspokojenia potrzeby afiliacji młodzież z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych może podejmować działania, mające na celu odnalezienie innych grup, z którymi będzie się identyfikować.

Rozpatrując poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej okazało się, że zarówno dziewczęta, jak i chłopcy z rodzin pełnych najczęściej wskazywali, iż pod tym względem czują się optymalnie w swych rodzinach. Okazywano im zainteresowanie ich samopoczuciem, aktywnością, przejawiano wyrozumiałość dla ich niedoskonałości oraz wyrażano chęć udzielania wsparcia. Natomiast na niedostateczny poziom zaspokojenia tej potrzeby zdecydowanie częściej wskazywała młodzież, zarówno chłopcy, jak i dziewczęta z rodzin niepełnych. Badani z rodzin zrekonstruowanych określali jako przeciętny poziom poczucia bezpieczeństwa w grupie rodzinnej. Uzyskane rezultaty badawcze pozwalają pozytywnie zweryfikować hipotezę nr 2.

Uzyskane wyniki mogą świadczyć o pewnych długoterminowych konsekwencjach zjawiska rozwodu, które naruszają podstawowe poczucie bezpieczeństwa u dziecka. Mimo, iż zostaje ono z jednym, kochającym rodzicem, to z powodu rozpadu swego małżeństwa nie doświadcza on szczęścia i trudno mu w optymalny sposób zaspokoić potrzeby emocjonalne dziecka.

Rozdział VI

Specyfika stylów zachowania społecznego młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze

1. Wprowadzenie

Funkcjonowanie społeczne człowieka determinuje wiele uwarunkowań środowiskowych, w tym rodzinnych oraz podmiotowych, osobowościowych.

W niniejszej pracy przyjęto propozycję klasyfikacji zachowań ludzi w kontaktach społecznych T. Leary'ego, jako mającą kluczowe znaczenie dla udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Zakłada ona, że zachowania w relacjach interpersonalnych dotyczą wymiany uczuć i wynikają z potrzeby bezpieczeństwa. Zatem dobór konkretnych stylów zachowania stanowi rezultat uczenia się zachowań zapewniających poczucie bezpieczeństwa (Stanik, 1994).

Na podstawie danych uzyskanych z ankiety stwierdzono, że spostrzegany przez młodzież poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w badanych typach rodzin był zróżnicowany. Okazało się, że zarówno dziewczęta, jak i chłopcy z rodzin pełnych najczęściej wskazywali, iż pod tym względem czują się optymalnie w swych rodzinach. Natomiast na niedostateczny poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa zdecydowanie częściej wskazywali badani obu płci z rodzin niepełnych. Osoby z rodzin zrekonstruowanych deklarowały przeciętny poziom percypowanego poczucia bezpieczeństwa¹⁹.

W niniejszej pracy przyjęto założenie, iż odmienne doświadczenia rodzinne badanej młodzieży w zakresie zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa wpływają na kształtowanie się zróżnicowanych mechanizmów regulacyjnych w sposobie jej społecznego funkcjonowania.

W celu zbadania ewentualnych różnic w funkcjonowaniu społecznym dziewcząt i chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze, a tym samym by udzielić odpowiedzi na drugie pytanie badawcze (Czy struktura rodziny wpływa na zróżnicowanie zachowań społecznych badanej młodzieży?) oraz zweryfikować hipotezy nr H3- H7 wykorzystano Skalę Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) stworzoną przez J.M. Stanika.

¹⁹ Szczegółowy rozkład wyników w tym zakresie wraz z omówieniem zawarto w rozdziale V niniejszej pracy.

Z uwagi na fakt, że kobiety i mężczyźni różnie reagują na te same bodźce oraz odmiennie zachowują się w sytuacjach społecznych, co uwarunkowane jest zarówno czynnikami genetycznymi, jak i środowiskowymi, wyniki dla wszystkich porównywanych grup młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze przedstawiono z uwzględnieniem podziału na płeć (Muszyńska, 1998; Mandal, 2006).

Przystępując do analizy statystycznej uzyskanych wyników zastosowano test zgodności Kołmogorowa - Smirnowa. Został on wykorzystany w celu weryfikacji hipotezy, że niepowiązane i duże liczebnie próby statystyczne pochodzą ze zbiorowości mających ten sam rodzaj rozkładu. Otrzymane w tym zakresie rezultaty pozwoliły na posłużenie się w niniejszej pracy parametrycznym testem statystycznym F Fishera - Snedecora analizy wariancji (Brzeziński, 1996).

2. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych

Przedstawione poniżej wyniki badań, dotyczące uwarunkowanych płcią różnic w preferowanych stylach funkcjonowania społecznego wskazały na występowanie istotnego statystycznie zróżnicowania w zakresie Stylu kierowniczo-autokratycznego ($F=4,905; p=,029$) i Stylu buntowniczo-podejrzliwego ($F=4,180; p=,043$).

Okazało się, iż Styl kierowniczo - autokratyczny znacząco częściej był przejawiany przez chłopców z rodzin pełnych ($\bar{x}=5,35; \delta=2,772$) niż przez dziewczęta z tychże rodzin, które uzyskały w tym zakresie niższe wyniki średnie ($\bar{x}=4,21; \delta=2,491$).

Ponadto chłopcy z rodzin pełnych uzyskali także wyższe wyniki średnie w przejawianiu Stylu buntowniczo- podejrzliwego ($\bar{x}=2,08; \delta=1,989$) w porównaniu do dziewcząt z tego typu rodzin ($\bar{x}=1,34; \delta=1,698$) (tabela nr 3).

Tabela nr 3. Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych.

Struktura rodziny- Pełna	Dziewczęta		Chłocy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Style zachowań społecznych						
Styl kierowniczo-autokratyczny	4,21	2,491	5,35	2,772	4,905	,029
Styl podtrzymująco-opiekuńczy	9,13	2,262	8,67	1,768	1,339	,250
Styl współpracująco- przyjacielski	7,13	2,370	7,27	2,050	,100	,752
Styl uległo-zależny	7,17	2,432	7,90	2,774	2,081	,152
Styl wycofująco-masochistyczny	3,11	2,893	3,19	2,434	,023	,880
Styl buntowniczo-podejrzliwy	1,34	1,698	2,08	1,989	4,180	,043
Styl agresywno-sadystyczny	1,55	2,198	1,85	1,638	,623	,432
Styl współzawodnicząco-narcystyczny	3,87	2,617	4,48	2,832	1,327	,252
Samoakceptacja	8,04	2,227	7,54	2,043	1,431	,234
Skala kłamstwa	2,38	2,096	2,25	2,424	,083	,774
Zaradność, realizm	7,25	2,695	7,31	3,013	,013	,911
Pesymizm, bezradność	1,21	1,230	1,17	1,339	,019	,891

Można przypuszczać, iż oddziaływania rodzinne wobec dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych nie powodowały wielu różnic w ich zachowaniach społecznych, bowiem w pozostałych stylach funkcjonowania interpersonalnego: Stylu podtrzymująco-opiekuńczym, Stylu współpracująco- przyjacielskim, Stylu uległo-zależnym, Stylu wycofująco-masochistycznym, Stylu agresywno-sadystycznym, Stylu współzawodnicząco-narcystycznym, Samoakceptacji, Skali kłamstwa, Stylu zaradność, realizm oraz w Stylu pesymizm, bezradność nie wystąpiło istotne statystycznie zróźnicowanie (tabela nr 3).

3. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych

Rozpatrując wpływ oddziaływań wychowawczych rodziny niepełnej na preferowane style funkcjonowania społecznego przez badane grupy dziewcząt i chłopców zauważono istotnie statystycznie różnice w zakresie Stylu uległo-zależnego ($F=12,945;p<,0005$), poziomu Samoakceptacji ($F=8,04;p=,005$) oraz Stylu agresywno-sadystycznego ($F=6,487;p=,012$) (tabela nr 4).

Analizując uzyskane wyniki badań zaobserwowano, że Styl uległo-zależny częściej był preferowany przez dziewczęta z rodzin niepełnych ($\bar{x}=9,25;\delta=1,691$) niż przez chłopców z tych rodzin ($\bar{x}=7,43;\delta=3,232$).

Zróznicowanie w obrębie badanych grup dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych dotyczyło także przejawianego poziomu samooceny. Okazało się, że dziewczęta uzyskały wyniki wskazujące na niski poziom samooceny ($\bar{x}=4,63;\delta=2,679$) w porównaniu z chłopcami z tychże rodzin ($\bar{x}=3,21;\delta=2,468$). Zaznacza się, że uzyskane przez badane grupy wyniki mieściły się na poziomie wyników niskich i poniżej średniej.

Kolejnym stylem różnicującym badane grupy dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych był Styl agresywno-sadystyczny. Okazało się, że chłopcy osiągnęli wyższe wyniki średnie w tym zakresie ($\bar{x}=4,34;\delta=3,710$) niż dziewczęta ($\bar{x}=2,69;\delta=2,853$). Zaznacza się, że wyniki uzyskane przez obie grupy mieściły się na poziomie wyników poniżej średniej i niskich.

Tabela nr 4. Zróznicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych.

Struktura rodziny- Niepełna	Dziewczęta		Chłopcy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Style zachowań społecznych						
Styl kierowniczo-autokratyczny	4,60	3,195	5,32	3,361	1,281	,260
Styl podtrzymująco-opiekuńczy	7,77	2,763	7,55	1,771	,241	,624
Styl współpracująco- przyjacielski	6,92	2,432	6,91	2,871	,001	,973

Styl uległo-zależny	9,25	1,691	7,43	3,232	12,945	,0005
Styl wycofująco-masochistyczny	3,85	2,852	3,60	2,989	,181	,672
Styl buntowniczo-podejrzliwy	1,85	2,412	2,53	2,853	1,747	,189
Styl agresywno-sadystyczny	2,69	2,853	4,34	3,710	6,487	,012
Styl współzawodnicząco-narcystyczny	4,52	2,660	5,13	3,247	1,117	,293
Samoakceptacja	4,63	2,679	3,21	2,468	8,04	,005
Skala kłamstwa	2,23	2,306	1,75	2,037	1,258	,265
Zaradność, realizm	6,77	2,683	6,83	3,173	,011	,916
Pesymizm, bezradność	7,04	2,196	6,42	2,634	1,731	,191

W pozostałych stylach funkcjonowania społecznego, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznym, Stylu podtrzymująco - opiekuńczym, Stylu współpracująco- przyjacielskim, Stylu wycofująco-masochistycznym, Stylu buntowniczo-podejrzliwym, Stylu współzawodnicząco-narcystycznym, Skali kłamstwa, Stylu zaradność, realizm oraz w Stylu pesymizm, bezradność nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między porównywanymi grupami dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych.

4. Style zachowań społecznych badanych dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych

Wyniki badań własnych nad funkcjonowaniem społecznym dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych dostarczają informacji o stylach interpersonalnych różnicujących obydwie grupy, a mianowicie o Stylu uległo-zależnym ($F=42,037; p<,0005$), Stylu podtrzymująco-opiekuńczym ($F=20,389; p<,0005$), poziomie Samoakceptacji ($F=10,990; p=,001$) oraz Stylu buntowniczo-podejrzliwym ($F=7,813; p=,006$). Uzyskane wyniki okazały się istotne statystycznie (tabela nr 5).

Tabela nr 5. Zróznicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych
w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych.

Struktura rodziny- Zrekonstruowana	Dziewczęta		Chłopcy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Style zachowań społecznych						
Styl kierowniczo-autokratyczny	5,09	2,719	5,00	2,750	,031	,861
Styl podtrzymująco-opiekuńczy	7,19	2,288	5,31	1,923	20,389	,0005
Styl współpracująco- przyjacielski	6,98	2,531	6,76	2,277	,210	,648
Styl uległo-zależny	9,89	1,857	6,80	2,898	42,037	,0005
Styl wycofująco-masochistyczny	4,08	3,143	3,69	2,649	,464	,497
Styl buntowniczo-podejrzliwy	1,47	1,856	2,73	2,661	7,813	,006
Styl agresywno-sadystyczny	2,30	2,284	2,98	3,095	1,627	,205
Styl współzawodnicząco-narcystyczny	3,87	2,572	4,53	2,701	1,637	,204
Samoakceptacja	4,72	2,484	6,39	2,669	10,990	,001
Skala kłamstwa	2,19	2,386	2,20	2,008	,000	,987
Zaradność, realizm	6,23	2,833	6,57	3,074	,349	,556
Pesymizm, bezradność	1,98	1,715	1,69	1,421	,349	,556

Analizując preferencję w kontaktach społecznych cech Stylu uległo-zależnego okazało się, że dotyczyła ona dziewcząt z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=9,89;\delta=1,857$). Chłopcy z rodzin zrekonstruowanych w zakresie tego stylu funkcjonowania społecznego uzyskali niższe wyniki średnie ($\bar{x}=6,80;\delta=2,898$). Należy podkreślić, że wyniki obydwu grup mieściły się w granicach wyników na poziomie wysokim.

Można zatem sądzić, że chęć nawiązywania kontaktów, związanych z podejmowaniem roli osoby zależnej, podporządkowanej, liczącej na ochronę ze strony innych ludzi była bardziej widoczna u dziewcząt z tychże rodzin.

Styl podtrzymująco-opiekuńczy był kolejnym, który różnicował porównywane grupy dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych. Okazało się, iż dziewczęta uzyskały wyższe wyniki średnie w tym zakresie ($\bar{x}=7,19;\delta=2,288$) niż chłopcy ($\bar{x}=5,31;\delta=1,923$). Dziewczęta częściej niż chłopców w kontaktach z innymi cechowała pewność siebie i stanowczość, przy jednocześnie przyjaznym nastawieniu.

Istotna statystycznie różnica między dziewczętami, a chłopcami z rodzin zrekonstruowanych wystąpiła także w zakresie skali Samoakceptacji. Chłopcy uzyskali tu wyższe wyniki średnie ($\bar{x}=6,39;\delta=2,669$), niż dziewczęta ($\bar{x}=4,72;\delta=2,484$), co świadczy o ich niższym poziomie samooceny. Ponadto chłopców częściej niż dziewczęta charakteryzowała w kontaktach społecznych podejrzliwość, wrogość i nastawienie lękowe.

Ostatnia z omawianych różnic między dziewczętami a chłopcami z rodzin zrekonstruowanych dotyczyła preferencji Stylu buntowniczo-podejrzliwego. Obie grupy uzyskały niskie wyniki w tym zakresie, jednak częściej styl ten występował w zachowaniach badanych chłopców ($\bar{x}=2,73;\delta=2,661$) niż dziewcząt ($\bar{x}=1,47;\delta=1,856$). Zatem chłopców wyraźniej niż dziewczęta cechowały zachowania wrogie oraz antyspołeczne z tendencją do okazywania buntu przeciw zewnętrznym zakazom.

W pozostałych stylach funkcjonowania społecznego, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznym, Stylu współpracująco-przyjacielskim, Stylu wycofująco-masochistycznym, Stylu agresywno-sadystycznym, Stylu współzawodnicząco-narcystycznym, Skali kłamstwa, Stylu zaradność, realizm oraz w Stylu pesymizm, bezradność nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między porównywanymi grupami dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych (tabela nr 5).

5. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych w grupach dziewcząt o zróżnicowanej strukturze rodziny

W celu weryfikacji hipotezy, która dotyczyła równości średnich wyników w skalach mierzących określone style funkcjonowania społecznego w grupach dziewcząt z rodzin o zróżnicowanej strukturze zastosowano test F. Analizę statystyczną wzbogacono poprzez wykorzystanie testu porównań wielokrotnych T- Tukeya, umożliwiającego wychwycenie par typów rodzin pochodzenia badanych dziewcząt, zróżnicowanych pod względem średnich wyników w skalach mierzących style funkcjonowania interpersonalnego.

Rozpatrując wyniki średnie, uzyskane przez badane dziewczęta z rodzin pełnych (P), niepełnych (NP) i zrekonstruowanych (ZR) w zakresie preferowanych stylów funkcjonowania

społecznego okazało się, iż istnieje między nimi wiele istotnych statystycznie różnic. Zauważono je w wyborze takich stylów funkcjonowania interpersonalnego jak: Pesymizm, bezradność ($170,348; p <,0005$), Samoakceptacja ($32,664; p <,0005$), Styl uległo-zależny ($F=26,194; p <,0005$) oraz Styl podtrzymująco-opiekuńczy ($F=8,810; p <,0005$). Wystąpiła również tendencja w preferencji wymiaru określanego jako Styl agresywno-sadystyczny ($F=2,948; p =,055$). Uzyskane rezultaty przedstawiają tabele nr 6 i nr 7.

Najwyższe wyniki średnie w wymiarze Pesymizm, bezradność zaobserwowano u dziewcząt z rodzin niepełnych ($\bar{x}=7,04; \delta=2,196$) (wyniki wysokie) w porównaniu z dziewczętami z rodzin pełnych ($\bar{x}=1,21; \delta=1,230$) i zrekonstruowanych ($\bar{x}=1,98; \delta=1,715$), które uzyskały wyniki na poziomie niskich. Uzyskane rezultaty okazały się istotne statystycznie ($p <,0005$). Świadczą o tym, iż dziewczęta z rodzin niepełnych cechowało poczucie niskiej wartości, negatywna ocena własnego miejsca w życiu, swych możliwości i wrogi stosunek do innych ludzi.

Między grupami dziewcząt z rodzin pełnych i zrekonstruowanych nie wystąpiła istotna statystycznie różnica w tym zakresie ($p =,063$), choć można mówić o tendencji do częstszego posługiwania się stylem Pesymizm, bezradność przez dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych.

Rozpatrując poziom Samoakceptacji dziewcząt z badanych typów rodzin zauważono, że grupy dziewcząt z rodzin niepełnych ($\bar{x}=8,04; \delta=2,227$) i zrekonstruowanych ($\bar{x}=4,72; \delta=2,484$) cechowały najwyższe wyniki średnie w skali Samoakceptacji w porównaniu z dziewczętami z rodzin pełnych ($\bar{x}=4,63; \delta=2,679$). Uzyskane wyniki okazały się istotne statystycznie ($p <,0005$).

Dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych uzyskały wyniki na podobnym poziomie w tym zakresie ($p =,984$).

Powyższe rezultaty badawcze świadczą o niskiej samoocenie dziewcząt z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych w porównaniu z poziomem samooceny przejawianym przez dziewczęta z rodzin pełnych.

Kolejna różnica między badanymi grupami dziewcząt dotyczyła preferowania Stylu uległo-zależnego w kontaktach interpersonalnych. Okazało się, że częściej występował w zachowaniach dziewcząt z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=9,89; \delta=1,857$) i niepełnych ($\bar{x}=9,25; \delta=1,691$) niż w zachowaniach dziewcząt z rodzin pełnych ($\bar{x}=7,17; \delta=2,432$) ($p <,0005$).

Między grupami dziewcząt z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych nie

zaobserwowano istotnej statystycznie różnicy w tym zakresie ($p=,242$). Uzyskane wyniki mieściły się w granicach wyników na poziomie wysokim. Oznacza to, iż najczęściej dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych cechowała w kontaktach społecznych uległość wobec innych i sygnalizowanie potrzeby wsparcia.

Ostatnim, z istotnie różnicujących badane grupy dziewcząt stylów funkcjonowania społecznego był Styl podtrzymująco-opiekuńczy. Najczęściej prezentowały go dziewczęta z rodzin pełnych ($\bar{x}=9,13; \delta=2,262$) w porównaniu z dziewczętami z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=7,19; \delta=2,288$) ($p<,0005$) i dziewczętami z rodzin niepełnych ($\bar{x}=7,77; \delta=2,763$) ($p=,014$). W kontaktach społecznych dziewczęta z rodzin pełnych przejawiały pewność siebie i stanowczość, przy jednocześnie życzliwym nastawieniu do partnerów interakcji.

W podobnym stopniu styl ten cechował dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych ($p=,446$). Zaznacza się, iż we wszystkich porównywanych grupach dziewcząt uzyskane wyniki były na poziomie wyników wysokich.

Wspomniana tendencja do występowania cech Stylu agresywno-sadystycznego dziewcząt zachowaniach dotyczyła dziewcząt z rodzin niepełnych ($\bar{x}=2,69; \delta=2,853$) w porównaniu z dziewczętami z rodzin pełnych ($\bar{x}=1,55; \delta=2,198$). Może to oznaczać ich większe skłonności do reagowania agresją w kontaktach z innymi. Uzyskane rezultaty okazały się istotne statystycznie ($p=,048$).

Między dziewczętami z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych ($p<,695$) oraz z rodzin zrekonstruowanych i pełnych ($p=,257$) nie wystąpiły w tym zakresie istotne statystycznie różnice.

Tabela nr 6. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych w grupach dziewcząt z badanych typów rodzin.

Style zachowań społecznych	Źródło zmienności				
	Płeć- Dziewczęta				
	Rodzina (P)	Rodzina (NP)	Rodzina (ZR)	F	p
	\bar{x}	\bar{x}	\bar{x}		
Styl kierowniczo-autokratyczny	4,21 $\delta=2,491$	4,60 $\delta=3,195$	5,09 $\delta=2,719$	1,322	,270
Styl podtrzymująco-opiekuńczy	9,13 $\delta=2,262$	7,77 $\delta=2,763$	7,19 $\delta=2,288$	8,810	,0005
Styl współpracująco- przyjacielski	7,13 $\delta=2,370$	6,92 $\delta=2,432$	6,98 $\delta=2,531$	,103	,903

Styl uległo-zależny	7,17 $\delta=2,432$	9,25 $\delta=1,691$	9,89 $\delta=1,857$	26,194	,0005
Styl wycofująco-masochistyczny	3,11 $\delta=2,893$	3,85 $\delta=2,852$	4,08 $\delta=3,143$	1,520	,222
Styl buntowniczo-podejrzliwy	1,34 $\delta=1,698$	1,85 $\delta=2,412$	1,47 $\delta=1,856$	,895	,411
Styl agresywno-sadystyczny	1,55 $\delta=2,198$	2,69 $\delta=2,853$	2,30 $\delta=2,284$	2,948	,055
Styl współzawodnicząco-narcystyczny	3,87 $\delta=2,617$	4,52 $\delta=2,660$	3,87 $\delta=2,572$	1,081	,342
Samoakceptacja	4,63 $\delta=2,679$	8,04 $\delta=2,227$	4,72 $\delta=2,484$	32,664	,0005
Skala kłamstwa	2,38 $\delta=2,096$	2,23 $\delta=2,306$	2,19 $\delta=2,386$	,101	,904
Zaradność, realizm	7,25 $\delta=2,695$	6,77 $\delta=2,683$	6,23 $\delta=2,833$	1,837	,163
Pesymizm, bezradność	1,21 $\delta=1,230$	7,04 $\delta=2,196$	1,98 $\delta=1,715$	170,348	,0005

Tabela nr 7. Struktura rodziny a style zachowań społecznych badanych dziewcząt w świetle testu T- Tukey'a.

<i>Zmienna zależna:</i>	STYL PODTRZYMUJĄCO - OPIEKUŃCZY	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,014
niepełna	,446	
<i>Zmienna zależna:</i>	STYL ULEGŁO - ZALEŻNY	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,0005
niepełna	,242	
<i>Zmienna zależna:</i>	STYL SADYSTYCZNO - AGRESYWNY	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,257	,048
niepełna	,695	
<i>Zmienna zależna:</i>	SAMOAKCEPTACJA	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,0005
niepełna	,984	
<i>Zmienna zależna:</i>	PESYMIZM, BEZRADNOŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,063	,0005
niepełna	,0005	

W pozostałych stylach mierzonych Skalą Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) J.M. Stanika, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznym, Stylu współpracująco-przyjacielskim, Stylu wycofująco-masochistycznym, Stylu buntowniczo-podejrzliwym, Stylu współzawodnicząco-narcystycznym, Skali kłamstwa oraz Stylu zaradność, realizm nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnic między badanymi grupami dziewcząt.

6. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach chłopców o zróżnicowanej strukturze rodziny

Rozpatrując wpływ struktury rodziny na funkcjonowanie interpersonalne badanych chłopców zauważono istotne statystycznie różnice w następujących stylach: Samoakceptacja ($F=45,723; p<,0005$), Styl podtrzymująco-opiekuńczy ($F=45,319; p<,0005$), Pesymizm, bezradność ($F=121,312; p<,0005$) oraz Styl agresywno-sadystyczny ($F=9,406; p<,0005$). Uzyskane rezultaty przedstawiają tabele nr 8 i nr 9.

Tabela nr 8. Zróżnicowanie w zakresie stylów zachowań społecznych w grupach chłopców z badanych typów rodzin.

Źródło zmienności	Płeć- Chłopcy				
	Rodzina (P) \bar{x}	Rodzina (NP) \bar{x}	Rodzina (ZR) \bar{x}	F	p
Styl zachowań społecznych					
Styl kierowniczo- autokratyczny	5,35 $\delta=2,772$	5,32 $\delta=3,361$	5,00 $\delta=2,750$	,216	,806
Styl podtrzymująco-opiekuńczy	8,67 $\delta=1,768$	7,55 $\delta=1,771$	5,31 $\delta=1,923$	45,319	,0005
Styl współpracująco- przyjacielski	7,27 $\delta=2,050$	6,91 $\delta=2,871$	6,76 $\delta=2,277$	,594	,553
Styl uległo-zależny	7,90 $\delta=2,774$	7,43 $\delta=3,232$	6,80 $\delta=2,898$	1,769	,174
Styl wycofująco-masochistyczny	3,19 $\delta=2,434$	3,60 $\delta=2,989$	3,69 $\delta=2,649$	,497	,610
Styl buntowniczo-podejrzliwy	2,08 $\delta=1,989$	2,53 $\delta=2,853$	2,73 $\delta=2,661$	,893	,412
Styl agresywno-sadystyczny	1,85 $\delta=1,638$	4,34 $\delta=3,710$	2,98 $\delta=3,095$	9,406	,0005
Styl współzawodnicząco-narcystyczny	4,48 $\delta=2,832$	5,13 $\delta=3,247$	4,53 $\delta=2,701$	,800	,451

Samoakceptacja	3,21 $\delta=2,468$	7,54 $\delta=2,043$	6,39 $\delta=2,669$	45,723	,0005
Skala kłamstwa	2,25 $\delta=2,424$	1,75 $\delta=2,037$	2,20 $\delta=2,088$	,809	,447
Zaradność, realizm	7,31 $\delta=3,013$	6,83 $\delta=3,173$	6,57 $\delta=3,074$	,760	,469
Pesymizm, bezradność	1,17 $\delta=1,339$	6,42 $\delta=2,634$	1,69 $\delta=1,421$	121,312	,0005

Tabela nr 9. Struktura rodziny a style zachowania społecznego badanych chłopców w świetle testu T- Tukey'a.

<i>Zmienna zależna:</i>	STYL PODTRZYMUJĄCO - OPIEKUŃCZY	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,005
niepełna	,0005	
<i>Zmienna zależna:</i>	STYL SADYSTYCZNO - AGRESYWNY	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,128	,0005
niepełna	,052	
<i>Zmienna zależna:</i>	SAMOAKCEPTACJA	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,044	,0005
niepełna	,0005	
<i>Zmienna zależna:</i>	PESYMIZM, BEZRADNOŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,360	,0005
niepełna	,0005	

Z przeprowadzonej analizy statystycznej wynika, że w zakresie Samoakceptacji chłopcy z rodzin niepełnych (NP) uzyskali wysokie wyniki ($\bar{x}=7,54$; $\delta=2,043$) w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych (ZR) ($\bar{x}=6,39$; $\delta=2,669$) (wyniki powyżej średniej) i pełnych (P) ($\bar{x}=3,21$; $\delta=2,468$) (wyniki niskie). Uzyskane rezultaty okazały się istotne statystycznie ($p<,0005$).

Między grupami chłopców z rodzin pełnych i zrekonstruowanych zaobserwowano tendencję ($p=,044$), świadczącą o lepszym przystosowaniu społecznym chłopców z rodzin pełnych.

Kolejnym różnicującym badane grupy chłopców stylem był Styl podtrzymująco-opiekuńczy. Zdecydowanie najrzadziej preferowany był on przez chłopców z rodzin

zrekonstruowanych ($\bar{x}=5,31;\delta=1,923$) w porównaniu z chłopcami z rodzin niepełnych ($\bar{x}=7,55;\delta=1,771$) i chłopcami z rodzin pełnych ($\bar{x}=8,67;\delta=1,768$), którzy cechowali się wynikami na wysokim poziomie w tym zakresie. Uzyskane wyniki okazały się istotne statystycznie ($p<,0005$).

Istotną statystycznie różnicę zaobserwowano także między grupami chłopców z rodzin pełnych i niepełnych ($p=,005$). Świadczyła ona o tym, iż częściej Styl podtrzymująco-opiekuńczy występował w zachowaniach chłopców z rodzin pełnych.

W zakresie zróżnicowania preferencji Stylu pesymizm, bezradność okazało się, że najczęściej styl ten cechował chłopców z rodzin niepełnych ($\bar{x}=6,42;\delta=2,634$) (wyniki powyżej średniej) w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=1,69;\delta=1,421$) ($p<,0005$) i chłopcami z rodzin pełnych ($\bar{x}=1,17;\delta=1,339$) ($p<,0005$), którzy uzyskali wyniki na poziomie niskich.

Między grupami chłopców z rodzin pełnych i zrekonstruowanych nie wystąpiła znacząca statystycznie różnica w tym zakresie ($p=,360$).

Ostatnim ze stylów, w którym zaobserwowano istotne statystycznie różnice między badanymi grupami chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze był Styl agresywno-sadystyczny. Różnicował on znacząco grupy chłopców z rodzin niepełnych ($\bar{x}=4,34;\delta=3,710$) i pełnych ($\bar{x}=1,85;\delta=1,638$) ($p<,0005$). Uzyskane wyniki świadczyły o częstszym wykorzystywaniu tego stylu w kontaktach interpersonalnych przez chłopców z rodzin niepełnych (wyniki poniżej średniej).

Styl agresywno-sadystyczny w podobnym stopniu cechował chłopców z rodzin pełnych ($\bar{x}=1,85;\delta=1,638$) i rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=2,98;\delta=3,095$) ($p=,128$), którzy uzyskali w tym zakresie wyniki na poziomie niskich.

Między grupami chłopców z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych zaobserwowano tendencję na poziomie $p=,052$ do częstszego posługiwania się tym Stylem agresywno-sadystycznym przez chłopców z rodzin niepełnych.

W zakresie pozostałych stylów funkcjonowania interpersonalnego, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznego, Stylu współpracująco-przyjacielskiego, Stylu uległozależnego, Stylu wycofująco-masochistycznego, Stylu buntowniczo-podejrzliwego, Stylu współzawodnicząco-narcystycznego, Skali kłamstwa oraz Stylu zaradność, realizm w badanych grupach chłopców nie wystąpiło istotne zróżnicowanie wyników.

7. Wnioski

Przedstawione powyżej rezultaty badawcze pozwalają stwierdzić, że specyfika oddziaływań wychowawczych rodzin o zróżnicowanej strukturze wobec dziewcząt i chłopców wyraźnie wpływała na preferowane przez nich style funkcjonowania interpersonalnego.

W grupach osób z rodzin pełnych wystąpiły istotne statystycznie różnice w preferencji Stylu kierowniczo-autokratycznego i Stylu buntowniczo-podejrzliwego, które istotnie częściej przejawiane były przez chłopców niż przez dziewczęta z tychże rodzin (tabela nr 13).

W grupach badanej młodzieży z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych wystąpiło więcej różnic w zakresie przejawianych przez nią zachowań społecznych.

Okazało się, że dziewczęta z rodzin niepełnych istotnie częściej niż chłopców cechował Styl uległo-zależny i niski poziom samooceny. Wysokie wyniki dziewcząt w zakresie Stylu uległo-zależnego wskazywały, iż były one bardziej chętne niż chłopcy do nawiązywania kontaktów społecznych, związanych z relacją podporządkowania oraz ochronną funkcją innych osób.

Dziewczęta z rodzin niepełnych częściej niż chłopców z tychże rodzin cechował niski poziom samooceny, związany z podejrzliwą, wrogą osobowością oraz wysoki poziom lęku. Zaznacza się, że choć uzyskane przez porównywane grupy wyniki mieściły się na poziomie wyników niskich i poniżej średniej, to jednak odzwierciedlały one stan niepokoju psychicznego dziewcząt.

Chłopcy z rodzin niepełnych osiągnęli wyższe wyniki średnie niż dziewczęta w zakresie Stylu agresywno-sadystycznego. Zaznacza się jednak, że wyniki uzyskane przez obie grupy w tym zakresie mieściły się na poziomie wyników poniżej średniej i niskich.

Wyniki badań nad funkcjonowaniem społecznym młodzieży z rodzin zrekonstruowanych wskazały, że dziewczęta uzyskały wyższe niż chłopcy wyniki średnie w zakresie Stylu uległo-zależnego.

Dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych uzyskały także istotnie wyższe wyniki średnie niż chłopcy w zakresie Stylu podtrzymująco- opiekuńczego.

Rozpatrując poziom samoakceptacji w grupach badanych osób z rodzin zrekonstruowanych okazało się, że chłopcy uzyskali wyższe wyniki średnie niż dziewczęta w tym zakresie, co świadczy o ich niższym poziomie samooceny.

Ostatnim różnicującym porównywane grupy młodzieży z rodzin zrekonstruowanych był Styl buntowniczo-podejrzliwy. Istotnie częściej styl ten występował w zachowaniach

badanych chłopców niż dziewcząt z tychże rodzin. Otrzymane rezultaty badawcze potwierdziły słusność hipotezy nr 3, hipotezy nr 4 oraz hipotezy nr 5.

Przechodząc do analizy otrzymanych wyników badań, dotyczących zróżnicowania między grupami dziewcząt z badanych typów rodzin, w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego, stwierdzono, że istnieją między nimi znaczące statystycznie różnice. Dotyczyły one następujących stylów: Pesymizm, bezradność, Samoakceptacja, Styl uległo-zależny oraz Styl podtrzymująco-opiekuńczy. Wystąpiła również tendencja w preferencji Stylu agresywno-sadystycznego. Otrzymane wyniki potwierdziły prawdziwość hipotezy nr 6.

Cechy Stylu pesymizm, bezradność szczególnie często występowały w grupie dziewcząt z rodzin niepełnych. Można przypuszczać, że wpływy środowiska rodzinnego tychże dziewcząt okazały się najbardziej niekorzystne pod względem kształtowania samooceny w porównaniu do środowisk rodzin pełnych i zrekonstruowanych.

Kolejnym różnicującym badane grupy dziewcząt wymiarem była samoakceptacja. W tym zakresie dziewczęta z rodzin pełnych otrzymały wyniki wskazujące na wysoki poziom poczucia własnej wartości. Natomiast dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych uzyskały w tym zakresie wyniki odpowiednio wysokie i średnie, co wiązało się z występowaniem u nich osobowości o cechach neurotycznych i wrogich.

Styl uległo-zależny stanowił następny, różnicujący badane grupy dziewcząt wymiar. Okazało się, że dziewczęta z rodzin pełnych charakteryzował on w najmniejszym stopniu, w porównaniu z dziewczętami z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych, które uzyskały wyższe wyniki średnie w tym zakresie.

Ostatnim, z omawianych stylów funkcjonowania interpersonalnego, istotnie różnicującym grupy dziewcząt z badanych typów rodzin był Styl podtrzymująco-opiekuńczy. W porównaniu z dziewczętami z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych najczęściej charakteryzował on zachowania dziewcząt z rodzin pełnych. Przejawiało się to pewnością siebie i życzliwością w kontakcie społecznym.

Wspominania tendencja do występowania Stylu agresywno-sadystycznego ($p=,048$) dotyczyła zachowań dziewcząt z rodzin niepełnych, które w większym stopniu w niż dziewczęta z rodzin pełnych miały skłonności do reagowania agresją w kontaktach z innymi. Między pozostałymi porównywanymi grupami dziewcząt nie wystąpiły znaczące różnice w tym zakresie.

W zakresie pozostałych stylów funkcjonowania interpersonalnego, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznego, Stylu współpracująco-przyjacielskiego, Stylu wycofująco-masochistycznego, Stylu buntowniczo-podejrzliwego, Stylu współzawodnicząco-

narcystycznego, Skali kłamstwa oraz Stylu zaradność, realizm nie wystąpiły znaczące statystycznie różnice między badanymi grupami dziewcząt.

Podsumowując wyniki badań uzyskane przez grupy chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze zauważono, iż występują znaczące statystycznie różnice w zakresie następujących stylów funkcjonowania społecznego, tj. Samoakceptacja, Styl podtrzymująco-opiekuńczy, Styl pesymizm, bezradność oraz Styl agresywno-sadystyczny. Otrzymane rezultaty badawcze potwierdziły słuszność hipotezy nr 7.

Pierwszym, z rozpatrywanych w analizie stylów społecznego zachowania, istotnie różnicującym badane grupy chłopców, był poziom samoakceptacji. Okazało się, że chłopców z rodzin pełnych cechował wysoki poziom samooceny w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych.

Z analizy wyników dotyczących występowania Stylu podtrzymująco-opiekuńczego, okazało się, że najczęściej cechował on badanych z rodzin pełnych. Najrzadziej zachowania charakteryzujące się pewnością siebie i życzliwością w stosunku do innych prezentowali chłopcy z rodzin zrekonstruowanych.

Kolejnym omawianym wymiarem był Styl pesymizm, bezradność, w którym chłopcy z rodzin niepełnych uzyskali wyniki na poziomie powyżej średniej. Świadczyło to o ich niskim poczuciu wartości, niekorzystnej ocenie własnego miejsca w życiu i negatywnym stosunku do ludzi. Grupy chłopców z rodzin pełnych i zrekonstruowanych uzyskały w tym zakresie wyniki na poziomie niskim.

Wyniki dotyczące występowania Stylu agresywno-sadystycznego wskazywały na częstsze posługiwanie się tym stylem przez chłopców z rodzin niepełnych w kontaktach interpersonalnych w porównaniu z chłopcami z rodzin pełnych.

W zakresie pozostałych stylów funkcjonowania interpersonalnego, tj. Stylu kierowniczo-autokratycznego, Stylu współpracująco-przyjacielskiego, Stylu uległo-zależnego, Stylu wycofująco-masochistycznego, Stylu buntowniczo-podejrzliwego, Stylu współzawodnicząco-narcystycznego, Skali kłamstwa oraz Stylu zaradność, realizm nie wystąpiły znaczące statystycznie różnice między badanymi grupami chłopców.

Rozdział VII

Wymiary osobowości młodzieży z badanych typów rodzin

1. Wprowadzenie

W literaturze psychologicznej szeroko omawiane jest zagadnienie wielopłaszczyznowego oddziaływania rodziny na rozwój życia uczuciowego i społecznego, a także na całą osobowość człowieka (Ziemska, 1979; Horney, 1980; Adler, 1986; Fromm, 1992; Braun - Gałkowska, 1993; Winnicott, 1993; Freud, 2001; Harwas - Napierała, 2003; Rostowska, 2003; Rostowski, 2003; Plopa, 2005).

Przyjmuje się, że prawidłowo funkcjonująca rodzina stanowi dla jednostki grupę odniesienia, z którą silnie się identyfikuje. Reguły życia rodzinnego stają się zinternalizowanymi normami młodej osoby, wywierając istotny wpływ na jej wewnątrzrodzinne, jak i zewnątrzrodzinne zachowania (Tobiasz - Adameczyk, 2002).

Omówione poniżej wyniki badań miały udzielić odpowiedzi na pytanie czy badana młodzież z rodzin o zróżnicowanej strukturze różni się między sobą pod względem przejawianych cech osobowości, w szczególności tych cech, które związane są z zachowaniami empatycznymi. Celem była weryfikacja hipotez nr H8 - H12.

W niniejszej pracy przyjęto koncepcję osobowości zaproponowaną przez R.R. McCrae'a i O.P. John'a. Autorzy wyróżnili pięć głównych wymiarów osobowości, tj. Neurotyczność, Ekstrawersję, Otwartość na doświadczenie, Ugodowość i Sumienność. Do pomiaru wymienionych wyżej cech wykorzystano kwestionariusz Five Factor Inventory (NEO-FFI) opracowany przez P.T. Costę i R.R. McCrae'a.

Wymiar empatii zoperacjonalizowano w oparciu o koncepcję stworzoną przez Marka H. Davisa. Autor określił zjawisko empatii jako złożone z kilku oddzielnych, choć wzajemnie powiązanych konstruktów o charakterze emocjonalnym i poznawczym. Wykorzystana do pomiaru empatii Skala Wrażliwości Emocjonalnej (SWE) zawierała trzy skale: Przyjmowania Perspektywy (PP), Empatycznej Troski (ET) oraz Osobistej Przykrości (OP) (Kaźmierczak, Plopa, Retowski, 2006).

2. Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych

W sferze cech osobowości nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między porównywanymi grupami młodzieży z rodzin pełnych (tabela nr 10).

Tabela nr 10. Zróżnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin pełnych.

Struktura rodziny- Pełna Wymiary osobowości	Dziewczęta		Chłopcy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Neurotyzm	4,64	2,254	5,33	2,431	2,245	,137
Ekstrawersja	6,58	1,896	6,06	2,155	1,774	,186
Otwartość	6,51	1,103	6,40	1,404	,184	,669
Ugodowość	5,74	2,123	5,54	2,128	,226	,635
Sumienność	6,04	2,000	5,69	2,322	,668	,416
Przyjmowanie Perspektywy	5,38	1,723	5,54	2,137	,181	,671
Emocjonalna Troska	6,43	1,551	6,52	1,663	,074	,786
Osobista Przykrość	4,98	1,737	5,08	1,135	,111	,739

Zatem zakłada się, że oddziaływania wychowawcze rodziny pełnej, przejawiane wobec badanych dziewcząt i chłopców, w znaczący sposób nie wpływały na zróżnicowanie w zakresie wymiarów ich osobowości. Hipoteza nr 8 nie została potwierdzona.

3. Cechy osobowości dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych

Rezultaty badań otrzymane w zakresie obszaru osobowości przez dziewczęta i chłopców z rodzin niepełnych wskazują na jeden różnicujący wymiar Sumiennosci ($F=6,881;p=,010$). Uzyskane wyniki przedstawia tabela nr 11.

Tabela nr 11. Zróznicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin niepełnych.

Struktura rodziny- Niepełna Wymiary osobowości	Dziewczęta		Chłopcy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Neurotyzm	5,04	1,920	5,79	2,460	3,058	,083
Ekstrawersja	5,79	2,278	5,91	2,396	,066	,798
Otwartość	5,00	1,980	4,62	2,021	,933	,336
Ugodowość	5,19	2,708	4,70	2,430	,969	,327
Sumiennosc	6,02	2,082	4,96	2,047	6,881	,010
Przyjmowanie Perspektywy	5,35	2,432	5,66	1,860	,554	,458
Emocjonalna Troska	4,94	2,492	5,38	2,068	,949	,332
Osobista Przykrość	6,12	1,947	5,77	2,016	,781	,379

Okazało się, iż dziewczęta z rodzin niepełnych charakteryzował wyższy ($\bar{x}=6,02;\delta=2,082$) w porównaniu z chłopcami ($\bar{x}=4,96;\delta=2,047$) stopień zorganizowania i wytrwałości w działaniach celowych, tzw. wola dążenia do osiągnięć. Bardziej wytrwale realizowały one swoje zamierzenia, działając skrupulatnie i rzetelnie. W pozostałych wymiarach osobowości nie zaobserwowano znaczących statystycznie różnic między porównywanymi grupami dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych. Hipotezę nr 9 zweryfikowano pozytywnie.

4. Cechy osobowości badanych dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych

Z danych przedstawionych w tabeli nr 12 wynika, że oddziaływania wychowawcze rodziny zrekonstruowanej wobec dziewcząt i chłopców w znaczący sposób nie wpływały na różnicowanie ich osobowości. Nie wystąpiły bowiem w tym zakresie istotne statystycznie różnice między porównywanymi grupami dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych. Uzyskane wyniki badań nie potwierdziły przyjętej hipotezy nr 10.

Tabela nr 12. Różnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin zrekonstruowanych.

Struktura rodziny- Zrekonstruowana	Dziewczęta		Chłopcy		F	p
	\bar{x}	δ	\bar{x}	δ		
Wymiary osobowości						
Neurotyzm	4,74	2,011	5,24	2,534	1,244	,267
Ekstrawersja	6,25	1,796	5,94	1,870	,716	,400
Otwartość	4,75	2,183	4,20	1,709	2,101	,150
Ugodowość	5,38	2,459	5,14	2,010	,296	,588
Sumienność	5,68	2,119	4,90	2,435	3,022	,085
Przyjmowanie Perspektywy	5,15	2,079	4,94	2,395	,228	,634
Emocjonalna Troska	4,43	1,366	4,53	1,994	,082	,776
Osobista Przykrość	6,57	1,201	6,96	1,148	2,931	,090

5. Zróżnicowanie w zakresie wymiarów osobowości dziewcząt z rodzin o zróżnicowanej strukturze

Przeprowadzenie dwuczynnikowej analizy wariancji z uwzględnieniem podziału na płeć wskazało na istnienie istotnych statystycznie różnic w zakresie uwzględnionych w badaniu wymiarów osobowości między dziewczętami z badanych typów rodzin. Dotyczyły ona cechy Otwartości ($F=14,487$; $p<,0005$), Empatycznej Troski ($F=16,458$; $p<,0005$) oraz Osobistej Przykrości ($F=12,872$; $p<,0005$) (tabele nr 13 i nr 14).

W wymiarze Otwartości najwyższe wyniki średnie (powyżej średniej) uzyskały dziewczęta z rodzin pełnych ($\bar{x}=6,51$; $\delta=1,103$) w porównaniu z dziewczętami z rodzin niepełnych ($\bar{x}=5,00$; $\delta=1,980$) i zrekonstruowanych ($\bar{x}=4,75$; $\delta=2,183$). Otrzymane rezultaty okazały się istotne statystycznie ($p<,0005$).

W podobnym stopniu Otwartość cechowała dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych ($p<,768$), które uzyskały odpowiednio wyniki na poziomie średnim i poniżej średniej.

Analizując otrzymane rezultaty badań okazało się, iż wymiar Empatyczna Troska osiągnęła najwyższe wartości średnie (powyżej średniej) w grupie dziewcząt z rodzin pełnych ($\bar{x}=6,43$; $\delta=1,551$) w porównaniu z wynikami uzyskanymi przez dziewczęta z rodzin niepełnych ($\bar{x}=4,94$; $\delta=2,492$) (wyniki średnie) i dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=4,43$; $\delta=1,366$) (wyniki poniżej średniej). Uzyskane wyniki okazały się istotne statystycznie ($p<,0005$).

Między dziewczętami z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych nie zanotowano istotnych statystycznie różnic w tym zakresie ($p=,345$).

Kolejny wymiar empatii, znacząco różnicujący badane grupy dziewcząt stanowiła skala Osobistej Przykrości. Najniższe wyniki średnie w tym wymiarze uzyskały dziewczęta z rodzin pełnych ($\bar{x}=4,98$; $\delta=1,737$) (wyniki przeciętne) w porównaniu z dziewczętami z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=6,57$; $\delta=1,201$) ($p<,0005$) i niepełnych ($\bar{x}=6,12$; $\delta=1,947$) ($p=,002$), które uzyskały w tym zakresie wyniki powyżej średniej. Uzyskane rezultaty okazały się istotne statystycznie.

Dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych charakteryzowały podobne wyniki w wymiarze Osobistej Przykrości ($p=,347$).

Komponent empatii określany jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup dziewcząt, które uzyskały w tym zakresie wyniki na poziomie przeciętnym.

Tym samym potwierdzono słuszność hipotezy nr 11.

Tabela nr 13. Zróznicowanie w zakresie wymiarów osobowości w grupach dziewcząt z badanych typów rodzin.

Źródło zmienności	Płeć- Dziewczęta				
	Rodzina (P) \bar{x}	Rodzina (NP) \bar{x}	Rodzina (ZR) \bar{x}	F	p
Neurotyzm	4,64 $\delta=2,254$	5,04 $\delta=1,920$	4,74 $\delta=2,011$	,527	,591
Ekstrawersja	6,58 $\delta=1,896$	5,79 $\delta=2,278$	6,25 $\delta=1,796$	2,097	,126
Otwartość	6,51 $\delta=1,103$	5,00 $\delta=1,980$	4,75 $\delta=2,183$	14,487	,0005
Ugodowość	5,74 $\delta=2,123$	5,19 $\delta=2,708$	5,38 $\delta=2,459$	,675	,511
Sumienność	6,04 $\delta=2,000$	6,02 $\delta=2,082$	5,68 $\delta=2,119$	,504	,605
Przyjmowanie Perspektywy	5,38 $\delta=1,723$	5,35 $\delta=2,432$	5,15 $\delta=2,079$	,181	,834
Empatyczna Troska	6,43 $\delta=1,551$	4,94 $\delta=2,492$	4,43 $\delta=1,366$	16,458	,0005
Osobista Przykrość	4,98 $\delta=1,737$	6,12 $\delta=1,947$	6,57 $\delta=1,201$	12,872	,0005

Tabela nr 14. Struktura rodziny a cechy osobowości badanych dziewcząt w świetle testu T- Tukey'a.

<i>Zmienna zależna</i>	OTWARTOŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,0005
niepełna	,768	
<i>Zmienna zależna:</i>	EMPATYCZNA TROSKA	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,0005
niepełna	,345	
<i>Zmienna zależna:</i>	OSOBISTA PRZYKROŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,002
niepełna	,347	

6. Zróżnicowanie w zakresie wymiarów osobowości chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze

Wyniki przeprowadzonej analizy porównawczej wskazały, że wymiary osobowości istotnie różnicujące badane grupy chłopców to: Otwartość ($F=23,677$; $p<,0005$), Osobista Przykrość ($F=20,821$; $p<,0005$) oraz Empatyczna Troska ($F=13,990$; $p<,0005$) (tabele nr 15 i nr 16). Otrzymane rezultaty badań odnoszące się do chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze rodziny cechowało podobieństwo do wyników uzyskanych przez grupy dziewcząt w tym zakresie.

Tabela nr 15. Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości w grupach chłopców z badanych typów rodzin.

Zmienna osobowościowa	Płeć- Chłopy				
	Rodzina (P)	Rodzina (NP)	Rodzina (ZR)	F	p
	\bar{x}	\bar{x}	\bar{x}		
Neurotyzm	5,33 $\delta=2,431$	5,79 $\delta=2,460$	5,24 $\delta=2,534$	,763	,468
Ekstrawersja	6,06 $\delta=2,155$	5,91 $\delta=2,396$	5,94 $\delta=1,870$	,071	,931
Otwartość	6,40 $\delta=1,404$	4,62 $\delta=2,021$	4,20 $\delta=1,709$	23,677	,0005
Ugodowość	5,54 $\delta=2,128$	4,70 $\delta=2,430$	5,14 $\delta=2,010$	1,918	,150
Sumienność	5,69 $\delta=2,322$	4,96 $\delta=2,047$	4,90 $\delta=2,435$	1,947	,146
Przyjmowanie Perspektywy	5,54 $\delta=2,137$	5,66 $\delta=1,860$	4,94 $\delta=2,395$	1,672	,191
Empatyczna Troska	6,52 $\delta=1,663$	5,38 $\delta=2,068$	4,53 $\delta=1,994$	13,990	,0005
Osobista Przykrość	5,08 $\delta=1,135$	5,77 $\delta=2,016$	6,96 $\delta=1,148$	20,821	,0005

W wymiarze Otwartości najwyższe wyniki średnie uzyskali chłopcy z rodzin pełnych (wyniki powyżej średniej) ($\bar{x}=6,40$; $\delta=1,404$) w porównaniu z chłopcami z rodzin niepełnych ($\bar{x}=4,62$; $\delta=2,021$) i zrekonstruowanych ($\bar{x}=4,20$; $\delta=1,709$), którzy uzyskali wyniki poniżej średniej. Uzyskane rezultaty okazały się istotne statystycznie ($p<,0005$). W podobnym stopniu cecha Otwartości cechowała chłopców z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych ($p=,423$).

W pozostałych wymiarach osobowości, tj. Neurotyzm ($p=,468$), Ekstrawersja ($p=,931$), Ugodowość ($p=,150$), Sumienność ($p=,146$) nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między badanymi grupami chłopców. Uzyskane wyniki mieściły się na poziomie wyników przeciętnych i potwierdziły słusność hipotezy nr 12.

Tabela nr 16. Struktura rodziny a cechy osobowości badanych chłopców w świetle testu T -Tukey'a.

Zmienna zależna:	OTWARTOŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,0005
niepełna	,423	
Zmienna zależna:	EMPATYCZNA TROSKA	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,008
niepełna	,065	
Zmienna zależna:	OSOBISTA PRZYKROŚĆ	
Typy rodzin:	zrekonstruowana	niepełna
pełna	,0005	,048
niepełna	,0005	

W świetle uzyskanych rezultatów okazało się, że w zakresie Osobistej Przykrości najniższe wyniki średnie osiągnęli chłopcy z rodzin pełnych ($\bar{x}=5,08; \delta=1,135$) (wyniki średnie) w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=6,96; \delta=1,148$) ($p<,0005$) (wyniki poniżej średniej) i z rodzin niepełnych ($\bar{x}=5,77; \delta=2,016$) ($p=,048$) (wyniki średnie). Zróżnicowanie tych wyników okazało się statystycznie istotne.

Znaczącą statystycznie różnicę w tym zakresie zauważono także między grupami chłopców z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych ($p<,0005$). Świadczyła ona o częstszym przejawianiu przez chłopców z rodzin zrekonstruowanych wymiaru empatii określanego jako Osobista Przykrość.

Drugi z czynników empatii, różnicujących badane grupy chłopców, stanowiła Empatyczna Troska. Wymiar ten najwyższe wartości średnie osiągnął w grupie chłopców z rodzin pełnych ($\bar{x}=6,52; \delta=1,663$) (wyniki średnie) w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych ($\bar{x}=4,53; \delta=1,994$) ($p<,0005$) (wyniki powyżej średniej) i z rodzin niepełnych ($\bar{x}=5,38; \delta=2,068$) ($p=,008$) (wyniki średnie). Zróżnicowanie tych wyników okazało się istotne statystycznie.

Komponent empatii określaną jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup chłopców, którzy uzyskali w tym zakresie wyniki na poziomie średnich.

Porównując grupy chłopców z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych zauważono wyraźną tendencję, zbliżającą się do poziomu statystycznej istotności ($p=,065$), która wskazywała na częstsze występowanie wymiaru empatii określanego mianem Empatycznej Troski u chłopców z rodzin niepełnych.

Otrzymane rezultaty badań pozwoliły pozytywnie zweryfikować hipotezę nr 12.

7. Wnioski

Rezultaty badań własnych, dotyczące zróżnicowania cech osobowości w grupach dziewcząt i chłopców z badanych rodzin pełnych i zrekonstruowanych nie wykazały istotnych statystycznie różnic w tym zakresie.

Zaobserwowano je natomiast między grupami dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych. Różnicującym młodzież z rodzin niepełnych wymiarem była cecha Sumiennosci. Okazało się, że dziewczęta z rodzin niepełnych charakteryzowały wyższe, w porównaniu z chłopcami, wyniki średnie w tym wymiarze.

W zakresie poziomu przejawianej empatii nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między grupami dziewcząt i chłopców z badanych typów rodzin. Można przypuszczać, iż wpływy najbliższego otoczenia młodej jednostki w podobnym stopniu kształtowały wrażliwość na potrzeby innych.

Rezultaty porównań między grupami dziewcząt oraz między grupami chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze wskazały na jeden różnicujący wymiar osobowości tj. Otwartość. Okazało się, że najczęściej skłonność do pozytywnego wartościowania doświadczeń życiowych i ciekawość poznawczą przejawiały dziewczęta i chłopcy z rodzin pełnych. Młodzież z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych uzyskała w tym wymiarze wyniki poniżej przeciętnej, co może świadczyć o jej konwencjonalizmie i konserwatyzmie, przejawianym zarówno w poglądach, jak i w zachowaniu.

Analiza porównawcza wyników średnich, uzyskanych przez grupy dziewcząt z badanych typów rodzin w zakresie wymiarów empatii, ujawniła znaczące statystycznie różnice w zakresie skali Empatycznej Troski oraz skali Osobistej Przykrości.

Okazało się, że dziewczęta z rodzin pełnych najczęściej cechował wymiar Empatycznej Troski. Były one bardziej skłonne niż dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych do angażowania się w życzliwe relacje z innymi oraz wyraźnie cechowała je potrzeba bliskości.

W skali Osobistej Przykrości najwyższe wyniki średnie uzyskały dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych. Można sądzić, że w największym stopniu, w porównaniu z dziewczętami z rodzin pełnych i niepełnych, cechowała je skłonność do irytacji i przeżywania ciągłego napięcia, które mogły mieć wpływ na ich funkcjonowanie społeczne.

Komponent empatii określany jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup dziewcząt, które uzyskiwały w tym zakresie najczęściej wyniki na poziomie średnich.

Rozpatrując zróżnicowanie w zakresie wymiarów empatii, w grupach chłopców z badanych typów rodzin okazało się, że w skali Empatycznej Troski najwyższe wyniki średnie uzyskali chłopcy z rodzin pełnych zaś najniższe chłopcy z rodzin zrekonstruowanych. Zatem skłonność do angażowania się w relacje z innymi najsłabiej cechowała chłopców z rodzin zrekonstruowanych w porównaniu z chłopcami z pełnych rodzin i niepełnych.

Analiza porównawcza wyników średnich, uzyskanych przez grupy chłopców z badanych typów rodzin w zakresie wymiaru Osobistej Przykrości, wskazała, że najczęściej skłonność do irytacji i przeżywania ciągłego napięcia cechowała chłopców z rodzin zrekonstruowanych w porównaniu z grupami chłopców z rodzin niepełnych i pełnych.

Komponent empatii określany jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup chłopców, którzy uzyskiwali najczęściej w tym zakresie wyniki na poziomie średnich.

Dyskusja

Procesy społeczne zaistniałe w Polsce w ciągu ostatnich dziesięcioleci są powodem wielu znaczących zmian zachodzących w kulturze, strukturze społecznej, sytuacji demograficznej oraz ekonomiczno-politycznej kraju. Wyznaczają one nowy typ społeczeństwa, człowieka i rodziny charakterystyczny dla społeczeństwa zmierzającego ku ponowoczesności.

Ze względu na problematykę poruszaną w niniejszej rozprawie istotne znaczenie przypisuje się przemianom, mającym miejsce w trzech obszarach życia rodzinnego: mikrostrukturalnym, związanym z układem wewnątrzrodzinnym, mezostrukturalnym, dotyczącym najbliższego środowiska rodziny oraz makrostrukturalnym, związanym z miejscem rodziny w społeczeństwie w ogóle²⁰.

Mając na uwadze wyniki badań wielu autorów zajmujących się problemami rodziny zauważa się, że w obecnym czasie rodzina napotyka na szereg barier utrudniających jej prawidłowe funkcjonowanie, optymalne zaspokajanie potrzeb jej członków oraz działalność wychowawczą.

Istnieją dwie główne grupy czynników, których dezorganizacja determinuje poziom oraz jakość procesu wychowania w każdej rodzinie. Pierwszą grupę stanowią czynniki ekonomiczno-społeczne, tj. wielkość rodziny, jej struktura, pochodzenie społeczne, źródło utrzymania, opieka materialna, warunki mieszkaniowe, podział pracy i ról w rodzinie. Do drugiej grupy zaliczane są czynniki kulturalne, tj. wykształcenie rodziców, osiągnięte kwalifikacje, wzory kulturowe i wychowawcze uznawane przez nich, sposoby spędzania wolnego czasu, stosunek rodziców do nauki szkolnej dzieci, stosunek rodziny do tradycji i nowości, czynniki psychopedagogiczne, jak np. ogólna atmosfera panująca w środowisku rodzinnym, charakter stosunków między rodzicami a dziećmi, stosowane środki wychowawcze (Biała, 2005).

Uwzględniając specyfikę oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży rodzin o zróżnicowanej strukturze podjęto próbę analizy zachowań społecznych młodzieży z tychże rodzin w zależności od struktury ich rodziny pochodzenia.

Prowadzenie badań dotyczących występowania zachowań społecznych oraz ich psychologicznych uwarunkowań jest niezwykle istotne dla dalszego rozwoju wielu nauk, jak i praktyki, w dziedzinach, gdzie w centrum stawiane są sprawy jednostki ludzkiej

²⁰ Kierunki i konsekwencje zaistniałych przemian dla życia rodzinnego zostały omówione w rozdziale I niniejszej pracy, w paragrafie 1.

i społeczeństw.

W kontekście przedstawionej analizy literatury przedmiotu można stwierdzić, że uwarunkowania zachowań interpersonalnych stanowią złożone i wieloaspektowe zagadnienie. Najczęściej wskazuje się na genetyczne, środowiskowe i związane z własną aktywnością czynniki determinujące zachowanie społeczne człowieka. W okresie młodości szczególnego znaczenia nabierają także osobowościowe i emocjonalne wyznaczniki relacji międzyludzkich. W związku z powyższym w analizach statystycznych uwzględniono także oddziaływanie osobowości na zachowania interpersonalne badanej młodzieży.

Biorąc pod uwagę fakt, że kobiety i mężczyźni odmiennie zachowują się w porównywalnych sytuacjach społecznych (co ma swe źródło w uwarunkowaniach biologicznych i społecznych) otrzymane wyniki rozpatrzono z uwzględnieniem podziału na płeć. Dokonano porównań między grupami dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych, niepełnych i zrekonstruowanych, a także przeanalizowano przejawiane zachowania interpersonalne osobno w grupach dziewcząt oraz w grupach chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze.

Otrzymane wyniki badań własnych dowiodły, że specyfika oddziaływań wychowawczych rodzin pełnych, niepełnych i zrekonstruowanych silnie determinowała style zachowań społecznych młodzieży.

W grupach osób z rodzin pełnych wystąpiły istotne statystycznie różnice w preferencji Stylu kierowniczo-autokratycznego i Stylu buntowniczo-podejrzliwego, które znacznie częściej przejawiane były przez chłopców niż przez dziewczęta z tychże rodzin.

W grupie chłopców z rodzin pełnych preferencja Stylu kierowniczo-autokratycznego, który cechują tendencje do zachowań przywódczych oraz poczucie kompetencji we współpracy z innymi, mogło wynikać z identyfikacji z rolą społeczną, jaką w rodzinie pełnej odgrywał ojciec - osoba ważna dla wszystkich domowników, obecna w rodzinie i zainteresowana jej życiem, być może uznawana za autorytet rodzinny.

W grupach badanej młodzieży z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych wystąpiło więcej różnic w zakresie przejawianych przez nią zachowań społecznych.

Okazało się, że dziewczęta z rodzin niepełnych znacznie częściej niż chłopcy cechował Styl uległo-zależny i niski poziom samooceny. Wysokie wyniki dziewcząt w zakresie Stylu uległo-zależnego wskazywały, iż były one bardziej chętne niż chłopcy do nawiązywania kontaktów społecznych, związanych z relacją podporządkowania oraz ochronną funkcją innych osób. Powodem niniejszej sytuacji mógł być fakt niedostatecznego poczucia bezpieczeństwa w grupie rodzinnej. Uzyskane wyniki z ankiety potwierdziły, że w

porównaniu z grupami dziewcząt z rodzin pełnych i zrekonstruowanych, dziewczęta z rodzin niepełnych najczęściej spostrzegały niedostateczny poziom zaspokojenia tejże potrzeby.

Wpływ mogły mieć także oddziaływania społeczne, gratyfikujące podporządkowane, uległe zachowania dziewcząt (Muszyńska, 1998).

Dziewczęta z rodzin niepełnych częściej niż chłopców z tychże rodzin cechował niski poziom samooceny, związany z występowaniem podejrzliwej, wrogiej osobowości oraz wysokiego poziomu lęku. Zaznacza się, że choć uzyskane przez porównywane grupy wyniki mieściły się na poziomie wyników niskich i poniżej średniej, to jednak odzwierciedlały one stan niepokoju psychicznego, wynikający z niedostatecznej opieki rodzicielskiej oraz braku poczucia wsparcia w grupie rodzinnej.

Rezultaty badań dowodzą, że inną przyczynę powyższego mógł stanowić fakt generalnie częstszego przejawiania przez dziewczęta i kobiety niższego poziomu samoakceptacji niż przez chłopców i mężczyzn w podobnej sytuacji życiowej (Tobiasz-Adamczyk, 2002).

Chłopcy z rodzin niepełnych osiągnęli wyższe wyniki średnie niż dziewczęta w częstotliwości występowania Stylu agresywno-sadystycznego. Zaznacza się jednak, że wyniki uzyskane przez obie grupy w tym zakresie mieściły się na poziomie wyników poniżej średniej i niskich.

Zatem sporadyczne przejawianie agresji słownej i fizycznej, traktowanie innych instrumentalnie z pozycji górowania przez chłopców mogło być rezultatem procesu wychowania, w którym stymulowano rozwój fizyczny chłopców, dając im tym samym poczucie siły i czasami władzy nad słabszymi.

Mogło to wynikać także z nagradzania zachowań związanych z dominacją nad innymi przez osoby znaczące (Muszyńska, 1998).

W rodzinach niepełnych, na przyjmowanie pozycji górowania nad innymi może mieć wpływ także sytuacja absencji ojca i związane z tym przejmowanie przez syna jego obowiązków oraz roli osoby kierującej sprawami rodziny.

Wyniki badań nad funkcjonowaniem społecznym młodzieży z rodzin zrekonstruowanych wskazały, że dziewczęta uzyskały wyższe niż chłopcy wyniki średnie w zakresie Stylu uległo-zależnego. Można sądzić, że nawiązywanie kontaktów o charakterze zależności i podporządkowania innym wyraźniej cechowało dziewczęta. Przyczyn tego typu prawidłowości upatruje się w oddziaływaniach wychowawczych środowiska rodzinnego, w którym nie wzmacniano samodzielnych, niezależnych zachowań dziewcząt, jak i w braku dostatecznej afiliacji do grupy rodzinnej.

Dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych uzyskały także istotnie wyższe wyniki średnie niż chłopcy w zakresie Stylu podtrzymująco- opiekuńczego. Można przypuszczać, że na przejawianą w zachowaniach pewność siebie i stanowczość, przy jednocześnie przyjaznym nastawieniu miało wpływ poczucie przynależności do grupy rodzinnej. Ponadto, jak wynika z badań własnych, w 10,6% badanych rodzin zrekonstruowanych stwierdzono występowanie niebiologicznego rodzeństwa. Przypuszczalnie dziewczęta częściej niż chłopcy angażowano do czynności opiekuńczych nad rodzeństwem, co może sprzyjać prezentowaniu przez nie Stylu podtrzymująco-opiekuńczego w kontaktach z innymi.

Rozpatrując poziom samoakceptacji w grupach badanych osób z rodzin zrekonstruowanych okazało się, że chłopcy uzyskali wyższe wyniki średnie niż dziewczęta w tym zakresie, co m.in. świadczy o ich niższym poziomie samooceny.

Możliwe, że przejawiane przez chłopców takie cechy zachowania społecznego jak: podejrzliwość, wrogość i nastawienie lękowe, wynikały z faktu, że zdecydowaną większość rodzin zrekonstruowanych stanowiły rodziny z ojczymem. Brak obecności biologicznego ojca w rodzinie, który byłby dla chłopców wzorem osobowym, może powodować u nich niskie poczucie własnej wartości.

Ostatnim różnicującym porównywane grupy młodzieży z rodzin zrekonstruowanych był Styl buntowniczo-podejrzliwy. Istotnie częściej styl ten występował w zachowaniach badanych chłopców niż dziewcząt z tychże rodzin. Zaobserwowane różnice między porównywanymi grupami mogą wynikać z faktu, że chłopcy częściej niż dziewczęta wskazywali na niską jakość klimatu rodzinnego rodzinnej oraz przeciętny poziom poczucia bezpieczeństwa. Można przypuszczać, że tendencja chłopców do przejawiania zachowań charakterystycznych dla Stylu buntowniczo-podejrzliwego wiąże się z obecnością ojczyma w grupie rodzinnej, a dokładniej z brakiem akceptacji jego osoby przez badanych chłopców. Bunt uświadomiony, okazywany na zewnątrz jest przejawem otwartości w kontaktach, natomiast bunt nieświadomiony, przybierający zamaskowane formy może powodować występowanie neurotycznych form obrony, takich jak, lęk czy podejrzliwość (Oleszkowicz, 1997).

Otrzymane rezultaty badawcze potwierdziły słuszność hipotezy nr 3, hipotezy nr 4 oraz hipotezy nr 5.

Przechodząc do analizy otrzymanych wyników badań, dotyczących zróżnicowania między grupami dziewcząt z badanych typów rodzin, w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego, stwierdzono, że istnieją między nimi znaczące statystycznie różnice. Otrzymane rezultaty badawcze potwierdziły trafność hipotezy nr 6.

Cechy Stylu pesymizm, bezradność szczególnie często występowały w zachowaniach dziewcząt z rodzin niepełnych. Można przypuszczać, że wpływy środowiska rodzinnego tychże dziewcząt okazały się najbardziej niekorzystne pod względem kształtowania samooceny, oceny własnego miejsca w życiu, swych możliwości i stosunku do innych ludzi. Wyniki wskazujące na brak akceptacji własnej osoby oraz niezdolność do zaakceptowania wszystkich doświadczeń życiowych jako części pozytywnej całości występujące u młodzieży z rodzin rozbitych potwierdziły wyniki badań przeprowadzonych przez J. Conway'a (1997).

Kolejnym różnicującym badane grupy dziewcząt wymiarem była samoakceptacja. W tym zakresie dziewczęta z rodzin pełnych otrzymały wyniki wskazujące na wysoki poziom poczucia własnej wartości. Natomiast dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych uzyskały w tym zakresie wyniki odpowiednio wysokie i średnie, co wiązało się z występowaniem osobowości o cechach neurotycznych i wrogich. Uzyskane rezultaty sugerują, że rodzina, która optymalnie zaspokaja potrzeby swych członków i zapewnia im wsparcie, stanowi optymalne środowisko wychowawcze stymulujące rozwój pozytywnego obrazu siebie.

Potwierdzeniem uzyskanych wyników są rezultaty badań prowadzonych przez H. Szczęsną (2005). Autorka dowiodła empirycznie, że młodzież z rodzin rozwiedzionych cechuje się przeciętnym poziomem samoakceptacji w porównaniu z młodzieżą z rodzin pełnych, prawidłowo funkcjonujących, która uzyskała wysoki poziom samoakceptacji.

Styl uległo-zależny był następnym wymiarem różnicującym badane grupy dziewcząt. Okazało się, że dziewczęta z rodzin pełnych charakteryzował on w najmniejszym stopniu w porównaniu z dziewczętami z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych, które uzyskały wyższe wyniki średnie w tym zakresie. Niski poziom uległości wobec innych i mała potrzeba wsparcia przejawiana w relacjach społecznych przez dziewczęta z rodzin pełnych mogły wynikać z ich silnego poczucia przynależności do grupy rodzinnej. J. Conway wskazuje, że dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców częściej niż dorosłe dzieci z rodzin pełnych cechuje brak zaufania do siebie i innych, brak poczucia niezależności lub pewności siebie oraz niechęć do podejmowania ryzyka (Conway, 1997).

Ostatnim, z omawianych stylów funkcjonowania interpersonalnego, istotnie różnicującym grupy dziewcząt z badanych typów rodzin, był Styl podtrzymująco-opiekuńczy. W porównaniu z dziewczętami z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych najczęściej charakteryzował on zachowania dziewcząt z rodzin pełnych. Przejawiało się to pewnością siebie i życzliwością w kontakcie społecznym. Otrzymane rezultaty mogły mieć swe źródło w atmosferze bezpieczeństwa, stwarzanej przez rodzinę pełną, która wspierała niezależne,

samodzielne postępowanie oraz była wzorcem relacji międzyludzkich, opartych na życzliwości.

Tendencja do występowania Stylu agresywno-sadystycznego dotyczyła zachowań dziewcząt z rodzin niepełnych, które w większym stopniu w niż dziewczęta z rodzin pełnych miały skłonności do reagowania agresją w kontaktach z innymi. Między pozostałymi porównywanymi grupami dziewcząt nie wystąpiły znaczące różnice w tym zakresie. Sytuacja ta mogła wynikać ze specyfiki wpływów wychowawczych rodzin niepełnych, które cechuje obecność wielu czynników konfliktogennych, brak poczucia bezpieczeństwa i przynależności do grupy rodzinnej.

W zakresie pozostałych stylów funkcjonowania interpersonalnego nie wystąpiły znaczące statystycznie różnice między badanymi grupami dziewcząt.

Podsumowując wyniki badań uzyskane przez grupy chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze stwierdzono, iż występują między nimi znaczące statystycznie różnice w zakresie omówionych poniżej stylów funkcjonowania społecznego. Otrzymane rezultaty badawcze potwierdziły trafność hipotezy nr 7.

Istotnie różnicującym badane grupy chłopców był poziom samoakceptacji. Okazało się, że chłopców z rodzin pełnych cechował wysoki poziom samooceny w porównaniu z chłopcami z rodzin zrekonstruowanych i niepełnych. Mogło to wynikać z faktu bycia członkiem wspierającej i kochającej rodziny, w której badani z rodzin pełnych doświadczyli bezwarunkowej akceptacji.

Rezultaty badań otrzymane przez J. Conway'a (1997) także dowodzą, że młodzież z rodzin niepełnych częściej niż młodzież z rodzin pełnych nie akceptuje i niedocenia siebie.

W badaniach przeprowadzonych przez K. Pospiszyla okazało się, że im bardziej ojciec jest zaangażowany w sprawy wychowawcze oraz im silniejsze jego więzy uczuciowe z dzieckiem, tym wyższa jest jego samoakceptacja i wykazuje ono większą pewność siebie (Pospiszyl, 1980).

Z analizy wyników dotyczących występowania Stylu podtrzymująco-opiekuńczego, okazało się, że najczęściej cechował on badanych z rodzin pełnych.

Zachowania charakteryzujące się pewnością siebie i życzliwością w stosunku do innych najrzadziej prezentowali chłopcy z rodzin zrekonstruowanych. Można przypuszczać, iż uzyskane wyniki związane były ze specyficznym funkcjonowaniem środowisk rodzinnych badanych chłopców. Rodziny pełne, zaspokajające potrzebę bezpieczeństwa, facylitowały powstawanie u młodych ludzi pewności siebie, stanowczości w kontaktach z innymi, przy

jednocześnie życzliwym nastawieniu do otoczenia. W środowisku rodzin zrekonstruowanych trudniej było o warunki sprzyjające kształtowaniu się wyżej wymienionych cech zachowania.

Kolejnym omawianym wymiarem był Styl pesymizm, bezradność, w którym chłopcy z rodzin niepełnych uzyskali wyniki na poziomie powyżej średniej. Świadczyło to o ich niskim poczuciu wartości, niekorzystnej ocenie własnego miejsca w życiu i negatywnym stosunku do ludzi. Grupy chłopców z rodzin pełnych i zrekonstruowanych uzyskały w tym zakresie wyniki na poziomie niskim. Źródłem opisanego stanu rzeczy można upatrywać w specyfice oddziaływań wychowawczych rodzin monoparentalnych. Ponadto przeprowadzone w tym zakresie badania dowodzą, że dzieci z rodzin rozbitych są bardziej podatne na stres, stany depresyjne niż dzieci z rodzin pełnych (Laumann- Billings, Emery, 2000).

Wyniki dotyczące występowania Stylu agresywno-sadystycznego wskazywały na częstsze posługiwanie się tym stylem przez chłopców z rodzin niepełnych w kontaktach interpersonalnych, w porównaniu z chłopcami z rodzin pełnych. Przyczyny traktowania ludzi w sposób instrumentalny oraz nacechowany wrogością przez chłopców z rodzin niepełnych mogły istnieć zarówno w obszarze ich cech osobowości, jak i być uwarunkowane wpływem środowiska rodzinnego, które dostarczało nieprawidłowych wzorców relacji międzyludzkich.

Ponadto rezultaty badawcze dowodzą, iż młodzież z rodzin rozbitych w większym stopniu cechują zachowania agresywne i egoizm niż młodzież z rodzin pełnych (Majkowski, 1999).

W zakresie pozostałych stylów funkcjonowania interpersonalnego nie wystąpiły znaczące statystycznie różnice między badanymi grupami chłopców.

Szereg przeprowadzonych analiz statystycznych, mających na celu określenie potencjalnego zróżnicowania w zakresie wymiarów osobowości badanej młodzieży pozwolił zauważyć następujące prawidłowości.

Dokonując porównania między grupami dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnic w sferze cech osobowości. Identyfikacja wniosku wysnuto rozpatrując otrzymane w tym zakresie wyniki przez młodzież z rodzin zrekonstruowanych. Tym samym nie potwierdzono słuszności hipotez: nr 8 i nr 10. Zróżnicowanie w badanych obszarach zmiennych psychologicznych wystąpiło natomiast między grupami dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych. Tym samym zweryfikowano pozytywnie hipotezę nr 9.

Wymiarem osobowości, różnicującym młodzież z rodzin niepełnych była cecha Sumienności. Okazało się, że dziewczęta z rodzin niepełnych osiągnęły wyższe, w porównaniu z chłopcami, wyniki średnie w tym zakresie. Źródłem tej prawidłowości można upatrywać w specyfice oddziaływań wychowawczych środowiska rodzinnego. Sytuacja, w

której matki samotnie wychowują dzieci, bo nie udało im się stworzyć pełnego domu, mogła działać mobilizująco. Być może dziewczęta pragnęły zrekompenzować sobie niedostateczną jakość klimatu i wsparcia rodzinnego, osiągając sukcesy w innych dziedzinach. Przejawiały silną wolę zwiększając w ten sposób prawdopodobieństwo sukcesów. Ponadto samotne matki, by zapewnić realizację funkcji rodziny, musiały wykazać się silną wolą i radzić sobie z wieloma problemami codzienności. Wzorzec funkcjonowania, który przekazały swym córkom także mógł wpłynąć na ich silniejszą w porównaniu z chłopcami wytrwałość w działaniach.

W zakresie poziomu przejawianej empatii nie wystąpiły istotne statystycznie różnice między grupami dziewcząt i chłopców z badanych typów rodzin. Można przypuszczać, iż wpływy najbliższego otoczenia na młodą jednostkę w podobnym stopniu kształtowały wrażliwość na potrzeby innych.

Rezultaty porównań między grupami dziewcząt oraz między grupami chłopców z rodzin o zróżnicowanej strukturze wskazały na jeden różnicujący wymiar osobowości - Otwartość. Okazało się, że najczęściej skłonność do pozytywnego wartościowania doświadczeń życiowych i ciekawość poznawczą przejawiały dziewczęta i chłopcy z rodzin pełnych. Młodzież z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych uzyskała w tym wymiarze wyniki poniżej przeciętnej, co może świadczyć o konwencjonalizmie i konserwatyźmie, przejawianym zarówno w poglądach, jak i zachowaniu.

Otwartość cechująca młodzież z rodzin pełnych mogła wynikać z prezentowanych przez rodziców postaw rodzicielskich, wyrażających akceptację, szacunek oraz prawo do zdobywania doświadczeń. Przez umożliwianie niezależnych działań, przy jednoczesnym zaspokojeniu poczucia bezpieczeństwa w szerokim horyzoncie czasowym, młode pokolenie mogło w pełni skoncentrować się na rozwoju aktywności poznawczej.

Znaczenie cechy otwartości dla funkcjonowania młodego człowieka jest szczególnie ważne we współczesnych czasach. Ludzie żyją bowiem w niespotykanej dotąd konfrontacji kultur, których różnorodność można określić zarówno w wymiarze globalnym, jak i mikrosocjologicznym. Jest to efektem takich zjawisk jak: dostępność nowoczesnych środków transportu, łączności, przekazu informacji oraz procesów ruchliwości społecznej i środowiskowego otwarcia. Niemal na każdym kroku spotykające się osoby ujawniają się nawzajem i udostępniają sobie własną odmienną. W takich warunkach chociażby bezkonfliktowe współistnienie, nie wspominając o porozumieniu czy współpracy, jest niemożliwym bez otwartości na innych, bez tolerancji.

Należy podkreślić, że współcześnie preferowana jest „otwarta” struktura osobowości, gdyż jest ona podatna na innowacyjność oraz wysoki poziom aspiracji życiowych. Zachodzące zmiany kulturowe splatają się bowiem z procesem różnicowania się kultury społecznej, jej mobilnością, dążeniem do otwartości, postępowaniem według nowych zasad społecznych, powstawaniem nowych grup społecznych, instytucji, zawodów, rozwijaniem się i pogłębianiem autonomii jednostki (Doniec, 2005).

Zatem osoby cechujące się otwartością mają większe szanse na odnalezienie się w teraźniejszym świecie i osiągnięcie sukcesu niż osoby nie posiadające tej cechy osobowości.

Analiza porównawcza wyników średnich, uzyskanych przez grupy dziewcząt z badanych typów rodzin w zakresie wymiarów empatii, ujawniła znaczące statystycznie różnice w zakresie skali Empatycznej Troski oraz skali Osobistej Przykrości.

Okazało się, że dziewczęta z rodzin pełnych najczęściej cechował wymiar Empatycznej Troski. Były one bardziej skłonne niż dziewczęta z rodzin niepełnych i zrekonstruowanych do angażowania się w życzliwe relacje z innymi oraz wyraźnie cechowała je potrzeba bliskości.

J. Conway (1997) podkreśla, że młodzież z rozwiedzionych rodzin częściej niż młodzież z rodzin pełnych cechuje brak poczucia pewności siebie oraz niechęć do wyrażania zainteresowania losem innych.

W skali Osobistej Przykrości najwyższe wyniki średnie uzyskały dziewczęta z rodzin zrekonstruowanych. Można sądzić, że w największym stopniu, w porównaniu z dziewczętami z rodzin pełnych i niepełnych, cechowała je skłonność do irytacji i przeżywania ciągłego napięcia, które mogły zakłócać ich funkcjonowanie społeczne. Można przypuszczać, iż złożona psychologiczna sytuacja systemu rodziny zrekonstruowanej miała znaczenie dla występowania powyższej prawidłowości.

Komponent empatii określany jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup dziewcząt, które najczęściej uzyskiwały w tym zakresie wyniki na poziomie średnich.

Rozpatrując zróżnicowanie w zakresie wymiarów empatii, w grupach chłopców z badanych typów rodzin okazało się, że w skali Empatycznej Troski najwyższe wyniki średnie uzyskali chłopcy z rodzin pełnych zaś najniższe chłopcy z rodzin zrekonstruowanych. Zatem skłonność do angażowania się w relacje z innymi najslabiej cechowała chłopców z rodzin zrekonstruowanych w porównaniu z chłopcami z pełnych rodzin i niepełnych.

Analiza porównawcza wyników średnich, uzyskanych przez grupy chłopców z badanych typów rodzin w zakresie wymiaru Osobistej Przykrości wskazała, że najczęściej

skłonność do irytacji i przeżywania ciągłego napięcia cechowała chłopców z rodzin zrekonstruowanych w porównaniu z grupami chłopców z rodzin niepełnych i pełnych. Uwarunkowania powyższej sytuacji mogą wynikać ze specyfiki oddziaływań wychowawczych, typowej dla rodzin zrekonstruowanych, która charakteryzuje się występowaniem wielu problemów związanych z przystosowaniem się wszystkich członków rodziny do funkcjonowania w nowopowstałym systemie.

Komponent empatii określany jako Przyjmowanie Perspektywy nie różnicował znacząco badanych grup chłopców, którzy najczęściej uzyskiwali w tym zakresie wyniki na poziomie średnich. Uzyskane wyniki badań wskazały na słuszność hipotezy nr 11 oraz nr 12.

Zaprezentowane w pracy wyniki badań wykazały, że specyfika oddziaływań wychowawczych wobec młodzieży z rodzin o zróżnicowanej strukturze ma znaczenie dla jej odmiennego funkcjonowania społecznego, przejawianych cech osobowości i zachowań empatycznych. Nie wyczerpują one jednak całości poruszonego w niniejszej pracy tematu. Zagadnieniami interesującymi w przyszłości autorkę są także: próba zbadania współzależności między analizowanymi zmiennymi osobowościowymi a stylami zachowań społecznych oraz określenie pewnych konstelacji wymiarów osobowości mających wartość predykcyjną dla badanych stylów zachowań społecznych. Ze względu na obszerność wywodu z podejmowanej tematyki zostaną one zaprezentowane w kolejnych opracowaniach.

W wyniku przeprowadzonych badań dokonano ważnych stwierdzeń, które nie tylko współgrają ze współczesnymi sformułowaniami myśli na temat poruszony w niniejszej dysertacji, ale nadto wnoszą do niej cenne elementy modyfikujące lub przynajmniej oddziałujące na ogólny stan wiedzy z tego zakresu.

Znaczenie psychologiczne uzyskanych rezultatów badawczych jest o tyle doniosłe, iż udowadnia, że struktura rodziny oraz forma związku, jaki tworzą rodzice, mają istotny wpływ na rozwój zachowań społecznych młodzieży.

Szczególnie w okresie adolescencji młody człowiek jest pełen subiektywnych rozważań, wątpliwości, ciekawości, oczekiwań i pragnień. Stoi on w obliczu wyboru własnej drogi życiowej. Młodość jest etapem, w którym występuje duże zapotrzebowanie na wartości, ideały, na poszukiwanie przykładów działań i samodzielne eksperymentowanie. Jest to też czas, kiedy kształtują się aspiracje, orientacje życiowe oraz indywidualne sposoby rozwiązywania trudności życiowych.

W optymalnie funkcjonującym środowisku rodzinnym młody człowiek ma szansę zdobywać coraz większą elastyczność w zajmowaniu określonych pozycji względem innych ludzi. Wraz z nabywaniem nowych kompetencji interpersonalnych oraz z zachodzącym

jednocześnie procesem powiększania się zasobów wiedzy, jednostka może uczestniczyć w coraz bardziej zróżnicowanych związkach międzyludzkich, które traktowane są jako stale powiększające się szanse dla jej dalszego rozwoju społecznego. Występowanie zakłóceń w prymarnym środowisku wychowawczym nie stwarza takich możliwości.

Zagrożenia związane z coraz częściej występującymi zmianami w obrębie struktury rodziny mają konsekwencje natury społecznej i psychologicznej. Podkreśla się, że dotyczą one nie tylko dorosłych, ale także dzieci, które skazane są na funkcjonowanie w nietypowych, nie zawsze zaspakajających ich potrzeby środowiskach wychowawczych. Empiryczne podstawy powyższego stwierdzenia zawarto w rozdziale V niniejszej pracy, stanowiącym jednocześnie odpowiedź na dwa pierwsze postawione pytania badawcze.

Poddawanie młodzieży dodatkowym oddziaływaniom niepokojów oraz napięć rodzinnych nakłada się często na trudności związane z przejściem i wychodzeniem z okresu adolescencji i wejściem w dorosłe życie. Może to sprawiać, że młodzi ludzie przejawiają zaburzenia adaptacyjne. Nasilająca się liczba nerwic egzystencjalnych, samobójstw, braku woli i bezradności, sięganie po alkohol, narkotyki czy inne używki, to wskaźniki coraz słabszej odporności oraz kondycji psychicznej młodzieży.

Ponadto oczekiwania społeczne na młode pokolenie ludzi wykształconych, kompetentnych, zdecydowanych, ambitnych, dyspozycyjnych i olbrzymia presja rodziców, nauczycieli czy zwierzchników na kończenie pełnym sukcesem wszelkich podejmowanych działań może przyczyniać się do przejawiania przez młodzież zaburzonych form adaptacji. Ważną rolę spełniają także wzorce osobowe oraz wzorce relacji społecznych lansowane przez środki masowego przekazu. „Mieć” dawno wygrało z „być” a pluralizm i liberalizacja norm, szczególnie odnoszących się do życia rodzinnego, mogą stanowić powód dezorientacji w zakresie tworzenia własnego systemu wartości.

W świetle powyższych rozważań sytuacja młodego pokolenia Polaków, stojącego u progu dorosłości może wydawać się pewnego rodzaju stanem przeciążenia, dla którego trzeba wypracować metody obrony psychologicznej. Nie bez znaczenia jest tu rola rodziców, którzy często dopuszczają do zaniedbania młodzieży, oferując jej prawie wszystko (głównie zabezpieczenie materialne) z wyjątkiem miłości, ciepła, poczucia bezpieczeństwa, akceptacji czy czasu. Brak poświęcenia czasu młodemu człowiekowi powoduje w nim przekonanie, że jest niepotrzebny, a co więcej, że przeszkadza rodzicom w realizowaniu planów związanych z karierą zawodową czy z budowaniem nowego związku.

Nie jest to dobra prognoza dla rozwoju nowoczesnego społeczeństwa, które mimo wpływu kilkunastu lat od okresu transformacji ustrojowej nie potrafiło stworzyć

ekonomicznych i społecznych warunków chroniących proces socjalizacji młodzieży przed dewiacją.

Warto zwracać uwagę na fakt, że zdrowe rodziny budują zdrowe społeczeństwa i w związku z tym koniecznością jest prowadzenie działań na rzecz wzmocnienia polityki prorodzinnej. Realizowana z pomocą samorządów lokalnych byłaby ona nastawiona na wzmocnianie funkcji rodziny i realizację potrzeb w oparciu o właściwą diagnozę sytuacji społecznej każdej rodziny.

Biorąc pod uwagę rolę rodziny w kształtowaniu zdrowego społeczeństwa oraz omówione w niniejszej pracy trudności uniemożliwiające rodzinie realizowanie szerokiego zakresu zadań niezbędną wydaje się pomoc psychologiczna. W zależności od potrzeb może mieć ona mniej lub bardziej złożony wymiar: od psychoedukacji, mającej na celu podtrzymanie i umacnianie wzajemnych więzi między członkami rodziny; poprzez diagnostykę, umożliwiającą rozpoznanie przyczyn trudności i zaburzeń w funkcjonowaniu rodziny, aż po oddziaływania terapeutyczne, uwzględniające kompleksową pomoc systemowi rodzinnemu.

Ważnym jest zatem szeroka dostępność poradnictwa psychologicznego i jego dostosowanie do specyfiki funkcjonowania poszczególnych typów rodzin. Dla rodzin nietradycyjnych, z uwagi na ich trwałość i optymalne funkcjonowanie, szczególnie przydatne byłoby konstruowanie programów uwzględniających problematykę adaptacji do straty (sytuacja rozwodu, separacji, osierocenia), poruszających psychospołeczne aspekty sytuacji samotnego rodzica, omawiających specyfikę funkcjonowania rodzin zrekonstruowanych oraz przebieg procesu przeprowadzania adopcji.

BIBLIOGRAFIA

- Ackermann N.W.** (1958). *The psychodynamics of family life*. New York: Basic Books.
- Adamski F.** (2002). *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Adamski F.** (1984). *Socjologia małżeństwa i rodziny*. Warszawa: PWN.
- Adler A.** (1986). *Sens życia*. Warszawa: PWN.
- Agryle M.** (1991). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: PWN.
- Anderson E. R., Green S.M., Hetherington E.M. Cilngempeel W.G.** (1999).
The dynamics of parental remarriage: Adolescent, parent, sibling influences. W:
Hetherington E.M. (red.), *Coping with divorce, single parentig and remarriage: A risk
and resiliency perspective*, 295-319. Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates,
Publishers.
- Armistead L., McCombs A., Forehand R., Wierson M.** (1990).
Coping with divorce: A study of young adolescents. *Journal of Clinical Child
Psychology*, 19, 79-84.
- Bandura A.** (1968). *Agresja w okresie dorastania: wpływ praktyk wychowawczych i
stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
- Barber B.L., Eccles J.S.** (1992). *Long term influence of divorce and single parenting on
adolescent family and work - related values, behaviors and aspirations*. *Psychological
Biulletin*, 111, 108-126.
- Barbaro B.** (1997). *Pacjent w swojej rodzinie*. Warszawa: PWN.
- Barnes R.G.** (1994). *Nie jesteś moim tatusiem*. Warszawa: Vocatio.
- Bartkowiak G.** (1994). *Psychologia zarządzania*. Poznań: AE.
- Bee H.** (1998). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Beisert M.** (2000). *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*. Poznań: Wyd. Huamaniora.
- Bertalanffy von L.** (1984). *Ogólna teoria systemów*. Warszawa: PWN.
- Biała J.** (2005). *Niektóre czynniki różnicujące sytuację wychowawczą dziecka we
współczesnej rodzinie*. W: Cudak H., Marzec H. (red.). *Współczesna rodzina polska-
jej stan i perspektywy*, t.1, s.189-196. Mysłówice: Górnośląska Wyższa Szkoła
Pedagogiczna.
- Bishop G. D.** (2000). *Psychologia zdrowia. Zintegrowany umysł i ciało*. Wrocław: Astrum.
- Błazucka A.J.** (1991). *Funkcjonowanie rodzin samotnych ojców*. *Problemy Rodziny*,
6, 16-20.

- Borecka - Biernat D., Węglowska - Rzepa K.**, (2000). *Zachowanie młodzieży w sytuacji kontaktu społecznego*. Wrocław: WUWr.
- Bożkova K., Sito A.**, (1994). *Opieka zdrowotna nad rodziną*. Warszawa: PZWL.
- Braun - Galkowska M.** (1990). *Psychologia domowa*. Olsztyn: Wyd. WD.
- Brągiel J.** (1998). *Więzi społeczne w rodzinie*. W: Kawula S., Brągiel J., Janke A.W. (red.), *Pedagogika rodziny*. Toruń: Wyd. A. Marszałek.
- Brich A., Malim T.** (1999). *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęctwa do dorosłości*. Warszawa: PWN.
- Bruynooghe R.** (1986). *One-parent families in the context of variations in parenthood: between deviance and commitment*. W: Deven F., Cliguet R.L., (red.), *One-parent families in Europe*, 29-46. Bruksela.
- Brzezińska A.** (2000). *Psychologia wychowania*. W: Strelau J. (red.), *Psychologia*. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej, 227- 256. Gdańsk: GWP.
- Brzeziński J.** (1996). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Brzeziński J., Stachowski R.** (1981). *Zastosowanie analizy wariancji w eksperymentalnych badaniach psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Burns A., Dunlop R.** (2000). *Parental divorce, personal characteristics and early intimate relationships: A longitudinal Australian study*. *Journal of Divorce and Remarriage*, 33, 91-109.
- Canzani F., Palermo U.** (1996). *Possible children's reactions to their parents' divorce*. *Giornale di Neuropsichiatria dell' Eta Evolutiva*, 16, 255-282.
- Cartwright C.** (2003). *Parent - child relationships in families of remarriage: What hurts? What helps?* *Australian Journal of Psychology* 55, 1-5.
- Chlewiński Z.** (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: W Drodze.
- Chlopan B.E., McCain M.L., Carbonell J.L., Hagen R.L.** (1985). *Empathy: Review of Available Measures*. *Journal of Personality And Social Psychology*, 48, 635-653.
- Chmielnicki N.** (1980). *Metodologiczne problemy badania ról rodzicielskich*. W: Tyszka Z. (red.). *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, 193-198. Poznań: UAM.
- Cielecka - Kuszyk J.** (2000). *Medyczne aspekty krzywdzenia dzieci*. W: Milewska E., Szymanowska A. (red.). *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, 198-211. Warszawa: CMPPP MEN.
- Cieślak K.** (1989). *Geneza i rozwój podejścia interakcyjnego w badaniach małżeństwa i rodziny*. *Problemy rodziny*, 6, 21-29.

- Cliffordson C.** (2001). *Parents' judgments and students' self-judgments of empathy. The structure of empathy and agreement of judgments based on the Interpersonal Reactivity Index (IRI)*. *European Journal of Psychological Assessment*, 17, 36-47.
- Coleman M., Ganong L., Fine M.** (2000). *Reinvestigating remarriage: Another decade of progress*. *Journal of Marriage and Family*, 62, s. 1288-1307.
- Conway J.** (1997). *Dorośle dzieci rozwiedzionych rodziców*. Warszawa: Logos.
- Cramer D.** (1993). *Living alone. Marital status, gender and health*. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 3, 1-15.
- Czapiga A.** (1993). *Przewidywane konsekwencje ustosunkowania matki samotnej do dziecka a funkcjonowanie jednostki w okresie dorastania*. W: Oleszkowicz A. (red.). *Prace Psychologiczne*, XXXV, 65-74. Wrocław: WUWr.
- Czapiga A.** (1994). *Przyczyny rozbitcia rodziny a warunki życia dzieci i samotnych matek*. W: Senejko A. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Wybrane zagadnienia. Prace Psychologiczne XXXVII*. Wrocław: UW.
- Davis M. H.** (1999). *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.
- Debesse M.** (1996). *Etapy wychowania*. Warszawa: Żak.
- Dembo M.** (1997). *Stosowana psychologia wychowawcza*. Warszawa: WSiP.
- Dębska U.** (2000). *Zagrożenia rozwoju. Badania młodzieży*. W: Poprawa R. (red.). *Psychologiczna analiza wybranych problemów funkcjonowania społecznego młodzieży, 9-19*. Wrocław: WUWr.
- Dębska U., Tomaszewska B.** (2001). *Młodzież epoki przemian. Niektóre osobowościowe wskaźniki trudności w dobrym funkcjonowaniu we współczesnej rzeczywistości*. W: Keplinger A. (red.). *Młodzież w zmieniającym się świecie. Prace Psychologiczne LIV*, 11-21. Wrocław: WUWr.
- Dobosz - Sztuba A.** (1994). *Być macochą, być ojczymem*. Warszawa: WSiP.
- Dobosz - Sztuba A.** (1989). *Typy i cechy rodziny zrekonstruowanej*. *Problemy Rodziny*, 1, 21-26.
- Dollard J., Miller N.S.** (1969). *Osobowość i psychoterapia: analiza w terminach uczenia się, myślenia i kultury*. Warszawa: PWN.
- Doniec R.** (2005). *Socjalizacja rodzinna w kontekście przemian współczesnej rodziny w Polsce*. W: Cudak H., Marzec H. (red.). *Współczesna rodzina polska- jej stan i perspektywy*, t.1, s.226-245. Mysłówice: Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Dyczewski L.** (1994). *Rodzina, społeczeństwo, państwo*. Lublin: Wyd. Towarzystwa Naukowego KUL.

- Eisenberg N.** (2005). *Empatia i współczucie*. W: Lewis M., Haviland - Jones J.M. (red.), Psychologia emocji, s. 849-862. Gdańsk: GWP.
- Eisenberg N., Strayer J.** (1987). Critical issues in the study of empathy. W: Eisenberg N., Strayer J. (red.), *Empathy and its development*, s. 3-13. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Erikson E.H.** (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Fatyga B.** (1999). *Młodzież i dorośli: rodzice i nauczyciele. Wybrane problemy kulturowych relacji międzygeneracyjnych*. Przegląd socjologiczny, nr 2.
- Field D.** (1999). *Osobowości rodzinne*. Warszawa: Logos.
- Freud Z.** (2001). *Wstęp do psychoanalizy*. Warszawa: De Agostini Polska
- Fromm E.** (1992). *O sztuce miłości*. Warszawa: Sagittarius
- Ganong L., Coleman M.** (1984). *The effects of remarriage on children: review of the empirical literature*. Family Relations, 33, 18-25.
- Gapik L.** (1989). *Sytuacja psychologiczna po rozwodzie*. Problemy Rodziny, 2, 3-12.
- Gordon T.** (1994). *Wychowanie bez porażek. Rozwiązywanie konfliktów między rodzicami a dziećmi*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Górniak J., Wachnicki J.** (2000). *Pierwsze kroki w analizie danych. SPSS PL for Windows*. Kraków: Wyd. SPSS Polska.
- Grac J.** (1996). *Wzory osobowe oddziaływujące na młodego człowieka - analiza teoretyczna*. Człowiek i społeczeństwo XIV, 7-18.
- Graniewska D., Krupa K., Balcerzak - Paradowska B.** (1986). *Samotne matki, samotni ojcowie*. Warszawa: IWZZ.
- Graniewska D.** (1992). *Ogólna charakterystyka rodzin niepełnych*. W: Graniewska D., Kołaczek. B, Strzelecka J. (red.). *Rodziny niepełne w warunkach bezrobocia*. Warszawa, 8 (369), 51-101.
- Grochocińska R.** (1992). *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*. Gdańsk: UG
- Grochocińska R.** (2002). *Specyficzna problematyka życia rodziny rozbitej*. W: Rostowska T., Rostowski J. (red.), *Rodzina - rozwój - praca. Wybrane zagadnienia*, 73-83. Łódź: WSI
- Grzesiuk L.** (1979). *Style komunikacji interpersonalnej. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego*, 5.

- Grzesiuk L., Jakubowska U.** (1995). *Podjęcie systemowe*. W: Grzesiuk L. (red.)
Psychoterapia. Szkoły, zjawiska, techniki i specyficzne problemy, 60-66.
Warszawa: PWN.
- Gulin W.** (1994). *Empatia dzieci i młodzieży. Komponenty informacyjne, decyzyjne i emocjonalne*. Lublin: KUL
- Gurycka A.** (1976). *W poszukiwaniu psychologicznych mechanizmów społecznej aktywizacji*.
W: Gurycka A. (red.). *Aktywność i aktywizacja społeczna. Zeszyty naukowe Instytutu Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego*, 9.
- Han - Ilgiewicz N.** (1995). *Pisma, szkice, artykuły, rozprawy*. Warszawa: WSPS.
- Haneczok M.** (1987). *Funkcjonowanie w grupie klasowej dzieci z rodzin rozbitych*. W: John M. (red.). *Orientacja dzieci i młodzieży w sytuacjach społecznych*, 98-119. Wrocław: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Harwas - Napierała B., Trempała J.** (2000). *Psychologia rozwoju człowieka*.
Warszawa: PWN.
- Harwas - Napierała B.** (2003). *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców*. W: Harwas - Napierała B.(red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, s.11-25. Poznań: UAM.
- Harwas - Napierała B.** (2006). *Komunikacja interpersonalna i jej kształtowanie jako istotny wymiar jakości życia rodziny*. W: Rostowska T. (red.) *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 29-42. Łódź: WSI.
- Hetherington E.M.** (1993). *A overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence*. *Journal of Family Psychology*, 7, s, 39-56.
- Horney K.** (1980). *Nerwica a rozwój człowieka. Trudna droga do samorealizacji*.
Warszawa: PIW.
- Hurme H.** (2002). *Rozwój emocjonalny*. W: Harwas - Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t.3, 45-65. Warszawa: PWN.
- Ihinger - Tallman M., Pasley K.** (1987). *Remarriage*. Beverly Hills.
- Izdebska J.** (2000). *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*. Białystok: Wyd. Trans Humana.
- Janicka I.** (2002). *Jakość małżeństwa a zdrowie partnerów*. W:
Rostowska T., Rostowski J. (red.), *Rodzina - rozwój - praca. Wybrane zagadnienia*, 23-37. Łódź: WSI

- Janicka I.** (2006). *Alternatywne formy życia rodzinnego a rozwój dziecka*. W: Rostowska T., Rostowski J. (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 75-82. Łódź: WSI.
- Janicka I.** (2006). *Zależność partnerów kohabitujących a poziom integracji ich związków*. W: Rostowska T. (red.) *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 171-184. Łódź: WSI.
- Jodłowska M.** (1999). *Obraz rodziny w opiniach dzieci z rodzin dysfunkcyjnych*. Komunikat z badań. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XI, 183-195. Poznań: UAM.
- John O. P.** (1990). *The „Big Five” Factor Taxonomy: Dimensions of Personality in the Natural Language and in Questionnaires*. W: Pervin L.A. (red.) *Handbook of Personality, Theory and Research*, 66-100. New York, London: Guilford Press.
- Jabłoński K.** (2000). *Rozwód. Jak go przeżyć?* Warszawa: WAB.
- Jundziłł E.** (2001). *Rodzina zrekonstruowana we współczesnej Polsce*. W: Żebrowski J. (red.), *Rodzina polska na przełomie wieków*, 305- 314. Gdańsk: UG.
- Jurga M.** (1985). *Doświadczenie społeczne i rozwój osobowości wychowanek z domów dziecka*. W: Tyszkowa M. (red.) *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną*, 153-202. Poznań: UAM.
- Katz A.** (1998). *Być matką, pracować i nie zwariować*. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Kawczyńska - Butrym Z., Grabowska B.** (1989). *Wybrane problemy związane z chorobą matki w rodzinie niepełnej*. *Problemy Rodziny*, 5, 16-21.
- Każmierczak M., Płopa M., Retowski S.** (2007). *Adaptacja Skali Wrażliwości Emocjonalnej (SWE) Przegląd Psychologiczny*(w druku).
- Kelly Joan B.** (1998). *Marital conflict, divorce and children's adjustment*. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 7, 223-227.
- Kliś M., Kossewska J.** (1994). *Empatia a inteligencja, cechy osobowości i temperamentu*. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 385- 395.
- Kluzowa K., Slany K.** (1990). *Małżeństwa powtórne w Polsce*. *Studia Demograficzne*, 2, 31-36.
- Kluzowa K.** (1990). *Typy, przyczyny powstania i funkcjonowanie małżeństw powtórných w Polsce*. W: Ziemska M. (red.) *Integracja małżeństwa i rodziny, jej podstawy i konsekwencje*, 228-244. Warszawa: CPBP.
- Kłosek - Nita B.** (2000). *Komunikacja w rodzinie-patologia procesów komunikacyjnych*. W: Kłosek - Nita B ., Raś D. (red.) *Kontakty z ludźmi „innymi” jako problem wychowania, opieki i resocjalizacji*, 13-25. Katowice: Wyd. UŚ.

- Kohnstamm R.** (1989). *Praktyczna psychologia dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Kornas - Biela D.** (2004). *Wokół początku życia ludzkiego*. Warszawa: PAX.
- Kowalik S.** (2002). *Rozwój społeczny*. W: Harwas - Napierała B., Trempała J. (red.). *Psychologia rozwoju człowieka*, 71-100. Warszawa: PWN.
- Kowalski S.** (1986). *Socjologia wychowania w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Kozdrowicz E., Pilch T.** (1984). *Rodzina wielkomiejska matki samotnej jako środowisko wychowawcze*. W: Tyszka Z. (red.), *Rodzina a struktura społeczna*, 163-171. Bydgoszcz: BTN.
- Kozdrowicz E.** (1989). *Sytuacja dziecka w rodzinie samotnej matki*. Warszawa: Wyd. UW.
- Kożusznik B.** (1985). *Style kierowania*. Katowice: UŚ.
- Kubik W. J.** (1999). *Jaka jesteś rodzino?* Kraków: WAM.
- Kukołowicz T., Kulczycka B.** (1988). *Spełnianie funkcji przez rodziny niepełne*. W: Kukołowicz T. (red.), *Pomoc rodzinie niepełnej*, 13-20. Sandomierz.
- Kukołowicz T.** (2001). *Rodzina wychowuje*. Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej.
- Kulas H.** (1983). *Mechanizm funkcjonowania samooceny*. *Psychologia Wychowawcza* 4, 400-409.
- Kulawska E.** (1995). *Rozwój i funkcje empatii u dzieci (przegląd problematyki)*. *Kwartalnik Psychologii Rozwojowej*, 3, 27-41.
- Kwak A.** (1986). *Sytuacja rodzinna i wzajemna percepcja postaw w rodzinach zrekonstruowanych*. W: Ziemska M. (red.) *Problemy integracji i dezintegracji rodziny*. Warszawa: UW.
- Kwak A.** (1988). *Niepełność rodziny jako wyznacznik wewnętrznych stosunków*. W: *Rodzina jako system interakcji*. Materiały z ogólnopolskiej konferencji na temat: Rodzina jako system, 175-183. Lublin: Wyd. KUL.
- Kwak A.** (2000). *Rodziny rekonstruowane- problemy i zagrożenia*. W: Milewska E., Szymanowska A. (red.) *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*. Warszawa: CMPPP MEN, 78-99.
- Kwak A.** (2002). *Uniwersalność instytucji rodziny i kierunku jej przemian*. W: Tyszka Z. (red.), *Roczniki Socjologii Rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne*, XIV, 9- 24.
- Lachowska B.** (1998). *Dzieci osób owdowiałych*. Lublin: KUL.
- Laskowski J.** (1987). *Trwałość wspólnoty małżeńskiej*. Warszawa: ODiSS.

- Laumann - Billings L., Emery R. (2000). *Distress among young adults from divorced families*. *Journal of Family Psychology*, 14, 671-687.
- LeBey B. (2004). *Remarried with children: Ten secrets of successfully blending and extending your family*. Bantam: Kay Brodie, Chesapeake Coll., Wye Mills, MD.
- Lernell L. (1984). Przystępczość seksualna. Zagadnienia prawne i kryminologiczne. W: Imieliński K. (red.) *Seksuologia społeczna. Zagadnienia psychospołeczne*. 465-568. Warszawa: PWN.
- Lew - Starowicz Z. (2000). *Seksuologia sądowa*. Warszawa: PZWL.
- Lewandowska - Walter A. (2006a). *Czy macocha musi być zła? Społeczne spostrzeganie kobiety pełniącej rolę rodzica w rodzinie zrekonstruowanej*. W: Rostowska T., Rostowski J. (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 110-118. Łódź: WSI.
- Lewandowska - Walter A. (2006b). *Znaczenie struktury i relacji rodzinnych dla jakości życia dziecka z rodziny zrekonstruowanej*. W: Rostowska T. (red.) *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 185-198. Łódź: WSI.
- Lewicki A. (1969). *Psychologia kliniczna*. Warszaw: PZWL.
- Maccoby E., (1980). *Social development. Psychological growth and parent - child relationship*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC.
- Majkowski W. (1999). *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*. Kraków. WKS.
- Mandal E. (2006). *Osobowość kobiet i mężczyzn: różnice generacyjne i rozwojowe*. *Psychologia Rozwojowa. Osobowość i rozwój we współczesnym świecie*, t.10, nr 2, 23-34.
- Markowska A. (1989). *Warszawskie rodziny zrekonstruowane*. *Problemy Rodziny*, 2, 34-44.
- Marynowicz - Hetka E. (1980). *Praca socjalno - wychowawcza z rodziną niepełną*. Warszawa. Instytut Wydawniczy: CRZZ.
- Meyers D.G. (2003). *Psychologia społeczna*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Minuchin S. (1988a). *Families and Family Therapy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Minuchin S. (1988b). *Relationships within the family: a systems perspective on development*. W: R. Hinde, J. Stevenson-Hinde (red.), *Relationships within families. Mutual influences*. Oxford: Clarendon Press.
- Moos R.H., Moos B. S. (1981). *Family Environment Scale: Manual* Palo Alto: Consulting Psychologist Press.

- Mościcka L.** (1984). *Funkcjonowanie rodzin robotniczych i nierobotniczych założonych na zasadzie zezwolenia sądowego. Rozwody*. W: Tyszkowa Z. (red.), *Rodzina a struktura społeczna*, 183-190. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Muszyńska E.** (1998). *Wychowanie chłopców, wychowanie dziewczynek*. Charaktery 1, 22-24.
- Namysłowska I.** (1997). *Terapia rodzin*. Warszawa: PWN
- Niebrzydowski L.** (1988). *Otwartość młodzieży w stosunkach interpersonalnych na tle sytuacji rodzinnej*. W: Niebrzydowski L. (red.), *Rodzinne uwarunkowania kontaktów interpersonalnych dzieci i młodzieży*, 13-56. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Wydawnictwo PAN
- Niżniowska K.** (1984). *Z badań nad zaburzeniami u dzieci z rodzin rozwodzących się*. Psychologia wychowawcza, 4, 440-446.
- Nowacki G.** (1991). *Kultura polityczna pokolenia sierpnia '80*. Warszawa: PWN.
- Nowak A, Wójcik M.** (2000). *Kobieta w rodzinie w II Rzeczypospolitej i Współczesnej*. Warszawa: UW.
- Obuchowska I.** (1982). *Psychologiczne aspekty dojrzewania*. W: Jacewski A., Woynarowska B. (red.). *Dojrzewanie*. Warszawa: PZWL.
- Obuchowska I.** (1983). *Dynamika nerwic*. Warszawa: PWN.
- Obuchowska I.** (2000). *Adolescencja*. W: Harwas - Napierała B., Trempała J., (red.). Psychologia rozwoju człowieka, t.2, 163-197. Warszawa: PWN.
- Oleszkowicz A.** (1988). *Psychologiczna charakterystyka kryzysu wieku dorastania i jego konsekwencje dla rozwoju jednostki*. W: Tyszkowa M. (red.). *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. Warszawa: PWN.
- Oleszkowicz A.** (1993). *Przebieg kryzysu adolescencyjnego w aspekcie przewyższania niezgodności między celami a możliwościami jednostki*. W: Oleszkowicz A. (red.). *Prace Psychologiczne*, XXXV, 7-21. Wrocław: UW.
- Oleszkowicz A.** (1997). *Bunt młodzieńczy*. Charaktery, 9, s.18-19.
- Oleś P.** (2002). *Rozwój osobowości*. W: Harwas - Napierała B., Trempała J. (red.), Psychologia rozwoju człowieka, t.3, 131-171. Warszawa: PWN.
- Olubiński A.** (2001). *Konflikty- rodzice- dzieci. Dramat czy szansa?* Toruń: Adam Marszałek.
- Pacewicz A.** (1992). *O nadużyciach seksualnych wobec dzieci*. Warszawa: IPZIT.

- Papernow P.** (1984). *The Stepfamily Cycle: An Experiential Model of Stepfamily Development*. Family Relations, 33, 355-363.
- Pawłowska R.** (1990). *Trudności wychowawcze matek samotnie wychowujących dzieci*. Problemy Rodziny, 3, 8-11.
- Pawłowska R.** (2001). *Środowisko rodzinne a rozwój osobowości dziecka*. W: Żebrowski J. (red.), *Rodzina polska na przełomie wieków*, 222- 234. Gdańsk: UG.
- Pink J.E., Smith K.** (1985). *Problem areas in stepfamilies: Cohesion, Adaptability and the stepfather-adolescent relationship*. Family Relation: Journal of Applied Family and Child Studies, 34, 327-335.
- Piotrowska A.** (1993). *Techniki pomiaru inteligencji społecznej*. Psychologia Wychowawcza, 3, 342- 349.
- Piotrowska A.** (1994). *Pomiar inteligencji społecznej w psychologii osobowości i w psychologii społecznej*. Psychologia Wychowawcza, 2, 158- 170.
- Pecyna B.** (2000). *Dziecko i jego choroba*. Warszawa: PWN.
- Pielka H.** (1984). *Struktura i funkcje rodziny wielodzietnej różnych środowisk jako wskaźniki preferowanych przez jej członków wartości*. W: Tyszka Z. (red.), *Rodzina a struktura społeczna*, 173-181. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Pielkova J.** (1983). *Rodzina samotnej matki jako środowisko wychowawcze*. Katowice: UŚ.
- Plewicka Z.** (1981). *Inteligencja społeczna - przegląd teorii i pomiarów*. Przegląd Psychologiczny, 24, 319- 329.
- Plomin R.** (1986). *Behavioral genetic methods*. Journal of Personality, 54, 226-261.
- Plopa M.** (1990). *Konstelacja postaw rodzicielskich a niektóre cechy osobowości dzieci*. W: Ziemska M. (red.) *Integracja małżeństwa i rodziny, jej podstawy i konsekwencje*, 89-105. Warszawa: CPBP.
- Plopa M.** (2005). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Elbląg: Wyd. EUHE.
- Pohorecka A.** (1994). *Czy dziecko musi być kozłem ofiarnym?* W: Pohorecka A. (red.) *Rozwód?*, 90- 115. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Poraj G.** (1988). *Rodzinne uwarunkowania w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych dzieci jedynych i mających rodzeństwo*. W: Niebrzydowski L. (red.), *Rodzinne uwarunkowania kontaktów interpersonalnych dzieci i młodzieży*, s. 65-133. Wrocław: Ossolineum.
- Porębska M.** (1990). *Pozycja zajmowana w rodzinie a rozwój indywidualny człowieka*. W: Tyszkowa M. (red.). *Rodzina a rozwój jednostki*. Poznań: CPBP 09.02.
- Pospiszył K.** (1970). *Konflikty młodzieży z otoczeniem*. Warszawa: PZWS.

- Pospiszył K.** (1973). *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Pospiszył K.** (1980). *Ojciec a rozwój dziecka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Pospiszył K.** (2004). *Trudności w sprawowaniu roli ojczyma*. *Małżeństwo i Rodzina*, 1, 42-44.
- Przetacznik - Gierowska M., Włodarski Z.** (2002). *Psychologia Wychowawcza*, t.2. Warszawa: PWN.
- Radochoński M.** (1984). *Psychoterapia rodzinna w ujęciu systemowym*. Rzeszów: WSP.
- Rajkiewicz A.** (2004). *Polskie małżeństwa i rodziny oraz gospodarstwa domowe w świetle statystyki*. *Małżeństwo i Rodzina*, 2, 9-16.
- Reber A.S.** (2000). *Słownik Psychologii*. Warszawa: Scholar.
- Rembowski J.** (1972). *Wzajemne stosunki między młodzieżą a rodzicami*. *Problemy Rodziny*, 4, 1-4.
- Rembowski J.** (1979). *Rodzina jako system powiązań*. W: Ziemska M. (red.). *Rodzina i dziecko*, 127-142. Warszawa: PWN.
- Rembowski J.** (1986). *Rodzina w świetle psychologii*. Warszawa: WSiP.
- Reykowski J.** (1992). *Nastawienia egocentryczne a nastawienia prospołeczne*. W: J. Reykowski (red.), *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, 169-233. Warszawa: KiW.
- Reykowski J.** (1992). *Procesy emocjonalne. Motywacja. Osobowość*. W: Tomaszewski T. (red.), *Psychologia ogólna*. Warszawa: PWN.
- Rogiewicz M.** (1989). *Przydatność kwestionariusza Leary'ego do pomiarów niektórych aspektów relacji interpersonalnych w małżeństwach*. *Problemy Rodziny*, 2, 29-34.
- Rogoll R.** (1989). *Aby być sobą*. Warszawa: PWN.
- Rostowska T.** (1995). *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie*. Łódź: Wyd. UŁ.
- Rostowska T.** (2001). *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie*. Łódź: UŁ.
- Rostowska T.** (2003). *Dojrzałość osobowa jako podstawowe uwarunkowanie życia małżeńskiego i rodzinnego*. W: Janicka I., Rostowska T. (red.). *Psychologia w służbie rodziny*, 45-55.
- Rostowska T.** (2006). *Wychowawcza rola szkoły w perspektywie psychologicznej*. W: Rostowska T., Rostowski J. (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 47-56. Łódź: WSiP.

- Rostowska T.** (2006). *Rozwojowe aspekty jakości życia rodzinnego*. W: Rostowska T. (red.), *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 11-28. Łódź: WSI.
- Rostowski J.** (1987). *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: PWN.
- Rostowski J.** (2003). *Style przywiązania a kształtowanie się związków interpersonalnych w rodzinie*. W: *Psychologia w służbie rodziny*, 19-32. Janicka I., Rostowska T. (red.) Łódź: UŁ.
- Rostowski J.** (1997). *Specyfika kształtowania się tożsamości w okresie młodości*. W: Rostowski J., Rostowska T., Janicka I. (1997). (red.) *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka: Materiały V Ogólnopolskiej Konferencji Psychologów Rozwojowych*, 159- 166. Łódź: Wyd. UŁ.
- Rostowski J.** (2006). *Nierówność zawodowa kobiet a doświadczanie zadowolenia i jakości życia w miejscu pracy*. W: *Rozwojowe aspekty jakości życia rodzinnego*. W: Rostowska T. (red.) *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 43-70. Łódź: WSI.
- Ryś M.** (2004). *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: CMPPP.
- Shaughnessy J.J., Zechmeister E.B., Zechmeister J.S.** (2000). *Research methods in psychology*. Boston: "McGraw -Hill".
- Silitsky D., Seton H.** (1996). *Correlates of psychological adjustment in adolescents from divorced families*. *Journal of Divorce and Remarriage*, 26, 151-169.
- Skorupska - Sobańska J.** (1971). *Potrzeby nastolatków a wychowanie w rodzinie*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Slany K.** (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko- rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Nomos.
- Sobczyk M.** (1997). *Statystyka*. Warszawa: PWN.
- Sołowiej J.** (2003). *Rodzina osób twórczych*. W: Janicka I., Rostowska T. (red.). *Psychologia w służbie rodziny*, 56-66. Wyd. UŁ.
- Stachowski R., Krzyżewski K., Rzepa T., Kosnarewicz E.** (red.) (1999). *Buchler Charlotte. Bieg życia ludzkiego*. Warszawa: PWN
- Stojanowska W.** (1984). *Mediacyjna działalność sądu rodzinnego jako czynnik przeciwdziałający dezintegracji różnych kategorii rodzin*. W: Tyszka Z. (red.) *Rodzina a struktura społeczna*, 191-197, Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.

- Stanik J.M.** (1980). *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wyd. Prawnicze.
- Stanik J.M.** (1994). *Skala Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI)*. Kielce: Wyd. Szumacher.
- Stasiak H.** (1975). *Kształty i wnętrza rodziny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stokłosa B.** (1984). *Obraz świata społecznego dziewcząt z rodzin niepełnych*. *Psychologia wychowawcza*, 3, 295-301.
- Sullivan H.S.** (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton a Company.
- Szczepański J.** (1990). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.
- Szczęśna H.** (2005). *Znaczenie ojca dla rozwoju i kształtowania się samoakceptacji młodzieży w świetle badań własnych*. W: Cudak H., Marzec H. (red.). *Współczesna rodzina polska- jej stan i perspektywy*, t.1, s.406-418. Mysłowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Szymanowska A.** (2000). *Dziecko w rodzinie niepełnej*. W: Milewska E., Szymanowska A. (red.) *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, 58-78. Warszawa: CMPPP MEN.
- Świda - Ziemia H.** (2002). *O dorastaniu, czyli kod buntu*. Warszawa: Wyd. Literackie.
- Tobiasz - Adamczyk B.** (2002). *Wybrane elementy socjologii zdrowia i choroby*. Kraków: WUJ.
- Trawińska M.** (1980). *Obszary niewiedzy o rodzinie*. Warszawa. Rada ds. Rodziny, 10-16.
- Trempała E.** (1984). *Instytucje i placówki wychowania równoległego*. W: T. Pilch, B. Smolińska-Theiss (red.), *Pedagogika społeczna - poszukiwania i rozstrzygnięcia*. Studia Pedagogiczne XLVI, Wrocław.
- Tryjarska B. (1994). *Terapia rodzinna*. W: Grzesiuk L. (red.) *Psychoterapia. Szkoły, zjawiska, techniki i specjalne problemy*, 245-288 .Warszawa: PWN.
- Tryjarska B.** (2000). *Rodzina w ujęciu systemowym*. W: Milewska E., Szymanowska A. (red.). *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, 7-21. Warszawa: CMPPP MEN.
- Trzebińska E.** (1980). *Efektywność i osobowościowe wyznaczniki sposobów komunikacji interpersonalnej*. *Studia Psychologiczne*, 1, 49 - 65.
- Turner J.S., Helms D.B.** (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: WSiP.
- Tyszka Z.** (1979). *Socjologia rodziny*. Warszawa: PWN.
- Tyszka Z.** (1991). *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*. Poznań: MEN.
- Tyszka Z.** (2001). *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*. Poznań: UAM.

- Tyszkowa M.** (1974). *Charakterystyka typowych środowisk wychowawczych: rodzinnego, szkolnego i pozaszkolnego*. Problemy opiekuńczo - wychowawcze, 3, 2-7.
- Tyszkowa M.** (1990). *Rodzina, doświadczenie i rozwój jednostki. Paradygmat teoretyczny badań*. W: Tyszkowa M. (red.), Rodzina a rozwój jednostki, 6-24. Poznań: UAM.
- Tyszkowa M.** (1991). *Badania psychologiczne wewnątrzrodzinnej socjalizacji. Implikacje praktyczne*. W: Tyszkowa Z. (red.), Badania nad rodziną a praktyka społeczna. Poznań, Seria Socjologia 18, 79-90.
- Tyszkowa M.** (2002). *Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój*. W: Przetacznik - Gierowska M., Tyszkowa M. (red.), Psychologia rozwoju człowieka, 124- 149. Warszawa: PWN.
- Węgliński A.** (1987). *Trafność kwestionariusza Rozumienia Empatycznego innych ludzi (KRE)*. W: Drwal R.Ł. (red.), Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej. Lublin, Uniwersytet Marii Curie - Skłodowskiej.
- Węglowska - Rzepa K.** (1993). *Style funkcjonowania w grupie a spostrzeganie innych ludzi*. W: Oleszkowicz A. (red.). Prace Psychologiczne, XXXV, 87-107. Wrocław: UWr.
- Widera - Wysoczańska A.** (1998). *Ten straszny bliski. Charaktery*, 3, s. 12-17.
- Widział E.** (2000). *Przystosowanie dziecka do rozvodu rodziców*. W: Milewska E., Szymanowska A. (red.) Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych, 46-57. Warszawa: CMPPP MEN.
- Winnicott D.W.** (1993). *Dziecko, jego rodzina i świat*. Warszawa: Wyd. J. Santorski and Co.
- Witczak J.** (1983). *Pasierb- macocha-ojczym*. Problemy rodziny, 5, s. 26 -31.
- Witkin G.** (2003). *Stres kobiety*. Poznań: REBIS.
- Witkowski L.** (2000). *Rozwój i tożsamość w cyklu życia: studium koncepcji E.H. Eriksona*. Toruń: WIT - GRAF.
- Woźniak - Krakowian A.** (2006). *Kryzys rodziny czy kryzys w rodzinie?* W: Rostowska T., Rostowski J. (red.), Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka, 132-140. Łódź: WSI.
- Woźniakova I.** (1994). *Doświadczenia rodzinne dorastających a percepcja i antycypacja ról małżeńskich i rodzicielskich*. Psychologia Wychowawcza, 3, 235- 250.
- Wszeborowski K.** (2001). *Sytuacja wychowawcza w rodzinach rozbitych*. W: Żebrowski J. (red.), Rodzina polska na przełomie wieków, 234- 239. Gdańsk: UG.
- Wygotski L.** (1971). *Wybrane prace psychologiczne*. Warszawa: PWN.

- Vasta R., Haith M., Miller S.A.** (1995). *Child psychology: the modern science*. New York: John Wiley a. Sons.
- Visher E.B., Visher J.S., Pasley K.** (2003). *Remmariage families and stepparentig*. W: Walsh F. (red.). *Normal Family Processes. Growing Diversity and Complexity*. New York London. The Guilford Press.
- Zaborowski Z.** (1976). *Stosunki międzyludzkie*. Wrocław: Ossolineum.
- Zaborowski Z.** (1974). *Stosunki międzyludzkie a wychowanie*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Zawadzki B., Strealu J., Szczepaniak P., Śliwińska M.** (1998). *Inwentarz Osobowości NEO - FFI Costy i McCrae*. Warszawa: Wyd. PTP.
- Ziemska M.** (1979). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna.
- Ziemska M.** (1989). *Sytuacja rodziny po rozwodzie i jej konsekwencje wychowawcze*. *Problemy Rodziny*, 2, 12-18.
- Ziemska M.** (1990). *Niektóre skutki rozvodu w percepcji byłych współmałżonków (stosunek wobec płci przeciwnej i problemy zdrowotne)*. W: Ziemska M. (red.) *Integracja małżeństwa i rodziny, jej podstawy i konsekwencje*, 213-228. Warszawa: CPBP.
- Zimbardo P.G.** (2001). *Psychologia i życie*. Warszawa: PWN.
- Znaniński F.** (1988). *Socjologia wychowania*. Warszawa. PWN.
- Zych A.** (2001). *Słownik gerontologii społecznej*. Warszawa: Żak.
- Żebrowska M.** (1975). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.
- [http:// www.isr.org.pl/sloownik/rodzina.html](http://www.isr.org.pl/sloownik/rodzina.html)
- http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/nsp/ludnosc/index.htm

Spis rysunków

Rysunek 1	Graficzna ilustracja hierarchicznego modelu systemów naturalnych.....	17
Rysunek 2	Typologia rodzin niepełnych w ujęcie E. Kozdrowicz.....	25
Rysunek 3	Obszary przystosowania dziecka do życia w rodzinie zrekonstruowanej....	61
Rysunek 4	Determinanty zachowań społecznych.....	69
Rysunek 5	Kontinuum wymiaru kontroli.....	74
Rysunek 6	Kontinuum wymiaru ustosunkowania emocjonalnego.....	75
Rysunek 7	Kołowy model klasyfikacji stylów interpersonalnego zachowania.....	76
Rysunek 8	Kontinuum wymiaru plastyczności zachowania.....	79
Rysunek 9	Model mediacji M.H. Davisa.....	89

Spis tabel

Tabela nr 1	Modelowe cechy rodziny tradycyjnej i współczesnej w ujęciu Z. Tyszki....	12
Tabela nr 2	Liczbowy rozkład małżeństw zawartych i małżeństw rozwiązanych w wyniku rozwodów w Polsce, w latach 1970 - 2005.....	42
Tabela nr 3	Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych.....	119
Tabela nr 4	Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin niepełnych.....	120
Tabela nr 5	Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach dziewcząt i chłopców z rodzin zrekonstruowanych.....	122
Tabela nr 6	Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach dziewcząt z badanych typów rodzin.....	125
Tabela nr 7	Struktura rodziny a styl zachowania społecznego badanych dziewcząt w świetle testu T- Tukey'a.....	126
Tabela nr 8	Zróźnicowanie w zakresie stylów zachowania społecznego w grupach chłopców z badanych typów rodzin	127
Tabela nr 9	Struktura rodziny a styl zachowania społecznego badanych chłopców w świetle testu T- Tukey'a.....	128
Tabela nr 10	Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin pełnych.....	134
Tabela nr 11	Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin niepełnych.....	135
Tabela nr 12	Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami i chłopcami z rodzin zrekonstruowanych.....	136
Tabela nr 13	Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości między dziewczętami z badanych typów rodzin.....	138
Tabela nr 14	Struktura rodziny a cechy osobowości badanych dziewcząt w świetle testu T- Tukey'a.....	139
Tabela nr 15	Zróźnicowanie w zakresie wymiarów osobowości w grupach chłopców z badanych typów rodzin.....	140
Tabela nr 16	Struktura rodziny a cechy osobowości badanych chłopców w świetle testu T- Tukey'a.....	141

Spis wykresów

Wykres nr 1	Rozkład procentowy proporcji płci młodzieży z badanych typów rodzin	102
Wykres nr 2	Zróźnicowanie typów rodzin uwzględnionych w badaniach.....	102
Wykres nr 3	Średnia wieku badanych a zmiana w strukturze rodziny pochodzenia.....	103
Wykres nr 4	Miejsce zamieszkania badanej młodzieży z rodzin o zróźnicowanej strukturze.....	103
Wykres nr 5	Stan cywilny badanej młodzieży z badanych typów rodzin.....	104
Wykres nr 6	Poziom wykształcenia badanej młodzieży rodzin o zróźnicowanej strukturze.....	105
Wykres nr 7	Aktywność zawodowa badanej młodzieży z rodzin o zróźnicowanej strukturze.....	105
Wykres nr 8	Jakość klimatu rodzinnego percypowanego przez dziewczęta z badanych typów rodzin.....	112
Wykres nr 9	Jakość klimatu rodzinnego percypowanego przez chłopców z badanych typów rodzin.....	112
Wykres nr 10	Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej dziewcząt z badanych typów rodzin.....	114
Wykres nr 11	Poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa w grupie rodzinnej chłopców z badanych typów rodzin.....	115